

СИМОН НАРІЖНИЙ

МУСУЛЬМАНСЬКЕ
СЕРЕДНЄВІЧЧА

ПРАГА, 1931

Симон Наріжний.

Н А Р И С И

з

ІСТОРИЇ СЕРЕДНЄБІЧЧА.

МУСУЛЬМАНСЬКИЙ СВІТ.

ПРАГА, 1931.

Накладом автора.

SLOVANSKÁ KNIHOVNA

3186244192

624246

І. ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД.

Історична література для мусульманського середньовіччя досить обширна. Розгляд її в цілому, від початків аж до новіших часів, не відповідав би пропорції наших нарисів — такий розгляд сам для себе вимагав би цілого курсу. Свій виклад у цьому розділі обмежую завданням познакомити читачів — і то лише в основних рисах! — з розвитком історіографії та подати головні твори по предмету нарисів. Уважаю, що цього цілком вистарчить для загальних студій і для того, щоб орієнтуватися в історичній літературі. Детальніші студії вимагатимуть спеціальних указівок, за якими належить звертатися до більших праць із історії мусульманського світу та до спеціальних бібліографічних збірників. Як ті, так і другі в своєму огляді вказую.

Свій огляд почну знайомством з історичними працями самих же мусульманських авторів, в першу чергу арабських. Головним джерелом бібліографічних відомостей про мусульманську літературу й науку перших чотирьох віків ісламу взагалі служить бібліографічна праця — показчик, зложена книгарем **Надимом** у другій половині X століття. Цей показчик містить у собі назви не лише творів арабської літератури й науки, а також і перекладів із мов перської, грецької й санскритської. В р.р. 1871-72 показчик **Надима** був виданий у Ляйпцігу під таким заголовком: *Kitab al Fihrist mit Anmerkungen herausgegeben von G. Flügel. Nach dessen Tode besorgt von J. Rödiger und A. Müller.*

Що торкається самих історичних творів, то вони появляються в Арабів дуже рано. Найстарші історичні перекази арабські походять ще з до-ісламських часів, але справжні історичні записи починаються лише з доби пророка та його наступників. До Могамеда записувалися тільки деякі — переважно генеалогічні — відомості; про самого Могамеда ще за його життя розповідалося багато різних легенд. Останні передавалися з уст до уст і від покоління до покоління. Установився був навіть звичай, після якого кожен, хто розповідав таку легенду, завжди посилався на її автора — того, хто особисто був свідком самої події, що про неї розповідалося. Ці легенди спочатку передавалися усно, а згодом їх почали й записувати. Записи такі робилися звичайно на замовлення окремих халіфів, спочатку Омеядів а потім і Аббасидів. Перша повна біографія Могамеда була зложена **Ибн-Ісхаком** на замовлення халіфа Мансура /754-775/. Ця праця, дуже повна, була пізніше /в IX ст./ перероблена ученим **Ибн-Гішамом** і надовго лишилася основною працею й го-

ловним джерелом відомостей про Могамеда. В XIX ст. вона була перекладена по німецькому й у критичній обробці видана під такою назвою: *Das Leben Muhammeds nach Muhammed Ibn Ishak bearbeitet von Abdelmelik Ibn Hisham, herausgegeben von F. Wüstenfeld, Göttingen 1858-1860. Ibn - Ischaks Leben Mohammeds, bearbeitet von Ibn - Hisham, übersetzt von G. Weil, Stuttgart 1864.*

Виступ Могамеда дав Арабам привід поширити свої історичні заняття записами видатніших подій з життя пророка та з релігійних війн. Ще більшого розвитку арабська історична наука зазнала в звязку з розширенням халіфату. Тодіж Араби почали глибше студіювати як свою власну історію, так і історію чужих народів, із якими їм судилося мати близькі стосунки. До історичних занять Арабів спонукували й мотиви практичного характеру - бажання установити генеалогію окремих племен і родів. З таких примітивних і розріжнених записів уже р. 823 мединець **В а к и д а** написав систематичний історичний твір. В тому ж таки IX ст. арабські автори взагалі почали писати систематичні історії, в яких старовинні часи звязувалися з новішими подіями. В цей же час появляються й компендіуми історичних відомостей всесвіту у формі словників, де матеріал розподілявся по країнам і народам.

Перші арабські хроністи зачинають свої історії людства звичайно від Адама. Поруч з світовими хроніками в Арабів дуже рано розвивається й монографічна література - появляються історії окремих арабських війн, племен, міст, подій і осіб. Історичні твори арабських авторів визначаються великим багатством змісту. Що правда, вони не відповідають вимогам сучасної історичної науки - для цього вони не досить критичні й об'єктивні, - але, тим не менше, вони зберігають свою цінність і досі.

Мусульманські інтереси до грецької культури обмежувалися точними науками та філософією, - Араби не знайомилися ні з грецькими поетами, ні з грецькими істориками. Це почасти мало своїм наслідком той факт, що стару до-мусульманську історію передавали на підставі Біблії та перських переказів, - при чому обидва ці джерела в своїй обробці дуже зближували між собою.

Історія до-мусульманських часів і перші три століття Гіджри /до 914-915 р. по Р.Хр./ найповніше міститься в праці **Т а б а р і**, написаній у X ст., під назвою "Історія Пророків і царів". Сам Табарі /838-923/ - видатний арабський історик і теолог - по походженню був персом, але в своїх працях він виявив себе добрим мусульманином і цілком об'єктивним у відношенні до Арабів. Його літопис може вважатися взірцем тогочасної наукової праці. Властивістю Табарі, як історика, є старання як найбільшої повноти матеріалу і як найточнішої передачі джерел. Сам автор ніде не виявляє свого відношення до описуємих подій. Відомости Табарі про царів у значній частині легендарні; увага до окремих царів здебіль-

шого неординакова, — особливо багато місця відводиться Сасанидам і дуже мало візантійським імператорам. Про Могамеда Табарі пише на підставі ибн-Ісхака. Так само в неординакових розмірах подає він матеріал і про окремих халіфів. Після історії панування халіфа автор звичайно наводить відомости про його життя. Чим ближче до свого часу, тим оповідання Табарі стає все сухішим. Особливо коротко й сухо торкається він історії сучасного йому халіфа Моктадира /908-932/, за часів якого йому доводилося скласти свою працю.

Праця Табарі, що в ній автор зібрав досить багато фактичного матеріалу, так своїм змістом, як і формою була мало захоплюючою для читачів; тим не менше, вона стала досить поширеною. Вже скоро по смерті Табарі появились скорочені видання цієї його праці в Іспанії й Бухарі. Бухарське видання, що вийшло перською мовою, в свою чергу було перекладене на мови — турецьку, індійську й ... арабську. Переклад арабський пояснювався тим, що оригінал праці по своїй обширності був мало доступний для ширшого кола читачів. Той же перський переклад було переложено у другій половині ХІХ ст. й на мову французьку. Появився він у Парижі в рр. 1867-74 під назвою: *Chronique de Tabari traduite sur la version persane de Bel'ami par M. Hermann Lotenberg*. Що торкається цілої праці Табарі, то вона не доховалася до нас. Збереглися лише окремі її частини. Один такий рукопис, що містить у собі історію кількох літ після смерті Могамеда, був виданий Козегартеном з латиським перекладом тексту. Видання має таку назву: *Taberistanensis annales regum atque legatorum dei. Arabice et latine ed. J.G.L. Kosegarten*. Greifswald 1831-53. Вийшло в трьох томах.

Пізніше виникла думка про видання цілого твору Табарі по тим рукописам, що переховуються в різних бібліотеках. Це підприємство міжнародної організації було закінчене в 1901 році й становить воно в трьох серіях п'ятнадцять томів арабського тексту, але повної праці Табарі все ж не представляє. Назва його: *Annales quos scripsit . . . at Tabari*. Cum aliis editit M.J. de Goeje. Lugd. Batav. 1879-1901.

Один з редакторів цього видання, проф. Нельдеке, переклав свій том, присвячений історії Сасанидів, на німецьку мову й подав до нього свої критичні примітки й зауваження. Видання це появилось в Лейдені 1879 року під заголовком: *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden. Aus der arabischen Chronik des Tabari übersetzt und mit ausführlichen Erläuterungen und Ergänzungen versehen von Th. Nöldeke*.

Поруч з перекладом Козегартена, це другий уривок з великої праці Табарі, перекладений на одну з європейських мов. Решта його лишається приступною лише для арабістів.

Арабська історична література своїм розвитком дуже тісно звязана з наукою географічною. Праці арабських

географів служили одночасно визначним джерелом і для історичних дослідів. Така близькість пояснювалася спорідненням самих галузів історичного та географічного знання, а назовні виявлялася вона головно в тому, що багато географів були одночасно й істориками і навпаки - історики часто подавали в своїх творах географічні відомости. Особливо яскраво цей звязок виявив своєю діяльністю слідуєчий після Табарі видатний арабський історик, що заслужив собі навіть назву арабського Геродота, - **М а с у д і**, який був одночасно істориком і географом.

Праці Масуді досить значно відрізняються від творів Табарі. Масуді не дбає в своїх викладах про повноту історичних відомостей; натомісць він більше дбає про цікавість своїх викладів, про те, щоб захопити ними своїх читачів; з цією метою він свої оповідання про халіфів пересипає ріжними анекдотами, сміховинками й т.п. Твори Масуді справді користувалися шорокою популярністю. Як письменник, він умів сполучувати корисне з забавним. Крім того він багато подорожував, багато бачив і про чужі країни, як мусульманські, так і немусульманські, він, здебільшого, писав, як очевидець. З праць Масуді до нас доховалися лише дві. Обидві вони перекладені по французькому і мають такі заголовки: *Maçoudi, Les prairies d'or. Texte et traduction par C. Barbier de Meynard et Pavet de Courteille, Paris. 1861-77.* - *Maçoudi, Le livre de l'avertissement et de la revision, trad. par V. Carra de Vaux. Paris 1897.*

Арабська історіографія в своїх початках, у часах Табарі й Масуді, мала що до минулого або чисто теоретичні інтереси, або ж подавала читачам цікаву літературу. Пізніше завдання мусульманських істориків міняються, як міняється й становище їх самих - появляється навіть цілком новий тип істориків. Ці пізніші історики або стояли дуже близько до урядових кол, або прямо перебували на державній службі - це були вже і с т о р и к и - у р я д о в ц і. В своїх працях вони були далекі від теоретичних, наукових інтересів - свої твори вони писали з ціллю практичною й по вказівкам своїх урядових протекторів. Майже всі ці пізніші історики користувалися працею Табарі, яна служила для них джерелом історичних відомостей; при чому, цим джерелом вони користувалися здебільшого тенденційно, вибіраючи з нього тільки те, що могло придатися для їхніх завдань.

З істориків цього типу самим послідовним вважається **и б н - М і с к а в е й х** /† 1030/, який свою історичну працю *"Таджаріб аль-омам"* - *Що діялося з народами?* - довів лише до 980 року. До таких же істориків - урядовців належить і **Г і л а л ь - С а б і**, що жив у XI столітті. Це був один з найпопулярніших істориків візирів халіфату. Гіляль-Сабі писав також і історію загальну, але з неї зберігся лише уривок. Праці цього історика були частково видані в Лейдені 1904 року під наз-

вою: The historical remains of Hilal al-Sabi, ed. by H.F. Amedroz. До цього видання додано вступну статтю англійською мовою про праці Гілаля-Сабі взагалі.

Мусульманська історіографія до X ст. розвивалася найбільше в Багдаді. Але з цього часу, рівнобіжно з занепадом Багдаду, починається піднесення й розвиток інших центрів халіфату. З них особливо визначаються такі: Мосул у Месопотамії, Алеппо й Дамаск у Сирії, деякі міста північної Африки, Каїр і Кордова. В усіх цих осередках під протекторатом місцевих династій розпочинається жвава історична праця. Остання здебільшого мала провінційальний характер, хоч часом тамешні місцеві історики бралися й за праці ширшого обсягу - з історії окремих мусульманських країн та навіть і цілого мусульманського світу. Ці історики для своїх творів користувалися загальними працями декого з попередників, але навіть і в таких своїх ширших творах вони особливо узяли ті події, що торкалися історії їхньої країни.

З цих провінційальних істориків досить видатним був месопотамський *Ибн-аль-Асир* /1160-1232/, що писав у Мосулі. Огляд подій у своїй історичній компіляції він довів до 1231 року. Його праця була видана в другій половині XIX ст. під таким заголовком: *Ibn-el Athiri, Chronicon quod perfectissimum in scripturis*, ed. C.J. Tornberg. Lugd. Batav. 1851, 1876. Перші століття ісламу цей автор подає за Табарі, хоч подекуди значно докладніше зупиняється на історії Іспанії, північної Африки й східно-іранських областей. *Ибн-аль-Асир*, будучи не лише істориком, а й теологом, не виявив у своїй історичній праці належної об'єктивності. Він, напр., досить різко висловлюється про всіх ворогів ісламу й аббасидівського халіфату. В цьому відношенні цей автор цілком різниться від свого сучасника *Кіфті*, що спеціально займався історією філософів та учених, в якій виявив повну терпимість. Праця його була видана в оригіналі р. 1903 в Ляйпцігу під таким заголовком: *Ibn-al-Qifti's Tarikh al-Hukama*, herausg. von Prof. Dr. J. Lippert.

Історична праця сирійських істориків була досить різноманітною. З істориків цієї країни особливо треба згадати *Ибн-Халлікана* і *Абулфіду*. *Ибн-Халлікан* був автором самого поширеного біографічного словника. Його працю було видано в Лондоні: *Ibn-Khalikan's biographical dictionary*, transl. from the arabic by M.G. de Slane. 1843, 1871. *Абулфіда* написав всесвітню історію, яку він довів до XIII ст., і велику географічну компіляцію: *Abulfeda's Annales Muslemici arab. et lat. op. et stud. J.J. Reiskii* ed. Adler, Hafniae 1789-94. *Géographie d'Aboulféda* texte arabe par Reinaud et Mac Guckin de Slane, Paris 1840; trad. de l'arabe par Reinaud 1848,

/а кінець появився аж у 1883 році в перекладі St. Guyard/. В Сирії ж появилася й перша відома нам мусульманська праця автобіографічна. Вона належить авторству одного з місцевих князів У с а м и - и б н - М у н к і д а /1095-1188/. Ця автобіографічна праця представляє собою дуже цінне джерело для історії епохи, в якій жив автор, а також і для історії хрестових походів. Видано її по французькому й по німецькому. Французький переклад зробив Г. Д е р е н б у р г / H. Degenbourg/, який видав його в 1895 році в *Revue de l'orient latin*, а також і окремо під заголовком: *Souvenirs historiques et récits de chassé, par un emir syrien du douzième siècle*; німецький переклад зробив пастор Ш у м а н н, опубліковано його під таким заголовком: *Usama ibn Munkidh, Memoiren eines syrischen Emirs aus der Zeit der Kreuzzüge*, 1905.

В історичних працях египетських авторів особлива увага зверталася на державне життя - на державний устрій, управління й установи. В Єгипті взагалі з великою дбайливістю складали різні літописи, біографії місцевих діячів і т.п. Як раз у Єгипті, який не зазнав такої руїни, як інші мусульманські краї, зберіглося й найбільше історичних джерел. З єгипетських істориків особливо треба згадати М а к р і з і, автора кількох компілятивних праць. З останніх його велика історично-географічна праця про Єгипет усе ще лишається в єгипетському виданні, а його історія султанів перекладена по французькому / Makrizi: *Histoire des sultans Mamlouks*, trad. par E. Quatremere, Paris 1837-1844./

Західні мусульманські краї - мусульманська Іспанія, Сицилія й північна Африка - мають здебільшого спільні історичні праці. Пояснюється це в значній мірі спільнотою їхнього історичного життя. З цих праць треба назвати такі: *Ibn Adhari, Histoire de l'Afrique et de l'Espagne*, publ. par R. Dozy. Leyde 1848-51; *Edrisi, Description de l'Afrique et de l'Espagne*, publ. par R. Dozy et M. J. de Goeje. Leyde 1866; *Analestes sur l'histoire et la littérature des Arabes et Espagne* par al-Makkari, publ. par R. Dozy, G. Dugat, L. Krehl et W. Wright, Leyde 1855-61

До цих же авторів територіально належить і и б н - Х а л д у н, історик кінця XIV та початку XV століття. Як історик, ибн-Халдун досить оригінальний. Він подає свій матеріал не по літам, як тоді було прийнято в європейських авторів, а по династіям. Деякі праці цього автора переповідав Д о з і / в *Recherches sur l'Histoire et*

la litterature de l'Espagne pendant le moyen age/.

У французькому перекладі видано ибн-Халдунову історію африканських династій та історію князів Гренади /Ibn-Khaldoun, Histoire des Berbères et des dynasties Musulmanes de l'Afrique septentrionale, texte arabe, publ. par de Slane, Alger, 1847-51. Trad. 1852. Histoire des Benou'1 - Ahmar, trad. par. M. Gaudefroy-Demombynes, Journ. Asiat. sér. 9, t. B/.

Але загалом твори цього визначного історика тільки частково переложено на європейські мови, більша ж частина їх усе ще лишається в оригіналі.

З гренадських істориків особливо видатним був ибн-аль-Гатіїб /† 1374/. Його праця про Гренаду була видрукована в 1914 році в Енциклопедії ісламу.

Розвиток мусульманської історіографії пізніше припиняється. В XVII і особливо у XVIII ст. ми вже не зустрічаємо виданих історичних праць мусульманських авторів. Деякі прояви відродження мусульманської історіографії приносять аж друга половина XIX в. та й то вже виразно під впливом європейської культури. Дальніший розвиток мусульманської історіографії буде відбуватися, певно, також у зв'язку з європейською наукою.

Що торкається самої європейської історичної науки, то вона не завжди в одинаковій мірі цікавилася мусульманськими країнами й спеціально мусульманським середньовіччям; дослідження європейських учених над історією останнього не завжди провадилися одинаково інтензивно й не завжди були одинаково успішними. Як те так і друге в значній мірі залежало від загального стану історичної науки в Європі. В середніх віках з їх церковним напрямом умови для розвитку історичної науки були дуже несприятливими. Пізніше, в часи гуманізму, в XV-XVI ст., знайомство з мусульманським середньовіччям теж не поспулося дуже далеко наперед. Сталося так у наслідок того, що в цей час увага вчених була однобічно захоплена класичною старовиною; відношення ж до Сходу та його релігій - а втім і до ісламу - було негативним.

Але в цей час почали вже старанно громадити джерела, потрібні для дослідів Сходу, а трохи згодом появилися й збірники фактичного матеріалу, які потім довгий час не втрачували свого значіння в науці. Такі збірники носили звичайно назву Bibliotheca Orientalis. Дуже видатною серед них, особливо що до повноти, був збірник д'Ербело /1625-95/ під заголовком Bibliothèque Orientale. Багаті відомості з мусульманської історії подавалися тут в по-азбучному в порядку. Варто зауваження, що сам д'Ербело для своїх дослідів не їздив на Схід а працював виключно у французьких бібліотеках. Цей факт може служити доказом того, що в XVII ст. велика кількість мусульманських руко-

писів була вже в європейських бібліотеках. Багато з тих матеріалів, що ними користувався д'Ербело, досі ще не видані, так що названий збірник зберігає ще й тепер значіння першоджерела.

Працею д'Ербело, як основним матеріалом, у значній мірі покористувався Г і б б о н для своєї І с т о р і ї з а н е п а д у й р у ї н и Р и м с ь к о ї і м п е р і ї /1776-88/. В цьому творі присвячено кілька розділів й історії мусульманського світу. Праця Гіббона аж до останнього часу користується значною популярністю в англійській історичній літературі. Гіббон, крім збірки д'Ербело, користувався ще працею Д е г і н я по історії Гунів і інших народів /1756-58/, що була написана на підставі арабських і китайських джерел. Але загалом праця Гіббона що до джерельного апарату, не дивлячись на всю свою популярність, не може вважатися першорядною. Зате вона надзвичайно високо стоїть у чисто літературному відношенні - цього автора прирівнювали до Тукитида та Тацита й старалися наподоблювати. Праця Гіббона мала досить значний вплив на наукову літературу по історії ісламу, але ще більшим був цей вплив на широке суспільство часів Просвічености. З великих історичних творів цієї епохи праця Гіббона була найпопулярнішою.

З видатних англійських істориків, що не лишилися без впливу Гіббона, треба перш за все назвати В і л ь я м а М ю р а /Muir/, англо-індійського по своєму походженню автора цілої низки праць по історії Арабії й мусульманського світу взагалі. З праць Мюра особливою популярністю в Англії користується його історія халіфату під заголовком: *The caliphate, its rise, decline and fall*. 1891. /2-ге вид. в 1892 р. й 3-те в 1915 р. В останньому виданні подана також досить багата бібліографія/. Негативною рисою цієї праці є непропорціональність у розподілі матеріалу, присяченого окремим частинам. Найбільше місця автор уділяє правовірним халіфам. Добі Омеядів і Аббасидів Мюр присвятив майже порівну уваги, - часи Аббасидів у нього висвітлені недостаточо. Загалом, чим далі від смерти Могамеда, тим автор стає все економнішим у своєму викладі. Дуже цінною є також і Мюрова чотирьохтомова біографія Могамеда /*Life of Mahomet*, 1858-61/. На жаль, в останній автор не виявив уповні релігійної безсторонности у відношенні до Могамеда, місцями він впадає навіть аж у моралізуючий тон. Праці Мюра відзначаються високими літературними властивостями, хоч поза Англією лишаються мало популярними. Головним джерелом для Мюрової історії халіфату послужили праці Табарі та ибн-аль-Асира. З історичних праць по історії халіфату, що ними користувався Мюр, особливо важливою була п'ятитомова праця Г у с т а в а В е й л я "*Geschichte der Chalifen*" /1846-62/. Вона торкається головно політичної історії халіфату й була якимсь продовженням праці того ж самого автора про Могамеда /*Mohammed der Prophet, sein Leben und seine Lehre*/, що появилася

ся в 1843 році. В своїх історичних працях Вейль подає відомости не лише про події політичного характеру а також і відомости про релігійне та суспільне життя, навіть де-що з історії літератури. Але при всій тій різноманітності змісту праця Вейля відзначається надзвичайною сухістю і безбарвністю. Праці Г. Вейля В. Мур ставив дуже високо. Особливо цінними властивостями їх він уважав багатство відомостей і об'єктивність викладу. Справді, праця Вейля по історії халіфів зберігає своє значіння й досі, хоч частково вона вже й застаріла; друге діло, його Біографія Могамеда. Остання в значній мірі втратила своє значіння після появи праці Алоїза Шпренгера "Das Leben und die Lehre des Mohammed", що вийшла в р.р. 1861-65. Поява цієї праці Шпренгера підірвала значіння й тогочасної праці з історії Арабів французького професора Коссе-де-Персєвалля, доведену лише до 640 року, що її дехто, як напр. Ернест Ренан, ставив вище праці Вейля. Праця Шпренгера займає в історіографії Могамеда досить видатне місце. Сам автор її був по спеціальности медиком. Це мало своїм наслідком те, що на його працях не позначилися ні релігійні впливи, ні впливи гуманітарної освіти. Могамед в освітленні Шпренгера представляється в дуже непривабливому світлі. За Шпренгером Могамед - людина слаба, від природи хвора, з нервовими припадками - пізніше виявив надзвичайну змисловість, що довела його до повного виснаження й ненормальности.

Праці Вейля й Шпренгера мали велике значіння для дальнішого розвитку історіографії ісламу. На їх основі провадилася дальніша історична праця в цій галузі. Ім же в значній мірі маємо завдячувати й за появу творів видатного австрійського орієнталіста Кремера, який в середині другої половини XIX ст. користувався найбільшим авторитетом у галузі ісламознавства. Кремер не був університетським ученим; його службова праця /консульська/ дала йому можливість ознайомитися безпосередньо на місці з життям і літературою сходу. Його праці по історії мусульманського світу вважаються класичними. Перша з них, що появилася в 1868 році, - "Geschichte der herrschenden Ideen des Islam" - була присвячена вясненню трьох основних ідей ісламу: ідей бога, ідей пророка й ідей держави. Через 5 літ після появи цієї праці почали виходити праці цього ж автора з історії мусульманської культури. Досліди над останньою ще перед кількома роками Кремер уважав неможливими з-за браку джерельних матеріалів. Але протягом останнього часу готівка джерел значно поповнилася: появилися критичні видання арабських географічних творів X століття і було видано географічний словник Якута, складений у XIII в.: Jacut's geographisches Wörterbuch, herausg. von F. Wüstenfeld, Lpz. 1866-1873. Обидва цих видання давали багато фактів й уможливили Кремерові його високоцінні праці з історії мусульманської культури. Останні він розпочав у

1873 році публікацією "Culturge-schichtliche Streifzüge auf dem Gebiete des Islams", в якій він розглядає окремі спеціальні питання; в 1875 р. появилася перший том його "Culturge-schichte des Orients unter den Chalifen", а в 1877 р. вийшов і другий том цієї історії. Праця Кремера з історії мусульманської культури не затратила свого значіння й досі. Вона відзначається повнотою матеріялу й ріжностороннім освітленням. Крім цієї основної праці Кремер написав ще кілька нарисів - напр., про Дамаск, про бюджет халіфату й інш.

У певному звязку з працями Кремера стоять твори голландського орієнталіста Дозі. Дозі був професором Лейденського університету, де займав катедру загальної історії. В своїх історичних працях він виявив себе художником, хоч це не мало пошкодило науковости його творів. Він більше захоплювався характеристиками ріжних діячів, використовуючи для цього часом і чисто анекдотичний матеріял, і дуже мало уваги звертав на ріжні основні моменти державного життя - як управління, господарство й т.д. Головна праця Дозі присвячена історії мусульман в Іспанії до IIII року. Появилася вона в 1861 році під заголовком: "Histoire des musulmans d'Espagne jusqu'à la conquête de l'Andalousie par les Almoravides".

В 1863 році появилася його нарис з історії ісламу в голландській мові, який було р.1879 перекладено по французькому. В науковому відношенні цей твір стоїть значно нижче від праці того ж автора з історії еспанських мусульман. Але обидві цих праці відзначаються надзвичайною картинністю й тим викликають до себе, не дивлячись на свою застарілість, певний інтерес ще й тепер.

Слідуючу після Кремера епоху в розвиткові історіографії ісламу становить своєю діяльністю Гольдцієр. Епоха Гольдцієра охоплює кінець XIX і початок XX століття. З іменем цього вченого зв'язана ціла школа, яка поставила й розрішила в історіографії не мало нових питань. Гам Гольдцієр написав багато спеціальних розвідок. Систематично й у досить приступній формі виклав він свої погляди в таких виданнях: I/ Die Orientalischen Religionen / "Die Kultur der Gegenwart, ihre Entwicklung und ihre Ziele, herausg. von P. Hinneberg, Teil I, Abt. III, 1906; нарис "Die Religion des Islams" / "Religionswissenschaftliche Bibliothek" / Bd. I, 1910; "Vorlesungen über den Islam".

Майже одночасно з Гольдцієром розвивав свою діяльність видатний голландський орієнталіст Снук-Хюргроньє. В 1889-90 рр. останній випустив свою двохтомову працю про Мекку, де він перед тим побував. Пізніше Снук-Хюргроньє опублікував цілу низку більших і менших праць з історії ісламу, цінних тим, що думки, вислов-

лені в них, здебільшого ще й досі мають силу в науці.

В розвиткові історичних дослідів над мусульманським середньовіччям дуже велику роль відіграла публікація історичних джерел. Питання про видання творів старіших арабських авторів було один час предметом досить жвавої наукової дискусії. Видання ці робилися по ріжному: в оригіналах, у перекладах на європейські мови й з рівнобіжними текстами. Оригінальні публікації обмежували користування джерелами для неарабістів і тому підносилися голоси про необхідність видання перекладів. Та з різних причин це не завжди було можливим. Справу видання арабських джерел дуже утруднювала ще також необхідність порівняння різних текстів, установа основної редакції й узагалі критичність видання, що має для історичних дослідів надзвичайно велике значіння. Все це разом мало своїм наслідком те, що багато арабських текстів ще й досі лишаються невиданими; можна навіть твердити, що невиданого матеріялу все ще є значно більше, ніж дотепер було опубліковано.

Історіографія ісламу по первах довгий час займалася дослідями перших десятиліть мусульманської історії та її початків узагалі. Серед тих праць, що торкаються перших часів ісламу треба особливо згадати працю Веллгаузена /Wellhausen/: *Das Arabische Reich und sein Sturz*", що вийшла в 1902 році. Вона особливо рекомендується для знайомства з історією Омеядів, що ними фактично ця історія арабської держави й закінчується. Раніша праця того ж автора, що почала виходити в 1887 році, має заголовок "*Skizzen und Vorträge*" - /6 випусків/; в ній подається багатий матеріял про початкову історію ісламу.

Видатне місце в історії розвитку критичних дослідів над мусульманським середньовіччям становлять праці східного факультету єзуїтського університету в Бейруті, одкритого в 1902 р., на якому курси по історії ісламу викладав патер Генрих Лямменс. Праця цього факультету тим важливіша, що він присвячував велику увагу мусульманській історії в той час, коли на європейських університетах історія ісламу окремо зовсім не викладалася. З праць Лямменса треба назвати такі публікації: "*Etude sur la règne du calife omayyade Mo'awia I*" вийшла в 1908 р./ і "*Le berceau de l'islam*" - /1914/. Ці праці Лямменса дуже цінні тим, що вони засновані на розробці джерельного матеріялу; на жаль, їх наукова вартість знижується релігійною пристрастю їхнього автора.

В дуже грандіозних розмірах була задумана публікація графа Каєтані, кн. ді-Теано. Його "*Annali dell'islam*" у перших шести томах подають лише історію пророка та перших двох халіфів. Це є фактично звід критично перевірених джерел по історії мусульманського світу. В своєму другому виданні "*Storia oggarrha Islamica*" гр. Каєтані подає хронологічний показчик подій мусульманської історії. Ця друга публікація також лишилася недоведеною до кінця -

в перших трьох випусках вона охоплює лише 65 літ Гіджри — розміри її остільки значні, що її закінчення, як і закінчення Анналів, є безнадійним для одного покоління. Ця праця має особливе значіння для установлення дат мусульманської історії.

Видання творів Табарі мало своїм наслідком і появу кількох досить цікавих психологічних етюдів німецького орієнталіста проф. Е. Захау про Абу-Бекра, Омара та про початкову арабську історіографію. Два перших з них друкувалися в *Sitzungsberichte* Берлінської Академії 1902 і 1903 р.р.

Велике значіння для історіографії ісламу мали періодичні видання, присвячені історії мусульманського світу. Серед них найвидатніше місце належить німецькому органу "Der Islam", що почав виходити в 1907 р. під редакцією проф. Беккера. Дуже капітальним виданням є також Енциклопедія ісламу, що почала виходити в Голландії на початку ХХ століття під редакцією проф. Хаутсма, одночасно трьома мовами — німецькою, французькою й англійською. Це є найцінніша справочна публікація. Видання її ще не доведене до кінця — своєчасному здійсненню його багато пошкодила світова війна. Як на негативні властивості цього видання, критика подекуди впаде на недодержання певної пропорційності й на менш цінний матеріал, що місцями все ж попадається в цій збірці.

Певне місце в історіографії займають також праці деяких авторів, уміщені в публікаціях по всесвітній історії. З останніх треба насамперед згадати Кембріджську історію середівіччя "Cambridge medieval history". Це колективна праця, плян якої належить византологу Бюрі /Bury/. В науковому відношенні ціле це видання оцінюється дуже високо. Історії ісламу присвячені там лише окремі нариси. Кембріджський професор Біван /Bevan/ у другому томі містить розділ про Могамеда й іслам; там же німецький професор Беккер містить два розділи про мусульманські завоювання. Крім того в цьому виданні подано багато бібліографічного матеріалу.

Значна увага до мусульманського Сходу виявлена у "Weltgeschichte seit der Völkerwanderung" Т. Дінднера. Праця ця виходила в р.р. 1901-1914, вона охоплює собою середньовіччя та нову й найновішу історію аж до останніх часів. Автор її поставив дуже рідке як на наші часи завдання — написати цілу всесвітню історію своїми власними силами. Історії мусульманського світу в його праці присвячені такі розділи: в I т. — 15-17, у II т. — 1-5, в IV т. — 1-3, у VIII т. — 13 розділ. В цій праці особливо добре освітлюється мусульманська культура та її відношення до других середньовічних культур.

Менше цінним є невеликий розмірами нарис д-ра Генріха Шурца "Westasien im Zeichen des Islam". Уміщений в III томі всесвітньої

історії під загальною редакцією Ганса Гельмольта. В російському перекладі цього нарису, що вийшов під редакцією В. Бартольда, останній виправив деякі прогріхи автора.

Серед більших підручників по історії ісламу найбільшою популярністю користується праця проф. Августа Мюллера: "Der Islam im Morgen- und Abendland". Вийшла вона в 1887 році в серії Онкена "Allgemeine Geschichte in Einzeldarstellungen".

Сам Мюллер займався головно культурною історією, він старався в'яснити вплив грецької науки на арабську; політичною історією він не займався. Названа праця Мюллера є особливо цінною для історії Аббасидів. На місці тут буде згадати ще й про російський переклад цієї праці, що появився в 1895-6 р. під редакцією Проф. Меднікова під заголовком "История Ислама съ основанія до новѣйшихъ временъ". Переклад цей був дуже поширений в Росії, хоч він остільки слабкий, що користування ним є просто небезпечним. За виразом російського орієнталіста В. Бартольда в цьому перекладі "навряд чи знайдеться хоч одна сторінка без грубих промахів".

З російських публікацій із історії ісламу, що виходили періодично, найбільше значіння мають "Записки Восточнаго Отдѣленія Русскаго Археологическаго Общества" /ЗВО/. Вони містять багато наукових праць, розвідок і рецензій, а також популярніших нарисів і статей по історії мусульманського середовища. В другому журналі російських орієнталістів "Мір Іслама", що видавався в 1912 р., особливо треба відмітити статті В. Бартольда "Халифъ и Султанъ", в якій розглядається розвиток ідеї верховної влади в мусульманському світі, і проф. А. Шмидта "Очерки истории ислама какъ религіи". З окремих російських публікацій треба згадати насамперед нарис В.В. Бартольда: "Исламъ" і "Культура Мусульманства". Обидва ці загальні нарисуввійшли в серію "Кругъ Знанія", що виходила в 1918 р. /В-во "Огни"/. В них же зазначені й деякі бібліографічні відомости. Ще більше бібліографічних вказівок подано в праці того ж автора під заголовком "Мусульманський мір" /СПБ., 1922/. В багатьох російських працях по історії іслама виявилася релігійна пристрасність християнських авторів супроти мусульман, у наслідок чого ці праці багато тратять на своїй науковості. Може найяскравішим прикладом таких праць буде великий 4-х томовий твір П. Цвѣткова "Исламизмъ", виданий в Асхабаді в 1912-13 р. Невелике наукове значіння має й праця проф. С. Глаголева "Исламъ", що вийшла в 1904 р., але вона цікава тим, що її автор - православний богослов - виявив повну об'єктивність в оцінці другої релігії й

з'окрема самого Могамеда. З популярніших російських праць свого інтересу й досі не втратила брошура В. л. С о - л о в ь е в а "М а г о м е т ь" /СПБ, 1896/, що увійшла в Павленкову біографічну бібліотеку "Ж и з н ь з а м ѣ ч а т е л ь н ы х л ю д е й". Автор її не-історик і тому не виявив належної критичности, але його талановито написана брошура всеж викликала свого часу прихильну увагу з боку читачів і критики.

З українських авторів найвидатніше місце належить А г а т а н г е л у К р и м с ь к о м у, одному з найліпших орієнталістів кол. Росії. Його праці з історії Сходу і східних літератур та мови численні, рахуються сотнями назв й самі властиво можуть скласти цілу бібліотеку. Бібліографічний показник друкованих писань А. Кримського уміщено в З а п и с к а х Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук, кн. I /Київ, 1919 р./ ст. XXXVI - LXVII. З праць цього автора найважливішою для історії мусульманства можна уважати "И с т о ч н и к и д л я и с т о р и и М о х а м м е д а и л и т е р а т у р а о н е м ь", що вийшла у Москві 1906 р. й лишилася не закінченою. З інших більших праць по цьому предмету можна назвати його "И с т о р и ю М у с у л ь м а н с т в а" /Москва, 1904 р./ й "И с т о р и ю А - р а б о в и а р а б с к о й л и т е р а т у р ы" /Москва, 1911-1914/.

З численних праць Кримського по історії мусульманського світу, які майже всі писані російською мовою, по українському перекладена лише одна, та й та меншої наукової вартости: "М у с у л ь м а н с т в о і й о г о б у д у ч н і с т ь", що вийшла у виданні "Літературно-Наукової Бібліотеки" у Львові р. 1904. Праці інших авторів у українській мові, як, напр., К о в а л е н к а Гр. "А р а б с ь к і з е м л і й м а г о м е т о в а в і р а" /Вид. "Сіач", Черкаси, 1918 р., ст. 48/, носять виразно популяризаційний характер, та вони зрештою й нечисленні.

II. АРАБІЯ Й АРАБИ

ДО МОГАМЕДА.

Араби віддавна заселяли Арабію — великий півострів, що лежить між Азією й Африкою. Арабський півострів є самим західним з південних півостровів Азії. Він з'єднується з материком своєю північною частиною — головню низиною Месопотамії /на північному сході/, на північному заході Арабія переходить у Сирію. З трьох сторін арабський півострів обмивається кількома затоками й двома морями: на сході — Перською затокою й Арабським морем, які з'єднуються між собою протокою Ормуз; на півдні — Аденською затокою Індійського океану, що через Баб-ель-Мандебську протоку з'єднується з Червоним морем, яке разом із затокою Акаба становить західню границю Арабії, відділяючи півострів од Африки. З Африкою Арабія з'єднується в своїй північній частині Синайським півостровом і Суецьким перевалом. Північна сухопутна границя півострова проходить через арабсько-сирійську пустелю; гранична лінія проводиться тут звичайно по прямій від північного кінця затоки Акаби на заході до бухти Назіма на сході, хоч у цьому розмежуванні між географами повної згоди не встановлено.

Довжина арабського півострова /з півдня на північ/ досягає майже 2 1/2 тис. кілометрів, його ширина — місцями аж 2 тис. км.; площа Арабії становить більше 3-х мільйон. кв. км., с. т. — четверту частину цілого європейського материка.

Арабський півострів належить до найменш досліджених просторів земної поверхні. Про деякі його частини, особливо положені в глибині, сливе нічого певного ще й досі не відомо.

По своїй природі Арабія становить собою досить одноманітну гірську рівнину. Побережна її не пощерблені ні глибокими затоками, ні устями річок. Увесь великий півострів на добру третину уявляє собою цілком безплідну пустелю, решта — сухий степ і тільки якихось нецілих 5% усієї площі припадає на ліси та на придатні для культури землі. З огляду на природні ріжниці арабський півострів поділяється на кілька частин. Кожна з них своїми природними властивостями впливала й на своє населення, яке в наслідок цього поріжнилося між собою способом життя, заняттям, побутом і звичаями.

Найбільшою по простору є північна частина півострова, що переходить у Сирійську пустелю. Вона має назву Наджд, що по арабському означає гірську країну чи височину взагалі. Країна ця простягається майже на цілих 4/5 частини півострова й є справді гористою. На півдні Наджд граничить з піскуватим т. зв. "голодним" степом, на сході переходить у рівнину, на заході має досить крутий спад до моря, а на півночі через велику піскову пуст

лю Нефуд переходить далі в палячу Сирійську чи Сирійсько-Месопотамську пустелю. Наджд по своїй природі віддавна був кочовою пастушою областю. Ціла ця країна географічно є ніби замкнутою з усіх боків; цим і пояснюється, що населення її протягом усього середньовіччя тільки один раз виходило з цих природніх границь і втручалось в загальне арабське життя — було це при близьких наступниках Могамеда. Своєю природою ця найбільша частина Арабії дуже нагадує Африку. До останньої вона подібна також і своєю ростяністю та звіринністю, й своїм підсонням. Клімат тут сухий і жаркий, атмосферних осадків випадає дуже мало. Наджд на цілому світі належить до найбідніших на воду країн. Він покрайний сточищами давно висохлих річок. Якихось сталих рік або більших озер тут майже не має. В цьому відношенні Наджд цілком подібний до Сахари. Його численні річища й спадини сповнюються водою тільки під час дощів /зимом й на весні/, щоб потім висохнути знову. Вздовж таких річок по декуди вибиваються з під землі менші джерела, які відживляють собою бідну рослинність, а у впадинах та долинах де-не-де можна зустрінути навіть і оази. Оази з'осереджені головню в середині півострова — на півночі й півдні Наджду їх дуже мало. Вони звичайно бувають роскидані, але є місця, де оази творять цілі групи. Менші джерела по впадинах річок та оази уможливають в певних порах року рух верблюжих караванів по Арабії через Наджд. З цих же джерел та різних криниць забезпечувалося водою й нечисленне населення Наджду. Кожне джерело води було звичайно спільним добром ширшої околиці.

Східня прибережна частина півострова уявляє собою степ, який служив пасовиськом для коней. Південно-західне побережжя Арабії поділяється на кілька частин: Хадрамаут, Махра, Імен, Гіджаз і інш. З них особливий інтерес представляють дві останніх; вони разом можуть бути названі **західною Арабією**.

Імен чи т.зв. "щаслива країна" Арабії лежить на південно-західній частині півострова. Щаслива країна обмежується Червоним морем, Баб-ель-Мандебською протокою й Аденською затокою. В Імені дощів випадає досить, хоч і не так часто, так що населення має можливість збирати воду в басейни й зберігати її на час посухи; до цього воно привчилося ще з давня. Тут же ще з дуже давніх часів практикувалося й штучне зрошення. По своїй площі Імен є значно меншим од Наджду, зате він відзначається надзвичайною родючістю. Тут здавна культивується багато рідких рослин. Особливо слазяться Імен своїми кавовими плантаціями /в цій щасливій країні росте й знаменита аж до тепер кава — мокко/.

Друга частина західної Арабії, **Гіджаз** або "кордон", уявляє собою нешироку берегову смугу, що тягнеться вздовж західного берега півострова між Надждом і Червоним морем. Вона простягається від м.Мекки аж до затоки Акаби. Клімат Гіджазу дуже нездоровий; поверхня його вкрита голим камінням, і тільки подекуди на ній зустрічається нужденна рослинність. В гірських яругах знаходять

собі виживу невибагливі верблюди, коні й отари овець. Часом сюди залітають цілі хмари сарани, яка протягом короткого часу винищує всю рослинність. Місцеве населення вживає сарану для харчування, - її ловлять, сушать на сонці й мелють. На півночі Гіджаз переходить уже в справжню пустелю - там не родить нічого.

К л и м а т на всьому арабському півострові континентальний. Недостаточність атмосферних осадків, сухе й жарке підсоння мають своїм наслідком дуже бідну флору й фауну на півострові. **Р о с л и н н і с т ь** нагадує собою рослинність африканських пустель, - в науці пустелі Арабії навіть і об'єднуються з Сахарою в одну ботанічну область. Нижніші рослини попадаються тільки в оазах, де вони ростуть під тінню фінікових пальм. В південно-західних родючих країнах ростуть і овочеві дерева.

З в і р і в у Арабії мало, як числом так і породами. Їм бракує води й лісів. Зустрічаються малпи, лисиці, шакали, гієни, леопарди, рисі й інші. З комах, крім сарани, треба згадати ще дуже шкідливого Волоса мединського. Цей черв'як залазить людині під шкіру, зростає там і спричиняє невиносимі болі.

Природні різниці між окремими частинами півострова спричинилися до того, що окремі країни Арабії були неодинаково заселені а саме **н а с е л е н н я** порізнилося між собою так способом свого життя як і своїм побутом, заняттям та звичаями. Найгустіше вже від найдавніших часів були заселені побережжя, особливо Імен та Гіджаз. Густота населення Надждьда завжди була дуже незначною а глибини пустелі лишалися майже зовсім незаселеними. Так було в давнину - такі ж відносини зберігаються й до наших часів. Певних відомостей про кількість арабського населення до Могамеда ми не маємо; кількість ця відгадується ученими на 5 - 12 мільйонів. Населення Арабії в різних її частинах дуже різнилося між собою. Але раніше, ніж переходити до з'ясування цих різниць та говорити про заняття населення, треба сказати дещо про Арабів узагалі.

Арабія являється батьківщиною семитських народів. Про те, що в Арабії було колись якесь інше, не-семитське, населення, ми ніяких відомостей не маємо. Арабія - це вихідний пункт переселенських рухів усіх семитських народів. **А р а б и** серед семитських народів, до яких вони належать, вважаються найчистішим типом. Етнічно вони дуже близькі до жидів. Своєю мовою Араби також є членом семитської родини народів. Разом з ефіопщиною й деякими іншими спорідненими язиками, арабська мова входить у південну групу семитських мов.

Про походження Арабів і про появу їх у Арабії наука не має загально-принятого рішення. Раніше за англійським дослідником Пальгревом твердилося, що Араби прийшли сюди з Африки. Пізніше погляди роздвоїлися: одні, як Шрадер та Шпренгер, твердять, що Араби яв-

ляються в Арабії автохтонами; другі ж, як Кремер і Мюллер, обстоюють погляд, що Араби прийшли сюди з півночі, де перед тим вони мали свої оселі поруч з народами арійськими.

В історії Араби відомі з дуже давніх часів. Ще майже за 3.000 літ до Р.Хр. згадується в джерелах про їхні зносини з Вавилонянами. Але до Могамеда Араби майже зовсім не появлялися за межами свого півострова й тому інші народи про них сливе нічого не знали. В тих давніх віках Араби мали вже й перші зав'язки державного життя. Та джерельні відомості про ці часи арабського минулого дуже уривчасті. З них, між іншим, довідуємося про арабське князівство, яке в IX ст. до Р.Хр. перебувало у васальній залежності від Дамаска. В пізніших століттях /VIII-VII/ згадується арабське князівство, положене на Синайському півострові й на північному Гіджазі - саме там, де проходив караваний шлях, що з'єднував Сирію й Єгипт. Пізніше в цій країні повстало Набатейське царство; воно дісталось потім у васальну залежність од Риму й з 106 р. по Р.Хр. стало римською провінцією, відомою в старовинній історії під назвою *Provincia Arabia*. На півночі Арабії в цей же час повстало дві нових державки - царство Хирське у II ст. по Р.Хр., що було васалом Персії, й царство Гасанське у III в. по Р.Хр., яке було васалом Риму. Обидва ці царства на ділі відігравали ролю буферів у відносинах двох великих держав старовинності - Персії й Риму. Пізніше обидві ці буферні арабські державки були підбиті Могамедом.

Стара арабська культура розвинулася головню в Іємену і взагалі в південно-західній Арабії. В Іємену ж ще майже за півтори тисячі літ до Р.Хр. повстало й Минеїське царство. Було воно феодальним об'єднанням напівсамостійних племен. Ці минеїські араби заснували на караванному шляху свої факторії, що з них пізніше повстали такі важливі осередки арабського життя як Мекка, Ятриб-Медина і інш.

Управлялося Минеїське царство спадкоємним монархом, обмеженим у своїй владі радою визначних військових, купців і духовенства. В середині VI ст. до Р.Хр. це царство було зруйноване царством Сабейським, що мало свій осередок у Магрибі. Сабейське царство об'єднало весь Іємен. У соціальному й політичному відношеннях воно мало чим різнилося від царства Минеїського. Біля I в. до Р.Хр. центр Сабейського царства перейшов до Хим'ярської області й воно з цього часу називалося вже Хим'ярським. Культурно й економічно Хим'ярське царство розвивалося надзвичайно інтензивно. Особливо велике значіння в цьому відношенні мала його торгівля з Птоломеївським Єгиптом, що відбувалася по суші /через Синай/ і по Червоному морю. Але вже в I ст. по Р.Хр. налагодилися й безпосередні зносини між Єгиптом і Середземномор'ям та Індією, які провадилися водою; караваний шлях через Іємен, що раніше служив для цих зносин, в наслідок цього стратив уже своє значіння. Це спричинилося до занепаду й самого Хим'ярського царства. З-за впливів на Червоному морі Іємен конкурував із Абисінією. Змагання ці особливо виявилися під час боротьби Риму, який

стремів вийти до Перської затоки, з Персією, що стреміла до Середземного моря. В цій боротьбі Іємен був по стороні Персії, а Абисінія по боці Риму. В IV ст. по Р.Хр. Абисініці завойовують Іємен, але їх після кількадесятилітнього панування витісняють звідти Перси. В VI ст. Іємен був перською провінцією, яка управлялася через намісників. Один з цих намісників Персії підляг пізніше Могомедові.

Природа Арабії не одинакова. "Щаслива" південна частина півострову - Іємен - мала всі дані для розвитку хліборобства й садівництва. Географічне положення Гіджазу як не можна краще сприяло розвитку торгівлі. Населення обох цих країн Арабії було осілим, воно поділялося на громади й мешкало переважно по містах. Зате в третій найпросторішій частині півострова - Наджді - зовсім не було умов для осілого життя; хліборобське господарство та садівництво тут також не були можливими зовсім - на перешкоді було повне безвіддя. Цілі великі простори Наджда уявляли собою справжню пустелю. Дошова вода задержувалася на якийсь час лише у різних заглибинах, що навколо них та ще біля криниць і замешкувало населення цієї країни, переходячи від одного водозбіру до другого. В протилежність до осілого хліборобсько-торговельного населення Іємену та Гіджазу, діти пустельного Наджду - б е д у ї н и - були кочовниками і займалися скотарством. Але бедуїнів можна називати кочовниками лише з певним застереженням. Вони, що правда, не жили осіло - переходили з місця на місце, але територія їхніх "кочовищ" була дуже обмежена й вони дуже нечасто переходили на нові місця.

Як перехідна верства між осілим населенням південної Арабії й "дітьми пустелі" на півострові зустрічались ще напівосілі хліборобські бедуїни.

Населення Наджду - б е д у ї н и -, будучи замкненим природними межами своєї країни, не піддавалося ніяким зовнішнім впливам. Цим ріжнилися вони від Арабів інших частин півострова, які ще за довго до Могомеда стали входити в близькі стосунки з сусідніми народами й піддаватися їхнім впливам. Під цим оглядом знайомство з бедуїнами, як з чистим арабським типом, представляє особливий інтерес.

Як і всі Араби, бедуїни були досить наділеніми духовно. Вони відзначалися видатними психічними здібностями - доброю пам'яттю, спритною думкою й художньою уявністю. Але замкнені в своїй країні, без сталих зв'язків з культурними сусідами, бедуїни далеко не дорівнювалися своєю культурою осілим Арабам. Вони гордилися своїм кочовим способом життя, - до осілого населення ставилися з погордою, як до чогось низчого. По своїй природі це були грабіжники, призвичаєні до постійної боротьби. Вони промишляли грабуванням купецьких караванів; в той же час не мало з них служило у купців, як охоронники караванів від нападів тих самих бедуїнів-грабіжників. По поняттям бедуїнів достойним заняттям для них могло бути лише скотарство, полювання, торгівля й грабіжництво. До всього іншого справжній "син пустелі" ставився з призирством. В мирний час життя

бедуїна було сповнене безділлям; він тільки годував своїх верблюдів та коней, - всю іншу працю виконували його жінки та дочки.

Жити бедуїни окремими племенами, що перебували між собою в стані постійної війни. Бедуїнські племена не були численними - вони склалися найбільше з 1000 членів. Кожне плем'я ділилося на коліна, а ці в свою чергу на роди й родини. Такий поділ відповідав умовам їхнього рухливого життя. В основі бедуїнського устрою лежав родовий зв'язок.

З раніших спроб державної організації у бедуїнів, як і в Арабів взагалі, нічого не вийшло. Та й самі ці спроби, як бачили раніше, мали лише місцеве значіння. На півночі, де населення арабської пустелі сусідило з культурними країнами візантійської та перської держави, ці останні зазнавали багато лиха від диких арабських нападів. Як Греки, так і Перси дуже рано почали дбати про те, щоб використати Арабів у своїх інтересах. З цією ціллю вони стали приймати Арабів-бедуїнів на свою військову службу й оселявати їх вздовж кордону. Греки творили такі арабські поселення в Сирії, а Перси з свого боку по р. Ефрату. Араби оселялися там під владою своїх князів і утворювали свої держави. Ці прикордонні поселенці охороняли володіння Візантії й Персії від зовнішніх нападів; вони ж досить легко піддавалися й культурним впливам тих держав, у межах яких поселялися. Під впливом римської імперії та перської монархії Сасанидів на місці цього військового пограниччя десь у II - III ст.ст. по Р.Хр. утворилися навіть дві самостійних арабських держави, що фактично були, як знаємо, буферами у боротьбі Персії з Римом. Обидві ці держави проіснували аж до VII ст., але ніякої ширшої ролі в арабській історії не відіграли й пізніше підглягли заборам Могамеда. Ще значно раніше розвинулися зв'язки державного життя на півдні Арабії, але й там, як бачили, державна організація не пішла дуже далі своїх початків.

Не маючи ніякої державної організації, що поширювалася б на всіх Арабів, бедуїни правилися патріархально. В основі їхнього устрою лежав родовий зв'язок. Місцева родова влада користувалася з боку бедуїнів великою повагою.

На чолі племені стояв старійшина - шейх. Влада шейха була виборною, але часом передавалася й спадковою, хоч в принципі спадковою й не була. Шейхами або сеїдами називалися також і голови окремих родів. Особливо авторитетною й повною була влада голови родини. Останній міг навіть відібрати життя новонародженним, коли вважав їх зайвими в родині, а також мав право приймати цілком сторонніх осіб рівноправними членами своєї родини. Зате в роді племені вплив старішин був значно меншим і залежав майже виключно від їх особистих властивостей. Сеїди були лише цивільними начальниками бедуїнів - правили ними під час миру. На час війни араби вибирали собі військового вождя, який називався акідом. Свої функції правителя сеїди виконували тоді з головами родів, що їх вони склика-

ли до себе на р а д и. Урядові функції сеїдів не були строго окреслені, - до їх компетенції належала певна адміністративна й судова влада.

Родовий зв'язок бедуїнів був досить міцний. Бедуїн був гордий на свій рід і виявляв навіть якийсь своєрідний родовий чи племінний потрійотизм. Родовий зв'язок у Арабів скріплювався почасти деякими формами спільної власності й деякими спільними обов'язками. Поза родом, поза його організацією й захистом, самотнє життя відірваної одиниці в арабському степу було цілком не можливим. Такі особи, що чомусь опинилися поза своєю родовою організацією, мусіли негайно шукати собі захисту й пристановища в якомусь іншому родові; інакше вони були цілком беззахисними й zagrożеними, як на маєтності так і на самому житті. Стаючи під охорону голови роду, який мав право їх прийняти, вони тим самим визнавали і його повну владу над собою.

С у д у бедуїнів базувався на принципі р о д о в о ї п о м с т и. Навіть у тому разі, коли сторони зверталися до сеїда чи до суддів і ті розбірали скарги й ухвалювали вироки, влада не завжди мала можливість примусити засудженого прийняти кару. В таких випадках ексекутива переходила звичайно до роду. Цілий рід мстився за кривду свого члена на злочинці, за яким так само стояв увесь його рід. Бували випадки, що винуватого члена роду видавали, але це траплялося дуже рідко. Частіше між родами починалася в таких випадках кривава боротьба, під час якої вбивали людей, захоплювали майно, виголошували страшні прокльони й усім цим тільки збільшували взаємну ненависть. Часто під час таких суперечок окремі роди об'єднувалися між собою й тоді ворогування розвивалося в справжні війни, ставали затяжними й передавалися з покоління до покоління. Звичай кривавої родової пимсти, якого дотримувалися арабські племена, переплітався з їхніми релігійними віруваннями й тим самим ще дужче закорінявся в арабському житті.

В п о в а з і бедуїнів особливо кидається в очі їхня надзвичайна рухливість, хоробрість і ніби прирощена військова вдача. Всі ці риси у них розвинулися дуже рано; розвинулися під впливом тих обставин, серед яких їм доводилося жити. Безупинна боротьба з природою й ворогами-сусідами виробила в них надзвичайну обережність і постійне поготівля до оборони й нападу. В суспільному житті бедуїни відзначаються гостинністю й вірністю - дане слово вони повнять часто навіть і для неприятелів. Дуже самолюбиві, вони боронять своєї чести всіма засобами; за образу завжди мстять. Але загалом у їхній натурі якось дивно сплелися між собою цілком протилежні риси: поетичність і дикість, лицарство й хижа підступність. Визначаючись своєю витревалістю, твердою волею, вони були в той же час дуже улесливими, вирахованими, неперебірчивими в засобах, з ворогами - чи то чужі, чи свої - дуже жорстокими.

По своїй ф і з и ч н і й п р и р о д і бедуїни середнього росту, з пропорційною будовою тіла. Чоловіки відзначаються своєю стрункістю, зручністю й силою;

жінки - красою. Шкіра арабів має різні відтінки від білої аж до гнідої. Голова й обличчя прикрашені густим чорним волоссям і бородою. Їх трохи запалі очі сяють променистим огнем. Дуже граціозні, вони виступають легко й гордо.

У б р а н н я старовинних Арабів складалося з спіднього шату, що обвинував бедра й плаща, який звичайно уявляв собою чотирьохкутний кус сукна і накидався зверху на той шат. Цим плащем араб загортав часто голову, щоб забезпечити себе від палючого сонця. Пізніше на арабський одяг мали великий вплив перські звичаї. Сталося це після того, як Араби здобули Персію. Їхній простий старовинний одяг став тоді уступати місце дуже пишному убранню, яке особливо поширилося на дворі халіфів і серед вельмож узагалі. Тоді ж появился й мальовничий тюрбан на голові Арабів.

Д о м а ш н е ж и т т я бедуїнів відзначалося надзвичайною простотою. Жили вони у повстаних наметах, в їжі й питві були дуже уміреними. В їжі не розрізнялися багаті й бідні. Всі однаково відживлювалися верблюжим молоком, хлібом, дятлами й овечим м'ясом. М'яса уживали дуже мало й то майже виключно на свята. Рухливий спосіб життя перешкоджав бедуїнам обзаводитись великим майном. В їхніх наметах можна було знайти лише килими, сідла, міх для води й зброю /головно піку та мечі/. Головним надвірним майном бедуїнів були верблюди, коні і вівці. Особливе значіння в життю Арабів мав в е р б л ю д, - ця справжня основа їхнього господарства. Своєю виносливістю й іншими властивостями верблюд був самою підходящою твариною в тих умовах життя, в яких перебували бедуїни. Верблюд уможливував переїзди по безводним просторами і разом з тим служив своїм молоком і вовною. Верблюди в Арабії були двох пород - вантажні й верхові. Арабські верблюди й коні віддавна славилися своєю кріпкістю, виносливістю й швидкістю. Коней мали лише заможніші бедуїни та й то тільки в певних країнах.

Хліборобсько-торговельне населення Іємену та Гіджазу раніше увійшло в зносини з чужими народами й переняло багато в чому їхні впливи. Це останнє, та ще природня різниця в умовах життя, дуже рано поріжнила їх з бедуїнами. Навіть сама назва Арабів спочатку поширювалася лише на півночі. Так називали себе переважно самі бедуїни. На культурне населення південно-східних країн Арабії ця назва поширилася значно пізніше. Населення Іємену говорило й своєю відмінною мовою, і тільки в часи ісламу тут запанувала арабська мова. Різниці між південн і північчю зберігалися й пізніше. Всеж, не зважаючи на те, що Араби досить сильно різняться своїми звичаями, заняттям і самим способом життя, ми не маємо підстав уважати їх народом різного походження.

Араби віддавна належали до найбільш торговельних народів світу. Для добробуту арабського населення т о р г і в л я мала дуже велике значіння - так внутрішня, як і зовнішня, але особливо остання. В певні доби давнього минулого Араби бували єдиним посередником між Європою й Індією. Зовнішня торгівля ще в старовину вплинула досить сильно й на розвиток арабської культури. Але пізніший упадок

цієї торгівлі, разом з різними несприятливими подіями, відбився дуже негативно на їхньому добробуті й навіть примусив частину південих Арабів переселитися в північні країни півострова. Оселяючись на нових місцях, ці південні Араби провадили й там осілий спосіб життя й продовжували займатися торгівлею, а почасти також і хліборобством.

Торговельна діяльність Арабів осередилася в Гіджазі. Вона провадилася в широких розмірах і виходила далеко за межі Арабії. Вже саме географічне положення Гіджазу сприяло розвиткові міжнародної торгівлі. Гіджаз уявляв собою природній шлях з Іємену до Палестини й Синайського півострова; Гіджаз же вів з Іємену до Єгипту, Сирії та Єфрату. Населення його вже самим положенням країни було покликане до посередництва в торгівлі арабського півдня з північними країнами. Торговельний шлях проходив тут ще за довго до Різдва. На місцях, що лежали на цьому шляху й служили первісно для спочивку караванів, пізніше розвинулися дуже важливі міста - Мекка й Медина. Предметом вивозу з Арабії було дорогоцінне каміння, золото, пахощі й різні овочі; натомість до Арабії привозилися різні ремісницькі вироби й збіжжя. Торгівля провадилася караваним способом - в розвитку її верблюдові належала дуже важлива роль.

Торговельне положення Гіджазу давало великі прибутки його населенню й принажувало сюди переселенців із інших країн. Колонізація до Гіджазу йшла з півночі, почалася вона дуже рано. Сюди прибувало багато Жидів і християн, головно торговців і ремесників; вони селилися переважно в північній частині Гіджазу, сприяючи там зросту міст. Центром цієї чужоземної колонізації здавна була Мекка.

Розвитку арабської торгівлі дуже перешкождали бедуїни. Вони нападали на торговельні каравани й грабували їх. Це спонукувало арабських купців до об'єднання й до організації охорони. Найбільше в цьому відношенні зробили купці Гіджазу й особливо м. Мекки, - вони утворили союз, що поставив торгівлю під захист божества. Купці ж узяли під свою охорону головну арабську святиню - мекканську Каабу й зуміли заінтересувати самих бедуїнів тими релігійними з'їздами й святами, які щороку відбувалися в Мецці. На час цих з'їздів бедуїни припиняли свої напади на каравани й навіть самі приїздили з товаром до Мекки, де за одним заходом задовольняли свої релігійні інтереси й у спосіб обміну набували собі потрібні речі. Але для з'ясування цього необхідно раніше познайомитися з старою релігією Арабів.

Про до - М о г а м е д а н с ь к у р е л і г і ю Арабів відомостей багато не маємо. В релігійному світогляді Арабів були певні наслідки - зберігалася пам'ять про старіші вірування, які спліталися з чужими релігійними впливами. Природня бідність країни й матеріальне убожество Арабів дуже рано навчили їх переймати чуже уміння. Чужі впливи, здається, найяскравіше виявилися в їхній релігії. Це тим легше дається прослідити, що Араби об'єднували елементи чужих релігій з своїми релігійними поглядами якимось механічно, не перетворюючи їх у більш су-

цільну систему.

В релігійному відношенні на Арабів найбільше впливали Греки, Перси й Жиди - себ то ті народи, з якими Араби найбільше зналися. Через зносини з цими народами Араби досить рано познайомилися з наукою Зоратустри та різними сектами Персів, з жидівською та християнською релігіями. Знайомству цьому сприяв також і той факт, що в межах самої Арабії перебувало не мало Жидів і християн. Жиди купчилися найбільше в Ятрибі /пізніша Медина/, а християне в сирійських місцевостях. До Арабії ж тікали з Візантії переслідуємі там прихильники різних християнських сект, особливо монофізитів.

Араби до Могамеда були язичниками, полідемоністами. Вони поклонялися різним фетішам. Кожне племено арабське мало якогось свого бога, який вважався протектором племені. Релігійна уява Арабів усе населювала невидимими духами. Вони вірили в добрих і злих духів, поважали померших предків і вірили в долю. Духи, за віруванням Арабів, замешкували по сусідству з людьми - в різних деревах, каміннях, воді й т.п., тому все було предметом релігійного почитування населення. Крім того, Араби поклонялися також небесним світилам. Своїм ідолам вони надавали здебільшого людську подобу й поводилися з ними досить вільно. Ідолів виробляли звичайно в містах і продавали бедуїнам; але останні часто задовольнялися й простими камінцями, яким надавали релігійного значіння.

В старовину Араби в релігійному відношенні різнилися між собою. Південні Араби визнавали за бога сонце, місяць і зорі, а північні заховували віру в одного бога, бога Авраама й додержувалися обряду обрізання, завдяки якому вони зберігали свою осібність і не змішувалися з іншими народами.

Пізніше обидві ці релігійні частини з'єдналися. До поганства приєдналася наука жидівська й християнська. Релігійні поняття Арабів збільшилися й змішалися. Поруч з первісними релігійними представленнями, під впливом сусідніх народів витворилися поняття й про богів більш загального значіння. До цих богів араби зверталися в тих випадках, коли справа торкалася всіх їх або принаймні якоїсь більшої частини Арабії. Найчастіше це траплялося при посухах, коли Арабам треба було звертатися до богів з проханням дощу.

І всеж поняття про єдиного бога у всіх Арабів не витворилося. Кожна більша група людности вірила в свого бога. Єдине, що було спільним для всіх Арабів, було ім'я цього вищого бога. Всі племена називали його однаково - **А л л а г**, вважали його батьком усіх богів, хоч самого його уявляли собі дуже неясно. Спільне ім'я головного бога дуже зближувало Арабів у релігійному відношенні. Взагалі ж, арабська релігія перед Могамедом переживала добу занепаду. Релігійні поняття Арабів змішалися, окремі елементи світогляду боролися. Це не скрізь відчувалося з однаковою силою, але майже скрізь була певна роз'єднаність між божеством і його поклонниками. Навіть старі свята й

церемонії по декуди почали затрачувати свій зміст і розуміння серед Арабів. Напр., велике весінне свято, що його зустрічаємо майже у всіх Семитів, було для Арабів перед Могамедом уже незрозумілим. Стара племінна релігія занепадала. Обставини вимагали появу особи, яка все це могла б привести в систему; при чому, нова система мала погодити свої складники й бути пристосованою до поваги Арабів. Такою особою став Могамед.

Релігійним центром Арабів уже з давніших часів була Мекка. Остання лежала на головному торговельному шляхові й розвинулася у велике місто, певно, з місця звичайного спочивку купецьких караванів. В Мецці ж дуже рано повсталала й святиня, що не мала арабського характеру, але дуже рано стала предметом релігійного визнання та почитування для всіх Арабів. Кааба була чимсь вроді арабського пантеону, де були зосереджені племінні й родові ідоли. Повстання цієї мекканської святині самі Араби зв'язують з ім'ям прародителя Адама; пізніше, після потопу, її ніби відновив Авраам. Наука не здобула певніших даних про заснування Кааби, хоч є підстави досить впевнено припускати, що до повстання її спричинилися торговельні потреби Гіджазу.

Бажаючи забезпечити купецькі каравани від нападу бедуїнів, торговельне населення Гіджазу утворило союз, який, правдоподібно, й поставив торгівлю під захист божества. А щоб ще дужче вплинути на суевірних бедуїнів, протектором було обрано чуже божество. На цьому ґрунті - так можна припускати - й повсталало почитування Кааби. В такий спосіб пощастило вплинути на бедуїнів і навіть притягти їх самих до участі в тих релігійних святах і урочистостях, які що-року відбувалися в Мецці.

З таких відносин, що спочатку розвивалися дуже поволі, пізніше витворилася вже заінтересованість самих бедуїнів у припиненню на певний час грабування караванів. Спокій наставав звичайно під час релігійних свят у Мецці, коли сюди з'їздилися купці й прочане з усіх кінців Арабії й з-за кордону. Час спокою чим далі, тим ставав довшим і під кінець установився на 4 місяці. Авторитет і значіння Кааби все більше зростали. З того часу, як окремі арабські племена помістили в ній своїх ідолів, вона стала об'єднуючим осередком для всіх Арабів. Всі племена однаково вважали її спільною святинею і місцем осідку того вищого бога, для якого всі вони мали одне ім'я - Аллаг. Під час тих релігійних з'їздів, що відбувалися тут що-року, відбувалися також і великі ярмарки. Сюди з'їздилися Араби всіх племен, полагоджували тут свої торговельні й інші справи, приносили жертви богам і під захистом часового спокою з боку бедуїнів поверталися до дому. Навіть самі степові бедуїни прибували в цей час до Мекки, пригнали сюди своїх овець і верблюдів, приносили тут жертви й вимінювали різні сирійські вироби. Все це разом дуже сприяло арабському добробуту й справі об'єднання арабських племен. Мекка в наслідок цього ставала головним містом не лише Гіджазу, а й цілої Арабії.

Головна святиня Арабів - **К а а б а** - уявляє собою будову, до якої "невірним", себ-то не-могамеданам, приступ був суворо заборонений. Цим і пояснюється той факт, що Кааба до недавна не могла бути ні досліджена, ні описана вченими. З європейців до кінця XIX ст. тільки вільком переодягненим могамеданськими прочанами пощастило побувати в Каабі. Само собою, що ніяких ні вимірів, ні дослідів вони при таких умовах перевести не могли і нам у цьому відношенні доводиться задовольнитися лише дуже приблизними описами арабської святині та й то вже значно пізнішого походження.

Своєю зовнішньою формою Кааба нагадує куб. Вона має приблизно 14 метрів у довжину й по 12 метрів у ширину та у вишину. Східня стіна її трохи вища від інших. Площа, на якій збудовано Каабу, обнесена шостирядовою колонадою. З надвору стіни Кааби вкриті чорною шовковою тканиною. Збудовано Каабу так, що її роги вказують 4 сторони світа. На східній стороні храму з середини вроблено в стіну знаменитий **Ч о р н и й К а м і н ь** - найбільшу святість Арабів. Передня сторона цього Чорного Каміня, що виступає з стіни, уявляє собою овал, приблизно 7 дюймів у перерізі. Походження Каміня лишається загадковим. Можна припустити, що це метеорит або кусник вулканичної лавини. За арабською ж традицією Чорний Камінь Кааби є одним з тих рубинів, що були на домі, посланому Богом Адамові через арх. Гавриїла. Дім цей, як вірять Араби, був зроблений з самих рубинів; він стояв на тому самому місці, де зараз Кааба. Первісно променистий рубин через цілування грішних людей почорнів зовсім. Значіння цього каменя самі Араби не розуміють, але почитують його надзвичайно. Численні арабські прочане, що з непам'ятних часів відвідують Каабу, з побожністю прикладаються до нього й своїми губами цілком вишліфували його поверхню.

Місце, де стоїть Кааба, в очах Арабів вважається великою святинею. На цьому місці ніби сам Бог брав землю для створення Адама. Окремі місця в самій Каабі також мають своє певне значіння й ріжну релігійну силу. Біля Кааби є колодязь, що називається **З е м - З е м**, вода якого, за віруванням Арабів, має чудодійні властивості, хоч своїми фізичними якостями майже не придатна для питва.

Кааба мала не лише чисто реальне значіння. Вона відгравала, як уже знаємо, дуже велику роль і в економічному житті арабської людности, особливо самого м. Мекки. Головна її роль полягала в об'єднанні численних арабських племен в одну цілість.

О х о р о н а К а а б и перебуває звичайно в руках якогось одного племені, яке мало з цього для себе досить значний зиск. Вигідність охорони спричинялася часто до боротьби між окремими племенами. В У ст. по Р.Хр. охорону Кааби мало в своїх руках племя Корайшитів, а десь біля 600 р. ця охорона зосередилася в руках одного з родів цього племені - Гашимовців. З роду Гашимовців походив і основоположник мусульманства - Могамед.

Релігійним фанатизмом Араби в до-Могамеданські часи не відзначалися. Найяскравішим доказом цього може служити той факт, що в Каабі, поруч з ідолами сучасних племен, стояла й статуя християнської Богородиці з Ісусом. Серед Арабів у ті часи поширювалися й різні інші релігії, особливо жидівство й християнство, хоч більшого успіху в Арабів не могла мати ні одна з них: жидівська релігія через свою націоналістичність, християнство ж через свою догматичність. Жвавий релігійний рух серед Арабів у до-Могамеданських часах кликав до чинности численних проповідників і спричинявся до повстання навіть окремих сект. З останніх особливий інтерес для нас представляє секта ханіфів. Ханіфи ще до Могамеда дійшли до віри в одного бога Аллага й проповідували "іслам", себ то віддання себе волі божій. Монотеїстична релігія ханіфів була релігією етичною, складалася вона з науки християнської й жидівської. Ханіфи називали себе мюслимами /мусульманами/, а свою науку ісламом. Пізніше й сам Могамед називав себе ханіфом. Це до певної міри оправдує твердження про те, що іслам у Арабів був ще до Могамеда. Секта ханіфів нараховувала найбільше своїх прихильників у Мецці. Серед них особливо вславився Зеїд, який виступав проти ідолопоклонства, хоч ханіфи, так само, як і всі Араби, вважали Каабу святиною; ханіфом же був і брат Хадіджі /першої дружини Могамеда/, Варака. Але ханіфи, так само як і інші секти та релігії, не мали великого поширення серед Арабів. Загалом, в релігійному відношенні Араби до Могамеда виявили багато скептицизму й чисто практичної розрахованости, так що деякі дослідники не добачають у старих Арабів релігійного богопочитування взагалі.

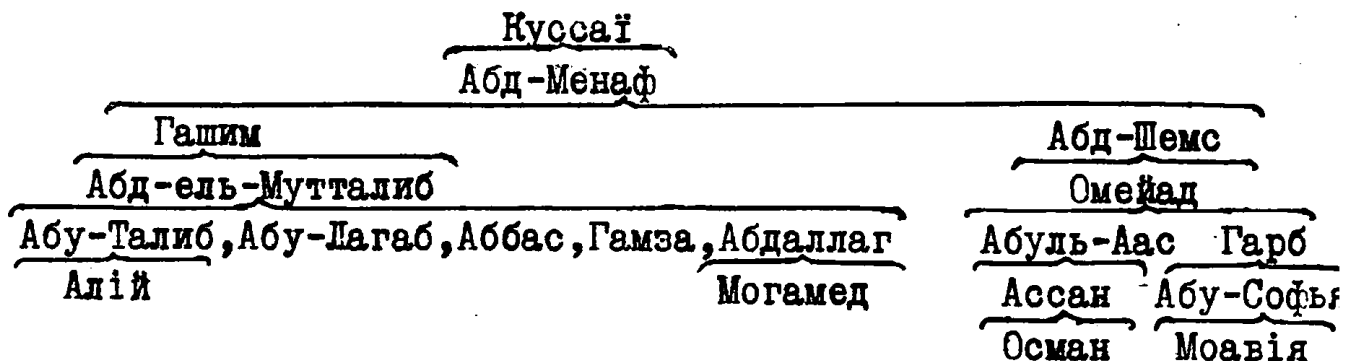
III. М О Г А М Е Д.

В VI ст. по Р.Хр. догляд над Каабою й усі вигоди від цього мав у своїх руках рід К о р а й ш и т і в . ж/ Старшина цього роду - К у с с а ї - мав дбати про забезпечення прочан усім потрібним. Він був також військовим начальником свого племені, виконував різні обряди при храмі й головував у мійській управі. По смерті Куссаї його нащадки поділили ці функції між собою. Внук Куссаї, за свою щедрість прозваний Г а ш и м о м /хлібодаром/, дістав у спадщину право старатися про прочан, - а Гашимів син, А б д - е л ь - М у т а л и б одідичив уже лише право уділювати прочанам воду з священого колодязя Зем-Зем, що був біля Кааби. Цей Абд-ель-Муталиб мав 12 чи 13 синів. Відоміші між ними — Абу-Талиб, Абу-Лагаб, Аббас, Гамза і Абдаллаг. Матерки родини не були вже значними, так що кожен з синів дістав зовсім мало й мусів шукати собі засобів прожиття на стороні - родина збідніла. Один з цих синів — А б д а л л а г, що став небагатим купцем, одружився з А м и н о ю. Остання також походила з роду Корайшитів, але її родичі вже якийсь час перед цим мешкали не в Мецці, а в Ятрибі. Цей Абдаллаг і Амина й стали батьками Могамеда.

М о г а м е д жж/ народився в Мецці десь у 570-571 р.р. Арабські історики кладуть час народження Могамеда на квітень 571 року, але точна дата лишається для науки неустановленою.

Абдаллагові так і не довелося побачити на власні очі свого славного сина. Скоро після шлюбу з Аминою він відїхав з караваном по торговельним справам і вже ніколи не

ж/ Родовід К о р а й ш и т і в :

жж/ Повне ім'я Могамеда: Абуль-Казим Могамед бен Абдаллаг бен Абд-ель-Мутталиб. Ім'я Могамеда, що значить "славний", закріпили за ним його пізніші послідовники. Під цим ім'ям він прославився і в історії. Транскрибують це ім'я різні неарабські автори неодинаково: Могамед, Мугамед, Мухамед і т.п.

повернувся до Мекки: в дорозі він захворів і помер у Ятрибі. Через два місяці по смерті батька народився Могамед. Спадщина, що лишилася після Абдаллага, була дуже мізерна: п'ять верблюдів, отара кіз і одна невільниця. Така незабезпеченість спричинилася до того, що Могамед уже з дитинства зазнав не мало нужди.

Про молоді роки Могамеда пізніше склалося дуже багато різних легенд. Автори цих легенд /мусульмане/ мали на увазі піднести й про славити Могамеда, — довести, що він уже з раннього дитинства був призначений для своєї високої місії, але фактично точних даних для біографії Могамеда в молодих роках його життя ми майже не маємо.

Коли Могамед трохи підріс, Амина ніби віддала його, як це тоді було в звичаї заможніших арабів, на виховання до одного бедуїнського племені, де Могамед пробув два роки. Вернули його звідти раніше часу ніби через те, що в нього об'явилися нервові припадки. Можливо, як це дехто й припускає, що всі ці відомості про бедуїнське виховання Могамеда є елементом пізньої легенди, — особливо, коли мати на увазі злиденні засоби Амینی по смерті Абдаллага.

Не маючи з чого жититися, мати Могамеда, коли останньому було ще тільки шість літ, пішла з ним у супроводі невільниці до Ятрибу, де мешкала її рідня й де був похований Абдаллаг. Повертаючись назад до Мекки, Амина по дорозі вмерла, а невільниця відвела Могамеда назад до Ятрибу. По другим відомостям, Могамеда залишено у Ятрибі ніби ще за життя матері. Та як би там не було, але після смерті своїх батьків, лишившись круглим сиротою, Могамед опинився у свого діда, 80-літнього Абд-ель-Муталиба, який його дуже полюбив. Через два роки після цього помер і дід — Могамед осиротів удруге. Нового опікуна він знайшов на цей раз у особі свого дядька, Абу-Талиба. Останній зробив дуже багато доброго для Могамеда — свої опікунські повинності він виконав цілком сумлінно. Абу-Талиб був у цей час охоронцем Кааби й користувався загальною повагою. Він мав крім того й досить значний вплив на самого Могамеда. Будучи дуже релігійним, Абу-Талиб з ранніх літ настроїв у цей бік і Могамеда.

Абу-Талиб, купець по професії, не був дуже заможною людиною, так що Могамедові досить рано довелося самому заробляти собі на життя. Останнє виявилось в тому, що Могамед змалку нанявся пасти отари кіз і овець в околицях Мекки й за це доставив невелику платню. Ставши пастухом, він збирав ягоди й лишався цілими днями сам, без нікого, в пустелі. Це, певно, не лишилося без наслідків на його характері.

Ще в молодих літах почав Могамед допомагати своєму дядькові також і в справах торговельних. Разом з Абу-Талибом він часом відбував далекі торговельні подорожі до Сирії та південної Арабії. Помагаючи своєму дядькові в його подорожах, Могамед виявив не аби-яку зручність і здатність до торгівлі. Можливо, що це улегчило йому вступ на службу до одної багатой вдови Хадіджі, яка провадила досить значні торговельні операції. Коли саме й при

яких обставинах Могамед вступив на службу до Хадіджі лишається неустановленим. Відомо тільки, що спочатку він виконував у Хадіджі лише обов'язки звичайного погонщика верблюдів; пізніше ж став її довіреним і повноваженим, якому вона доручала й далекі торговельні подорожі на чолі своїх караванів. Незабаром у 25-ти літнього Могамеда дійшло до шлюбу з Хадіджою. Хадіджа була тоді вже немолодою - мала 39 літ; від першого чоловіка у неї лишилося кілька дочок. Проти цього шлюбу були чомусь сильно настроєні родичі Могамеда, а Хадіджа також виходила заміж проти волі свого батька.

Подружжя з Хадіджою змінило становище Могамеда - воно надало йому певного значіння серед Корайшитів. Але пояснювати саме подружжя з боку Могамеда виключно матеріальними мотивами не доводиться. Могамедові подружжя з Хадіджою було для обох дуже щасливим. Могамед цілком широким любив Хадіджу й дуже сумував з приводу її смерті. Навіть по смерті він зберіг до неї глибоку повагу. Пізніше найлюбиміша з його численних жінок, Аїша, ні до кого не ревнувала Могамеда, крім покійної "беззубої баби", як вона називала Хадіджу. Взагалі це подружжя було дуже міцним і в багатьох відношеннях взірцевим.

Від шлюбу з Хадіджою у Могамеда було два сини й чотири дочки, але з них пережила Могамеда тільки одна Фатима. Після смерті своїх синів Могамед прийняв до своєї родини на виховання свого двоюрідного брата, сина Абу-Талиба, Алія, якого пізніше й одружив з Фатимкою. Цей Алій, як співробітник Могамеда, відіграв досить значну роль і в початковій історії ісламу.

Одружившись з Хадіджою, Могамед ще якийсь час віддавався торговельній діяльності. Далекі подорожі, нові країни й люди, яких він зустрічав, давали йому силу нових вражень і матеріялу для передумування. Ще з малку у нього виробився нахил до різних релігійних проблем. Подружжя з Хадіджою забезпечило Могамеда з матеріального боку й дало йому можливість цілком віддатися передумуванню того, що захоплювало його хоробливо-чинний дух. Згодом він ухилиється зовсім від торговельної діяльності - релігійні роздуми захоплюють його цілком. Могамед взагалі любив розмовляти на релігійні теми. Розмови свої він провадив з жидами, християнами й ханіфами. Найсильніше враження на нього робили ханіфи, особливо Зеїд і Варака, двоюрідний брат Хадіджі. Не мало матеріялу для передумувань давали Могамедові і його розмови з жидами та християнами, в яких Могамеда найбільше цікавила проблема єдиного Бога.

Попередні умови життя Могамеда склалися так, що він фактично виріс людиною мало освіченою й майже зовсім не підготовленою до абстрактного думання. Приведення в якусь систему й погодження окремих спостережень і висновків, які він здобув через знайомство з жидами й християнами й які були розрізнені, завдавали йому не малу працю. Про те, як складався релігійний світогляд Могамеда і як взагалі повстала нова наука, дещо дається прослідити в Корані.

Щоб краще успівати в своїх роздумуваннях, Могамед

рішив навіть ухилитися зовсім від людей, ізолювати себе від суспільного життя. Ще й раніше під впливом ханіфів він разом з своєю родиною віддалявся на час посту з Мекки й проводив час у молитві на горі Х и р а, недалеко від Мекки. Пізніше він усамітнювався й на довший час в одній з печер цієї гори. В пустельній самотині Могамед з новою силою зачав передумувати все, що він пізнав по чужих світах. Його роздумування часто переходили в справжнє марення, коли Могамед бачив різні релігійні привиди й чув таємні голоси. Спочатку він боявся вірити цим голосам, дуже мучився, хотів був навіть скінчити життя самогубством. З ним у цей час часто доходило до нервових припадків. Але нарешті він таки переміг себе, - сам увірував тим голосам, які називали його пророком божим. Сталося це на 40-му році життя Могамедового, після одної дуже сильної нічної візії, яку він пережив у своїй печері. Після цієї пам'ятної ночі Могамед усе частіше переживав якісь істеричні захвати, під час яких він галюцінував, бачив різні привиди, які вважав за з'явлення йому архангела Гавриїла. Останній, по словам Могамеда, був посередником між ним і Богом. Гавриїл сповіщав Могамедові Божі накази, подавав указівки, а цей диктував їх потім записувачам. В цих "Божих переказах" міститься цілий релігійний світогляд Могамеда.

З своєю проповіддю нової науки Могамед звернувся насамперед до близької своєї рідні й приятелів. В своїй родині він зустрів цілком сприятливе відношення. До проповіді Могамеда поставилися прихильно й визнали його пророком божим - Хадіджа з дочками, Варака і десятилітній Алій. Серед перших послідовників Могамеда були також - багатий мекканський купець Абу-Бекр і вільноотпущеник Зеїд. Особливо велике значіння мало для Могамеда і для долі нової науки підтримка Хадіджі, яка першою визнала Могамеда божим післанцем. Вона ж увесь час старанно піклувалася про нього, супроводила його до пустельної печері, допомагала йому й дбала про нього, як мати.

Цілком инше відношення до виступу Могамеда виявили мекканці, особливо діловиті Корайшити. Тут на Могамедові цілком справдилася приказка, що ніхто не буває признаний пророком у своєму рідному місті. Корайшити поставилися до науки Могамеда не тільки що неприхильно, а навіть вороже. Відносини Могамеда з Корайшитами в наслідок цього попсувалися досить сильно. Взагалі, від початку проповідницької діяльності Могамеда відношення до нього з боку мекканців було неодинаковим. Одні висміювали його науку, вважаючи його самого якимсь вар'ятом, - інші ж відразу повірили його словам і післаництву. Але останніх було небагато та й ті належали до найнизчих шарів суспільства - були це переважно невільники, які вірили, що нова наука принесе їм звільнення. З своєю проповіддю Могамед виступив у 610 році, а ціла громада його послідовників аж до 614 р. не перевищувала 43 осіб. Тільки пізніше, коли Корайшити почали переслідувати Могамеда і його віруючих, кількість останніх збільшилася. І тут, як то бувало завжди, переслідування викликало цілком зворотні наслідки.

Ненависть до Могамеда з боку Корайшитів збільшилася особливо з того часу, коли вони відчували себе загроженими новою наукою, як охоронці Кааби, з якої вони мали значний зиск. Разом з Корайшитами вороже поставилася до Могамеда і більшість торговельного мекканського населення, економічна діяльність і матеріальний добробут якого були тісно зв'язані з основами старої арабської релігії. Роздратовання їхнє ще дужче збільшилося після того, коли Могамед почав загрозувати своїм противникам - "невірним" - муками пекла. Причини ненависти мекканської аристократії до Могамеда зводилися головню до трьох моментів: 1. нова наука проповідувалася невірникам - в цьому крилася загроза суспільному порядку і відносинам; 2. Могамед порушував авторитет старих арабських богів і мекканської святині, з якою був зв'язаний добробут міста; 3. нарешті, сама проповідь Могамеда чим далі тим ставала все різчою і тим самим все дужче дратувала мекканську аристократію.

Вороги нової науки спочатку боролися з Могамедом і його нечисленними послідовниками виключно глузуванням і призириством. Пізніше взялися були й за справжні переслідування, але громада Могамеда незабаром збільшилася такими впливовими особами, з яких глузувати було вже небезпечно. Серед них особливо визначався Абу-Бекр, багатий мекканський купець, один з перших послідовників Могамеда, - людина розумна, спокійна і тверда, що відіграла дуже важливу роль в поширенні науки і впливів Могамеда. Абу-Бекр старався скільки міг викупати на волю ісповідників нової релігії, які були невірниками і дуже терпіли від своїх панів за приналежність до нової віри. Не менш впливовими були й такі члени могомеданської громади, як його дядько Гамза та Омар. Гамза приєднався до могомеданства з родового себелюбства, - приєднався після того, як його небожа образив один з мекканців. В пізнішій історії мусульманства цей "Лев ісламу" відіграв дуже важливу роль. Омар пристав до могомеданської громади в 615 р. Приєднання Омара в історії ісламу прирівнюється до навернення Савла на християнство. Омар став послідовником Могамеда, будучи перед тим найбільшим ворогом нової науки. Будучи людиною надзвичайно щирою, Омар, переконавшись під впливом Абу-Бекра в правдивості нової віри, цілком перейшов на бік Могамеда. З наверненням Гамзи та Омара становище Могамеда покращало. Давніше кепкування з нової науки і переслідування її послідовників могло скінчитися для ворогів Могамеда неприємними наслідками. Крім того, Могамед, як член роду, був під захистом усіма поважаного Абу-Талиба і цілого роду Гашимидів. З останнього проти Могамеда був настроений вороже тільки один Абу-Лагаб. Сам Абу-Талиб хоч і не поділяв науки Могамеда, але аж до своєї смерті /в 619 р./ ставився до нього дуже гарно - вважав його повноправним членом свого роду і не завагався б виступити на захист. Отже турбувати Могамеда було не так то легко.

Найбільше терпіли ті члени Могамедової громади, що були в безпосередній залежності від мекканської аристокра-

тії, себ то невільники. Як щедро Абу-Бекр не витрачав своїх капіталів на справу викупу їх, всеж він міг допомогти лише частині - велика ж більшість лишалася в неволі. Щоб полегчити їхню справді дуже тяжке становище, Могамед навіть дозволив їм до часу ховатися з своєю приналежністю до його громади.

Від рішучої боротьби з Могамедом мекканці стримувалися ще й тому, що така боротьба могла б дуже не вигідно відбитися на торговельній репутації Мекки, а це було не в інтересах мекканських купців. Взагалі ж, ворожнеча між мекканцями й Могамедом то притихала, то розгоралася з новою силою. До останнього в значній мірі спричинявся й сам Могамед. Виявилось це, між іншим, і на відношенні його до старих арабських богів.

В перших роках свого існування Могамедова громада відбувала свої зібрання й богослужби потаємно. Так було аж до приєднання Омара. Останній своєю надзвичайною фізичною силою, сміливістю та рішучістю так вплинув на громаду, що вона почала відбувати свої богослуження явно, збираючись для цього навколо Кааби. Могамеданські богослужби супроводились урочистими процесіями навколо святині. Там же, перед Каабою, Могамед виголошував і свої проповіді. Стоючи цілком на ґрунті віри в одного бога, він, тим не менше, в одній зі своїх проповідей висловився з узнанням і про деяких поганських богів; цим самим він ніби виявив спробу якогось примирення з старою арабською релігією. Сталося це в 615 році - саме тоді, коли члени могоамеданської громади на раду самого Могамеда почали таємно віддалятися з Мекки до християнської А б и с і н і ї, шукаючи там притулку від переслідування мекканців. /Абисінці були ворогами Мекки/. Спочатку туди втекло всього 11 членів громади, але вже й цим Могамед відчув себе знесиленим і пішов на уступки Корайшитах, висловившись з узнанням аж про трьох ідолів. Корайшити за це з свого боку погоджувалися вже визнати Могамеда справжнім пророком. До погодження все ж не дійшло: Могамед, посилаючись на докори й вимоги самого арх. Гавриїла, незабарився відкликати ті свої вислови, проголосивши їх спокусою диявола. Це спричинилося до нової ворожнечі й переслідувань могоамедан з боку мекканських аристократів. Виселення до Абисінії в наслідок цих нових переслідувань ще збільшилися - незабаром кількість виселенців-утікачів досягла числа 101.

Мекканські аристократи після цього рішили вжити рішучіших заходів до припинення діяльності Могамеда. Для цього ухвалено було насамперед вплинути на Могамедову рідню. З цією метою десь у 617 році проти роду Гашимидів був організований б о й к о т цілого міста. Гашимиди були усунені зовсім від караванної торгівлі, у купців цього роду заборонялося в силу бойкоту щоб там не було купувати або їм продавати. Гашимидів бойкотували тільки в торговельному відношенні, але в умовах тодішнього мекканського життя це означало, що вони фактично ізолювалися взагалі.

В наслідок цього бойкоту становище Могамеда у Мец-

ці погіршало. Бойкот дуже болюче ударив по Гашимидах. Останні не поділяли науки Могамеда, але серед них, тим не менше, не чулося й голосу про якийсь вплив на останнього - про позбавлення його родового захисту. З цього можна бачити наскільки міцною була у Арабів родова спілка.

Життя Могамеда і його прихильників у Мецці, чим далі, все більше ускладнялося. Кількість його послідовників за ці роки не збільшувалася зовсім. Особливо погіршило його становище після смерти Хадіджі й Абу-Талиба /в 619 р./ . Родоначальником Гашимидів на місці Абу-Талиба став ворожий до Могамеда Абу-Лагаб - єдиний член роду, якого не торкнувся бойкот. Певно, в зв'язку з цією зміною гашимидовського родоначальника, в 619 р. було припинено й самий бойкот. Абу-Лагаб, дотримуючись родових традицій, спочатку обіцяв Могамедові свою підтримку, але на ділі незабаром позбавив його родового захисту й оборони. До цього безпосередньо спричинилися інтриги ворогів Могамеда, яких той мав не мало. Вони намовили Абу-Лагаба довідатися у Могамеда, де мають перебувати його предки-язичники - в раю чи в пеклі? Могамед не завагався відповісти так, як він учив у своїй науці, за якою всі язичники по смерті дістануться до пекла. Це й повело до рішучого розриву. Стративши захист роду, Могамед спочатку мав намір ухилитися до маленького міста Таїф, поблизу Мекки, але здійснити цього не міг, бо там його зустріли вороже і він змушений був повернути назад. В умовах майже повного бойкоту, коли навіть над його іменем виголосили прокляття в Каабі, Могамед почував себе надзвичайно зле. До всього приєдналися ще й вістки про змови на саме його життя. Шукаючи виходу з такого тяжкого становища, Могамед вів у той час переговори з близькими містами про признання його науки, маючи на увазі своє переселення на нове місце, але ці переговори не принесли бажаних наслідків. Та не маючи признання з боку близьких до Мекки міст, Могамед незабаром здобув собі таке признання з боку міста Ятриба.

Ятриб лежав на віддалі приблизно 100 кілометрів на північ од Мекки. Це було хліборобське місто, що складалося з окремих хуторів; ці хутори навіть не мали спільної влади. Ятриб був заселений головно жидами - колоністами, хоч там було не мало й чисто арабських елементів. З арабів у Ятрибі жили племена Аус і Хазраджитів. Арабське й жидівське населення міста не зливалось між собою, навпаки - перебувало в стані антагонізму. Жиди Ятрибу були значно грамотніші від місцевих арабських племен; вони відзначалися підприємчивістю - займалися торгівлею, ремеслами й позичкою грошей. Взагалі ятрибські жиди тримали хліборобське арабське населення Ятрибу в економічній залежності й експлуатували його. В Уст. арабські племена спільними силами видерли в Ятрибі владу і вплив з рук жидів, але не могли цього використати, бо сильно ворогували між собою і тим себе взаємно знесилювали. Жиди погрожували своїм перемогам - арабам Месією, що мав прийти й повернути всіх на землі в жидівське рабство.

Жидівський вплив у Ятрибі виявлявся не лише в та-

лузі господарства та управління. Жиди поширили тут досить значно й свою релігійну науку. Арабське населення Ятрибу у великому числі перейшло на жидівську віру, хоч поруч з цим там було досить росповсюдженим також і християнство та наука ханіфів.

Поширення жидівської релігії серед арабських племен Ятрибу було одною з причин, через що мекканці ставилися до Ятрибу з призирством. Але причина антагонізму між цими двома досить віддаленими містами полягала деінде. Во-на корінилася насамперед у тому, що Ятриб був переважно хліборобським, а Мекка - торговельним осередком. Ворогування між Меккою і Ятрибом відіграло не малу роль в початковій історії ісламу.

В Ятрибі наука Могамеда ще раніше зустрічала більше прихильності й признання. Пояснявалося це головню тим, що в Ятрибі - місті напівжидівському, напіварабському - здавна звикли до більшої релігійної толеранції; до того ж Жиди та християне пізнавали в науці Могамеда багато своїх власних елементів. Всеж і там визнання Могамеда за пророка божого сталося не відразу. Спочатку його визнали ятрибські прочане, що в 621 році прибули до Мекки на річний ярмарок. У слідуючому році переговори Ятриба з Могамедом були доведені до кінця. З боку Могамеда їх провадив його дядько А б б а с - той самий, що став родоначальником династії Аббасидів. Він відзначався видатними дипломатичними здібностями, але сам у цей час ще не належав до могомеданської громади й навіть самого Могамеда не визнавав у релігійному відношенні. Переговори Аббаса з ятрибцями були закінчені спеціальною умовою, в силу якої Ятриб признавав Могамеда пророком Аллага й своїм вождем, обіцяючи йому свій захист і оборону. Головні причини, чому ятрибці рішили признати Могамеда й покликати його до себе, були слідуючі:

1. Могамед нагадував тамошнім арабам жидівського Месію, яким ті страхали ятрибців, - признаючи Могамеда араби тим самим гарантували себе від жидівських пострахів Месію;
2. покликанням Могамеда й признанням його своїм вождем араби сподівалися покласти край своїм внутрішнім усобицям і вороженці, - релігія Могамеда обіцяла їм об'єднання;
3. нарешті, до цього спонукувало й згадане вже старе ворогування Ятриба з Меккою.

В наслідок умови Могамеда з ятрибцями / в березні 622 р./, з Мекки почали переселятися до Ятрибу послідовники Могамеда. Переїздили вони невеликими групами, зовсім непомітно. За два місяці переїхало їх 150 осіб. В Мецці лишилися майже самі раби; лишилися на якийсь час також Могамед, Абу-Бекр та Алій. В той час у Мецці поширилися чутки про те, що Курайшити організують замах, щоб убити Могамеда. Для здійснення цього вони ніби обрали з кожного роду по одному представнику. Такою організацією замаху малося на увазі позбавити родичів Могамеда можливості в спосіб війни шукати компенсації за убивство члена свого роду - воювати з усіма було б не можливо й вони мусіли б удовольнитися викупом. Та до цього не дійшло. Рятуючи своє життя, Могамед у супроводі Абу-Бекра покинув таємно Мекку й направив-

ся до Ятрибу. В Мецці тим часом лишався Алії, переодягнений в шати Могамеда. Як умова з Ятрибом так і ця утеча Могамеда сталися в 622 р. Цей рік - рік утечі / Г і д ж р а / - започаткувала собою у Арабів нову еру й стала в них початком нового літосчислення. * / Гіджра кладеться звичайно на 16 липня 622 року. По своїм наслідкам Гіджра цілком заслугує того, щоб стати початком нової ери. 622 рік започатковує собою поширення ісламу, організацію нової громади віруючих, що перетворилася згодом у справжню державу й стала світовим чинником.

Могамедові було вже приблизно 52 роки, коли він покинув Мекку й ухилився до Ятрибу. Останній з цього часу був названий М е д и н о ю, що значило місто - розумілося місто пророка.

Близчим завданням Могамеда в Медині була організація громади вірних і поширення своєї науки в Арабії. По умові, заключеній ще через Аббаса з представниками Ятрибу, Могамед мав стати релігійним керівником ятрибської громади. Сама громада також мала бути релігійною. Та на ділі справа дала цілком несподівані наслідки. Річ в тому, що старі племенні відносини Арабів з їх родовою пімстою ніяк не надавалися для нової релігії. Могамед помітив це дуже рано й постарався усунути цю перешкоду. Він подбав про те, щоб могомеданська громада об'єднала більшість населення міста. В наслідок цього стара боротьба арабських племен - Аусів і Хазраджитів - припинилася: обидві партії злилися під іменем " а н с а р і в", с.т. помішників. Поруч з старими племінними відносинами в громаді виростили нові, що базувалися вже на релігійному об'єднанні. Новий принцип привів арабів до дисципліни, якої раніше вони не знали. На далі вже не рід чи племя, а ціла г р о м а д а мала захищати своїх членів, помщатися за них і т.д. Всі правовірні, незалежно від свого походження, творили один нарід, який протиставлявся всім невірним, навіть коли б то були й самі араби. В силу цих нових відносин у всіх правовірних мала бути спільна війна й спільний мир, спільні вороги й спільні приятелі й кругова повинність пімсти. Правовірним рішуче наказувалося брати під свій захист невірних і їхнє майно. Правовірні не сміли ворогувати між собою, між ними на завжди касувався звичай кривавої пімсти. В тому разі, коли б якісь непорозуміння чи суперечки виникли між самими правовірними, то вони мали б бути предоставлені на рішення божого суду, який виконував Могамед. Влада Могамеда у Медині ставала таким чином і с в і т с ь к о ю. Його судова практика й рішення лягли пізніше в основу мусульманського права, що заховало в собі багато елементів старого арабського звичаєвого права.

На таких основах, що цілком змінляли старі звичаї й суспільну організацію арабів, і утворилася нова громада віруючих у Медині. М е д и н с ь к а г р о м а д а

* / Його заведено було при другому халіфові, знаменитому Омарі I /634 - 644/.

була фактично не лише релігійною спілкою, — ще в більшій мірі вона виявляла себе як організація державна. Її провідник — Могамед — з релігійного зверхника став справжнім державним володарем. Мединська громада своїм повстанням започаткувала в історії Арабів нову — державну — еру. Нова державна організація від самого початку виявила надзвичайну міцність і дисциплінованість. Останнє пояснювалося головню тим, що послух законам держави впливав з виконання релігійних повинностей.

Дуже великого труду завдавали Могамедові на початку його життя в Медині різні матеріальні клопоти. Переїзд послідовників Могамеда з Мекки до Ятрибу був зв'язаний майже з повною руїною їхнього добробуту в Мецці. Цих біженців — "могаджирів" — на новому місці треба було годувати й підтримувати взагалі. Частина з них найшла собі допомогу у мединців — послідовників Могамеда, частина ж залишилася на утриманні самого пророка. Потрібуючи для цього — а також і на різні інші справи — засобів, Могамед дуже рано установив у Медині постійне оподаткування — т.зв. "зекат", себ-то щорічний податок на релігійні потреби. Своїми розмірами цей зекат був десятиною. До оподаткування взагалі мединці вже раніше були підготовлені різними збірками на добродійні цілі. Колишня милостиня перетворилася таким чином у справжній податок, який і давав молодій державі потрібну матеріальну базу.

Щоб досягти повного злиття могаджирів з ансарами, Могамед наказав, аби кожний могаджир обрав собі якогось ансара й уважав його своїм найблизчим родичем і спадкоємцем. І тут, як бачимо, в основу суспільних відносин заводить новий — не-племянний — принцип.

Другим важливим завданням Могамеда, по переселенню його до Ятрибу, було добути собі як найбільше послідовників. З цією метою він від початку звернув свою увагу на жидівське населення, якого у Ятрибі було досить багато. Могамед різними способами старався зблизитися з ними й прихилити їх до нової релігії. З цією метою він і на молитві ставав лицем до Брусалиму, так що навіть могамеданський храм у Медині з північної сторони /до Брусалима/ не мав стіни. Деякий час відносини Могамеда з жидами давали йому якісь підстави сподіватися бажаних наслідків. Дійшло навіть до уложення спеціальної умови. Та на ділі жиди всеж не виявили великої охоти переходити на іслам — Могамед ні своєю наукою, ні богословською підготовкою не міг захоплювати їх. Незабаром дійшло до повного розриву, так що й заключена умова була скасована. Жиди вже не крились з своєю ворожістю до Могамеда, а це дуже скоро повело й до одвертої боротьби між ними та могамеданами. Ця боротьба, як і роля жидів взагалі в перших війнах Могамеда, мали досить велике значіння. Не без зв'язку з нею Могамед уже в 623 р. оголосив святою боротьбу проти всіх неприятелів ісламу, взагалі.

В самій Медині, крім жидів, Могамед не мав більше одвертих ворогів. Зате тут було не мало ворогів потаємних, — були це т.зв. "монафіки", які хоч на зовні й ви-

являли себе відданими Могамедові, але на ділі старалися, де тільки можна, шкодити його справі. Монафіками були переважно голови родин, які не могли поділяти захоплення моголоді новою наукою й яким було тяжко додержуватися строгих приписів ісламу. Їхня згубна для Могамеда роль виявилася особливо під час війн з мекканцями, коли ці монафіки кидали могомедове військо й тікали з поля бою. Були ще деякі непевні елементи в Медині, головню з тих, що сумнівалися в успіхові справи Могамеда, але вони не займали ворожого становища. Для того, щоб укріпити свій авторитет у Медині, Могамедові треба було будь-що-будь перемогти своїх мекканських ворогів і підбити Мекку. Його послідовники дуже скоро почали нападати на торговельні каравани мекканських купців, унеможливаючи останнім торгівлю навіть у місяцях свят. Такі напади перейшли незабаром у справжні військові сутички Могамеда з мекканськими купцями.

Перша така сутичка сталася в 624 році, в долині Б е д р а. Сили противників були нерівними. Відділ мекканців складався з 600 чоловіка, тоді як Могамед мав усього 314 людей, - зате останні займали значно вигіднішу позицію. Сам Могамед особисто не брав участі в битві - він тільки молився й заохочував своє військо. Перемога схилилася на бік могомедан: мекканці були погромлені, переможцям дісталася богата добыча й полонені. Цей перший військовий успіх Могамеда справив на всіх велике вражіння - всі побачили, що іслам стає поважною політичною силою, з якою треба рахуватися.

Після цієї перемоги Могамед відчув себе значно певніше й у самій Медині. Там він распорядився дуже жорстоко расправитися з своїми ворогами, особливо жидами. Останніх було тоді не мало знищено, а ще більше було виселено з Медини. З полонених ворогів Могамед стратив лише одного чоловіка; але ця страта як раз і послужила приводом до нової сутички з мекканцями, що сталася ще в тому ж таки 624 році. Дочка страченого підбила мекканців на пімсту проти Могамеда. Відбувся новий похід, але перемога знову лишилася на боці могомедан. Останні, ще більше насмілені успіхами своєї зброї, продовжували далі громити каравани мекканських купців. Щоб покласти край цим шкідливим для торгівлі нападам і знищити саму небезпеку, мекканці організували в слідуєчому році /625/ похід 3.000 свого війська на Медину. Могамед у цей час міг виставити для відбою не більше 1.000 чоловік, та й між тими 300 було непевних-монафіків, що в найрешучішу хвилю ухилилися від бою. Становище для Могамеда склалося дуже критичне. Його сили було розгромлено, а його самого було поранено й він на цей раз за малим не наклав головою. З близьких Могамедові осіб було забито Гамзу. Боротьба з обох боків провадилася з надзвичайною жорстокістю - знушались навіть з ворожих трупів.

Щоб уже остаточно зліквідувати Могамеда, який тим часом завзято готувався до нової війни з Меккою, Корайшити після першої перемоги з'єднали свої сили з одним жидівським племенем і спільно з ним організували в 627 році нову експедицію проти Медини. Меккансько-жидівських сил зі-

бралося в цьому поході до 10.000, так що Могамед був змушений від початку до оборони в самому місті - через те й ця війна /627 р./ відома під назвою "війни за шанцями". Облога Медини, що її на чолі мекканців провадив сам голова корайшитської аристократії Абу-Софьян, тяглася п'ять місяців. За цей час мекканці встигли відтягти від Могамеда решту жидівського населення Медини. Та не зважаючи на це сама облога всеж скінчилася нічим, - мекканці з-за внутрішніх суперечок змушені були припинити її й уступитися. Медини, а в ній і Могамед, таким чином були врятовані. Він вийшов з міста й першим ділом погромив те жидівське населення, що з'єдналося з мекканцями й помагало їм. Погром був дуже жорстокий: 700 чоловік жидів було страчено, а жінки й діти були продані в неволю, майно дісталася переможцям. Тоді ж були погромлені й другі жидівські осади. Двох найкращих жидівок Могамед узяв собі жінками. Одна з них - Зеїнаб - пізніше помстилася на ньому за свій рід. Вона дала Могамедові до їжі отруту, й тільки завдяки тому, що він самої їжі пожив небагато - не вмер, хоч і хворів аж до смерті.

Винищуючи жидівське населення в мединських хуторах, Могамед віддавав його землі могаджирам, які досі не мали в Медині своєї землі. В такий спосіб був припинений розвиток жидівського впливу в Медині й сусідніх з нею місцевостях Арабії. Вигнані Могамедом з Медини жиди намовляли проти нього мекканців і різні кочові племена арабів. Це продовжувалося аж до того часу, доки Могамед не запанував у цілій Арабії.

Після перших успіхів у боротьбі з Меккою слава Могамеда почала рости. До мединської громади приєднувалися все нові й нові члени - приєднувалися цілі степові племена. Але зате в самій Медині його становище ще не було цілком певним. Він все ще мав тут багато ворогів, які таємно зносилися з мекканцями й закликали їх до нових нападів на Медину. Крім того, в Медині було не мало таких елементів, що або просто не вірили Могамедові, або ж сумнівалися в успіхові його справи. Все це з новою силою ставило перед Могамедом завдання завойовати Мекку. Навіть у своїх молитвах він почав тепер звертатися на південь - у напрямі Мекки. В 628 р., як раз у місяці, коли мекканці з релігійних причин не сміли воювати, Могамед зібрав 1500 чоловіка прочан, озброєних мечами й вирушив на Мекку. До війни не дійшло - справа була закінчена мировим договором, яким підписувалося перемир'я на 10 літ.

З г о д а, що сталася між Меккою й Могамедом, не була з боку останнього однобічним диктатом переможця. Сам Могамед в силу цієї умови мусів погодитися на дуже значні уступки з свого боку. Останні були остільки значними, що навіть серед його близьких прибічників викликали досить сильне незадоволення, яке часом виявлялося й у різких протестах. Головне значіння в цих уступках мало те, що Могамед по договору з мекканцями зберігав святість для Кааби. Мекканці по цій умові обов'язалися, починаючи з слідуєчого року, пускати могамедан на 3 дні до Мекки на прощу. Крім

того, мекканці погодилися, щоб бажаючи з Мекки й цілої Арабії могли безборонно переходити на іслам, - перехід на могоамеданство було обумовлено лише для людей підвладних, які могли це робити тільки за згодою своїх панів. Нова релігія таким чином легалізувалася в цілій Арабії - це було дуже важливим здобутком могоамеданської сторони в цьому договорі. Натомісць Могоамед обов'язався пропускати торговельні каравани мекканців у Сирію й назад.

В боротьбі Могоамеда з Меккою дуже важливу роль грав увесь час чинник економічний. Він же вплинув дуже значно й на вислід цієї боротьби. Могоамедане від початку скерували свої напади на торговельні каравани, що йшли до Мекки, й тим самим загрозили перетяти зовсім торговельний шлях Гіджазу. Цього мекканці витримати не могли і, поскільки їм відразу не пощастило знищити Могоамеда, вони мусіли йти з ним на згоду. Ініціатива цього ще раніше виходила від окремих Кораїшитів, пізніше до неї приєдналася майже ціла Мекка. З цього виходить, що й перемога Могоамеда над Меккою не була виключно військовою; тому й згода, що сталася в 628 році, не була однобічною, а містила в собі уступки обох сторін.

Договор Могоамеда з Меккою всеж не ліквідував суперечки й не замирив відносин - ворожнеча між обома таборами продовжувалася й далі. Обидві сторони вживали кожної нагоди, щоб пошкодити, а то й знищити противника й тим самим остаточно закріпити за собою перемогу.

Користуючись заключеною умовою, Могоамед уже в 629 році відбув свою першу прощу до Мекки. Його супроводило в цій подорожі 2.000 могоамедан. Прибувши до Мекки, він, як то було в звичаї арабів, сім разів об'їхав навколо Кааби й доторкнувся своїм жезлом до Чорного Каміня. Але зберігаючи святість до самої Кааби, Могоамед тим не менше распорядився викинути з неї всіх идолів окремих племен, яких там нараховувалося до 360. Під час своїх відвідин Мекки в 629 році Могоамед подбав і про закріплення тут свого становища - досягнув цього він за допомогою свого дядька Аббаса.

Перемога над Меккою й часове замирення з нею мали для Могоамеда ще й той корисний наслідок, що він міг звернутися за признанням і до інших арабських племен. Деякі з них, особливо з центральної Арабії, ще перед тим брали участь в його боротьбі з Меккою, - спочатку по стороні останньої, пізніше ж Могоамедові пощастило перетягти їх на свій бік. Близчим завданням Могоамеда тепер було здобути собі признання в цілій Арабії. Про досягнення цього він дбав уже під час своєї боротьби з Меккою, вживаючи одночасно пропаганди й зброї.

Звертаючись до окремих арабських племен з пропозиціями прийняти нову віру, Могоамед разом з тим вимагав також і певних податків на справи ісламу. Гроші тепер йому були потрібні насамперед для утримання війська, а також і на різні інші цілі, як допомога убогим тощо. Заклики й вимоги Могоамеда не скрізь зустрічали однаково прихильне відношення. В деяких місцевостях його посланців зустрічали глузуванням, а проти зборщиків уживали навіть і сили. Траплялися

випадки, що місіонарів Могамеда й забивало розлючене населення. Арабія в цей час взагалі була занепокоєна. В багатьох місцях вибухали справжні повстання. У східній частині Арабії появився був навіть свій власний пророк, Мусаїліма. Але Могамед з усіма цими перешкодами кінець-кінцем справився. Там, де не впливали переконання його проповідників, він уживав збройної сили. Його війська з безоглядною жорстокістю угамовували повстання й підбивали людність. Незабаром ціла Арабія, крім византійських та перських володінь, була підбита під владу Могамеда й замирена, - византійська й перська частини були здобуті пізніше, вже за наступників Могамеда.

Відпір, що його був зустрів Могамед з боку деяких арабських племен, викликав певні надії й серед мекканців. Останні, не зважаючи на умову, захотіли покористуватися певним становищем Могамеда й навіть помститися на ньому. Виявивши це, Могамед знову виступив проти Мекки, захопив її й змусив своїх ворогів прийняти іслам, а себе визнати паном і пророком. Це дуже збільшило значіння й самої Мекки. Остання після цього стала головним центром Арабії - всі інші поганські осередки були скасовані. Побачивши свою вигоду, мекканці й самі почали допомагати Могамедові поширювати його владу. Становище Могамеда в наслідок цього скріпилося надзвичайно. На дев'ятому році Гіджри /в 631 р./ Могамед приймав уже депутації з усіх сторін Арабії, які свідчили йому визнання окремих племен. Цей рік в історії ісламу й названо роком депутацій.

Кількість Могамедового війська під час цих перших воєн збільшилася до десятків тисяч. Полагодивши свої справи в самій Арабії - закріпивши тут своє становище, - Могамед почав робити походи вже й за межі півострова. Ще раніше, коли тільки була здобута Мекка, Могамед вислав був до византійського цісаря Іраклія свого посла з пронозіцією, щоб той перейшов на іслам. Це посольство успіху не мало. Коли Могамед довідався про те, він вислав до Сирії проти Византії кілька тисяч свого війська. Експедиція також не мала успіху. Саме в цей час Сирія була повна византійського війська, яке без особливого труду й погромило могомедан. Сталося це ще в 629 році. Щоб помститися на Византії, Могамед зібрав 40.000 війська й у 630 році рушив з ним знову до Сирії. Але й цей новий похід проти Византії також не мав успіху. Війська Могамеда не могли витримати сирійської спеки й проти волі пророка з півдороги завернули назад до Арабії. Не змогли й заходи Могамеда, який погрожував неслухняним спекою пекла, значно сильнішою від сирійської, - військо повернулося. Могамед не припинив своєї акції проти Византії - готував ще нову експедицію, але за смертю вже не встиг відбутися її.

У воєйнах і перемогах Могамеда дуже велику роль відіграло його гасло священої війни. Ще більше значіння мало це гасло вже після смерті Могамеда, як його заповіт, при дальніших заборах Арабів. В силу цього гасла невірним давалося на вибір або прийняття ісламу, або смерть. Поганське населення, що не хотіло переходити на іс-

лам, приписувалося або нищити, або повертати в невольництво. Виняток з цього робився тільки для християн та жидів, які вважалися такими, "що мають Св.Письмо" хоч і не є правдивими. Правдивими в очах могомедан були тільки араби-могомедане. Араби почали вважати себе народом обраним Богом для поширення єдиної правдивої віри. Це давало їм релігійне оправдання в тій експансії, яку вони фактично ще задовго до Могомеда почали розвивати на всі боки.

Війська Могомеда відзначалися надзвичайною ворожістю й байдужістю до небезпеки. Пояснювалося це головню тим, що по науці ісламу всі, хто наклав головою у святій війні, мали дістатися до раю.

Війни й завойовання Могомеда мали своїм наслідком те, що Арабія вже за його життя була об'єднана релігійно й політично. З роспорошеної на окремі ворогуючі між собою племена вона стала державою. Держава ця виросла з мединської громади, в основу організації якої було свого часу положено два принципи - релігійний і політичний. Деякий час обидва ці принципи виявлялися досить сильно ще і в державі Могомеда, але пізніше, особливо при його наступниках - халіфах, політичний момент уже рішуче запанував над релігійним.

Помер Могомед у Медині, яка й після його перемоги над Меккою все ж лишилася місцем осідку пророка. В Медині ж його було й поховано. Смерть настала десь у середині 632 р. - на 62 році Могомедового життя. Близько перед смертю, вже в тому ж таки 632 році, Могомед відбув прощу до Мекки в супроводі 14.000 мусульман. Його сили й здоровля підорвала журба над дочасною смертю його дочок і сина Ібрагіма. Перед смертю він звільнив своїх невольників і роздав убогим свої гроші. Аж до останніх днів свого життя він лишався чинним, закликаючи своїх вірних до витревалости, стійкості й відданости. Помер Могомед на руках своєї найулюбленішої жінки Аїші.

Закінчуючи цим наше знайомство з головними подіями життя й діяльності Могомеда та їх значінням, необхідно сказати ще дещо й про саму його особу. По зовнішньому вигляду Могомед був типовим арабом: середнього росту, з продовгуватим виразним лицем і виразними очима, великою головою й високим чолом, він мав продовгуватий з горбинкою ніс і був широкогрудий. З-за молоду Могомед відзначався здоровлям, але пізніше під впливом хвороби й релігійного екстазу дуже скоро подався. Був дуже стриманим в їжі й питві, а також дуже простий в одязі; зате надміру любив пахощі й надзвичайно кохався в жінках.

Для своїх вірних Могомед визначив припустимим мати по 4 жінки, але для самого себе цю кількість він збільшив аж до 12-ти. Серед його жінок, крім мусульманок, були також жидівки й християнка. Своім женолюбством Могомед викликав відпір навіть серед свого близького оточення. Коли йому подобалася жінка його прийнятого сина Зеїда, той му- сів її відступити Могомедові. Подібного роду претензії пророка завжди знаходили собі якесь оправдання в Корані. Найяскравішим прикладом цього може служити пригода з Аї-

шою.

А і ш а /6II-678/, дочка Абу-Бекра, була найкоханішою жінкою Могамеда: по словам останнього, вона мала стати його жінкою й у раї. Могамед заручився з нею, коли йому було вже біля 50 літ, а їй сповнилося лише 6 років. Через 3 роки після заручин він уже взяв її собі за жінку, так що мала Аїша принесла до Могамеда в придане, між іншим, і своїх ляльок, якими з захопленням грався й сам Могамед. Через кілька літ щасливого подружнього життя, Могамед віддав Аїшу від себе й відіслав її до батька. Причиною цього послужили обвинувачення проти Аїші в подружній невірності. Близькі до Могамеда особи, особливо Алії, домагалися повного усунення Аїші, але він обмежився лише тимчасовим віддаленням її. Через три місяці, скучивши за Аїшою, він знову покликав її до себе, а в Корані появилось на підставі божого з'явлення відповідне умотивовання цього. На підставі божих законів Могамед, між іншим, проголосив своїм вірним, що навіть і сам чоловік не сміє підозрівати свою жінку в невірності, доки не має чотирьох наочних свідків її зради. Цим він оправдав і Аїшу. В своїх любовних справах, як і деяких інших, Могамед завжди виправдував свої бажання божою волею і вказівками.

Могамед майже з самого раннього дитинства страждав нервовою хворобою. Остання позначилася на всьому його житті. Він відзначався підвищеною нервовістю, часто плакав, не міг лишатися в темряві, не виносив смороду. Завжди меланхолійно настроєний, мрійний, вдумливий, маломовний - цим усім він значно відрізнявся від арабів узагалі. Нервову хворобу, якою страждав Могамед, раніше вважали падучою. Пізніші дослідження показали, що це була так звана мускульна істерія, що супроводиться галюцинаціями, візіями, фантазуванням, екстазом і т.п.

Повага Могамеда, як серед його сучасників, так і пізніше, не мала загального признання. Сторонники ісламу вважали його справжнім пророком, - другі ж, навпаки, дивилися на нього, як на підводника. Це - крайні погляди на Могамеда; правда буде, певно, десь між ними.

Ті, що вважали Могамеда лише авантюристом, звичайно забували, що пророцтво взагалі було властивим семітам. Сам Могамед дуже рано переконався в тому, що має місію покласти край арабському ідолопоклонству й проголосити нову віру в єдиного справжнього бога. В цьому переконанню його підтримали досить часті з'явлення. Останні він мав при своїх хоробливих випадках, що їх, як спосіб з'явлення волі божої, він зносив дуже терпеливо. Сам Могамед вважав себе останнім і найбільшим з пророків, він указував собі місце безпосередньо за Ісусом Христом. Не викликає сумніву, що в правдивості свого посланництва сам Могамед був твердо впевнений, а також цілком певно вірив й у ту релігію, яку він проповідував.

Противники Могамеда підкреслюють в його повазі цілий ряд досить таких негативних рис. Згадують про те, що він дуже жорстоко переслідував своїх неприємців, нищив їх усіма - часто навіть підступними - способами; що він дуже

часто уживав свого високого становища для того, щоб мати особливі користи та поблагати своїм властивостям, а також уможливлувати різні вигоди своїй рідні. Все це, безперечно має своє значіння при оцінці особи Могамеда; але в цій оцінці не треба забувати, що Могамед був сином свого часу й свого народу, - що в його особі поруч з надзвичайно видатними властивостями виявилось багато й дуже негативних рис, якими відзначалися тодішні араби взагалі.

Для правдивішого зрозуміння особи й поваги Могамеда, треба розрізнити в його життя два періоди. Перший - коли він ще тільки боровся за визнання своєї релігії, ризикуючи в цій боротьбі не тільки своїм спокоєм, а навіть і самим життям. В цей час він виступає людиною переконаною, енергійною - людиною, що бореться за нові ідеї. Зміна в поведінці Могамеда настає після його перемог над мекканцями /перша в 624 р./ - з того часу він стає справжнім деспотом і навіть у мирній обстановці виявляв свої слабкі сторони, особливо в галузі зміслового життя. Припускають, що з цього часу він почав і видумувати дещо в своїх "з'явленнях". В моральному відношенні Могамед займає серед великих людей світу далеко не перше місце. Але це одначе не перешкодило йому вславитися не лише, як засновникові нової релігії й держави, а також як видатному поетові й законодавцеві.

Особливий інтерес представляє питання про секрет впливу Могамеда. Останній, як знаємо, не був відповідно освічений і не був підготовлений для рішення тих релігійних проблем, якими займався; не був він також і досить енергійним, спокійним та витривалим для трудніших завдань - він дуже скоро запальювався, але його запал так само скоро й минав, лишаючи по собі меланхолійний настрій. Єдине, чим міг впливати Могамед на маси й захоплювати їх, були видатні ораторські здібності. До практичної ж діяльності Могамед не мав ні умінь, ні охоти. В цьому відношенні його щасливо доповнювали своїми властивостями його видатні співробітники. Будучи найвищим авторитетом, устами якого проповідує сам бог, Могамед все ж що-дня радився в різних справах з своїми близькими помішниками. З останніх особливо визначалися Абу-Бекр та Омар; разом з Могамедом вони творили свого роду тріумвірат у мусульманській державі. Абу-Бекр мав практичність, Омар - енергію, але обох їх захоплював своїм релігійним горінням Могамед. Могамед думав і проповідував; коли ж треба було когось переконувати, з кимсь дипломатично говорити - висилався Абу-Бекр; коли ж потрібна була сила й енергія для чину - на сцену виступав Омар. Як Абу-Бекр так і Омар стали потім наступниками Могамеда й блискуче продовжили своєю діяльністю ту справу, що була розпочата за їх співробітництва самим пророком.

Серед особистих радників Могамеда було й кілька інших осіб - як Алій, Гамза, Зеїд. Всі вони користувалися дуже великим впливом у могомеданській громаді-державі, але остаточні рішення справ завжди вирішувалися самим Могамедом, як наказ божий, поданий йому через архангела Гавриїла.

Устами Могамеда промовляв сам бог - так твердив Могамед і так вірили його послідовники; але разом з тим пророк вважав себе такою ж людиною, як і всі інші. Посвідки цього знаходимо в Корані. Він ніколи не твердив про свою непогрішимість і не вважав себе чудотворцем. Тільки пізніше, вже по смерті Могамеда, в інтересах мусульманства його було наділено різними над-людськими властивостями а життя його оповите легендами.

IV. І С Л А М .

Новій, заснованій Могамедом, релігії її основоположник дав назву і с л а м у. Назва ця була взята ним від ханіфів. Іслам означає в і д д а н н я - розуміється віддання богу. Ісповідники цієї релігії зветься м у с у л ь м а н и, себ-то відданими богу /від слова м о с л е м і н /.

О с н о в и своєї релігійної науки Могамед запозичив у жидів, християн та персів, - хоч його релігія дуже різниться від свого джерела. Деякі елементи для нової релігії були взяті ним у самих Арабів. Найбільший в п л и в на Могамеда зробила жидівська наука. З останньою могомеда-нство сходиться навіть у багатьох дрібницях. Християнство ж мало на Могамеда значно менший вплив; пояснювалося це тим, що в ньому дещо лишалося для пророка не зовсім зрозумілим.

Іслам, як і кожна релігія, базується на в і р і. Віра мусульман має своїм об'єктом - єдиного бога, янголів, книги, пророків, судний день і передопреділення.

Для свого б о г а мусульмане покористувалися старою арабською назвою - А л л а г. Але це старе ім'я в новій релігійній системі зовсім не відповідає старому поняттю. Нове поняття Аллага було Могамедом цілком відмінне. В своїй науці про бога Могамед особливий притиск поклав на твердження про є д и н і с т ь бога. Єдиність Аллага є абсолютною. "Не має бога, крім Аллага!" - так категорично твердить могомедова наука. Під цим зглядом християнський догмат про св.Троїцю був для Могамеда незрозумілим; Могамедові здавалося, що цей догмат порушує єдиність християнського Бога, навіть саме християнство він через цей догмат уважав трьохбожієм. Наука ісламу про єдиного бога значно ближча до жидівської ніж до християнської.

Мусульманського бога Могамед наділив 99 атрибутами /всі вони наведені в Корані/. Ці а т р і б у т и здебільшого негативні. Аллаг єдиний - не має другого, що був би схожий на нього; вічний - без початку й попередників і без кінця й наступників; безсмертний, нічим необмежений, незмінний, не має недостатків і не підлягає занепаду; не подібний ні до чого існуючого, без матерії й форми і т. д. й т.п. Деякі атрибути підкреслюють дуже дрібні властивості Аллага, - як, напр., те, що він ніколи не спить і не дримає. Аллаг не має ні тіла, ні органів його, але все баче, чує й знає. Його знання нічим не обмежене й вічне. Аллаг говорить, наказує, обціяє, грозить, карає - але все це він робить, як і взагалі виявляє себе, способом божим, а не людським. Аллаг - добрий, милосердний і ласкавий. Особливо підкреслюється справедливість Аллага; остання виявляється так у нагородах, як і в карах. Милосеря Аллагове особливо виявляється в нагородах людям за боговгодні вчинки. Мусульманський бог нагороджує не в силу якоїсь неми-

нучости, а просто тому, що він є без краю милосердний. Поруч із справедливістю наводиться також і божа мудрість Аллага. Завдяки останній він упорядкував усе в створеному ним світі як найкраще. Аллаг є всевладним і ніщо не може уникнути його влади. Він дає життя, але він є також і причиною смерті. Цілий світ Аллаг створив лише своєю волею, без матерії й нічого іншого; цілий світ є його королівством, а він сам є в ньому всемогутнім володарем. Аллаг вповні вистарчає сам собі, хоч він і створив усе видиме й невидиме. Створив він не тому, що щось потребував, - лише тому, що хотів. Свій осідок Аллаг має на нематеріальному троні. Трон цей поміщено десь безконечно далеко від світа, але Аллаг на ньому є дуже близьким до всього.

Поняття могомеданського бога дуже рано викликало серед мусульманських богословів досить значні розходження. Одні з них уважали, що Аллаг не має жадних позитивних властивостей і тому не може надаватися для людського розуміння взагалі. Другі ж, навпаки, конкретизували постать Аллага, уявляючи його майже що в образі людини. Пізніше погляди цих останніх перемогли й запанували в ісламі. Таке упрощення в розумінні бога відіграло дуже значну роль в поширенню нової релігії. Мусульманський Аллаг став таким простим і зрозумілим, що його уявляли собі навіть варварські народи; серед останніх завдяки цьому іслам поширювався значно скорше, ніж будь-яка інша релігія.

Другою канонічною основою ісламу є віра в янголів. Цю віру Могомед також запозичив у жидів, хоч у мусульман почитуються деякі янголи, невідомі ні жидам, ні християнам. Віра в янголів уважається в ісламі дуже важливою - досить було мусульманинові не вірити в янголів, щоб уважатися невірним узагалі. Мусульмане вірять, як навчав їх Могомед, що бог сотворив янголів з огню. Янголи ісламу відзначаються повною чистотою; вони не розрізняються статтево. За наукою Могомеда, на чолі янголів стоять чотири архангели. З них кожен має ім'я - імена янголів Могомед запозичив також у жидів! - і свої функції: Гавриїл - посол божий, Михайло - патрон правовірних, Ізфраїл - янгол труби божої, що затрубить у день судний, і Азраїл - янгол смерті. Янголів бог сотворив для того, щоб вони порядкували всім світом, завідували усім живим. Є янголи, що відають лише певними галузями божого володарства, - напр., небом, пеклом, вітрами, звіриною й т.п. Та найбільше праці мають янголи біля людей. Ціле людське життя, аж до найдрібніших його проявів, відбувається в присутності й під доглядом янголів. Кожна людина має своїх янголів, які завідують її диханням, питвом, їжею й т.п. За кожною людиною стоять ще два особливих янголи-писарі: один з правого боку на білому папері записує всі добрі діла людини, другий з лівого - на чорному папері нотує всі її злочини й провини. Крім того є ще два чорних янголи - Мункар і Накір, - які мають сині очі і гострі пазурі. Їхні функції полягають у відвідуванні людей в могилах й іспитуванні там віри померших у Аллага й Могомеда. Коли такий іспит дає добрі наслідки, чорні янголи лишають небіжчика спокійно лежати

до судного дня, відкривши йому віконечко з виглядом у рай, де такий людині було вже приготоване місце; коли ж виявляється, що мрець не певний у своїй вірі в Аллага або його пророка, вони безжалісно б'ють такого грішника залізними киями й відчиняють йому віконце з виглядом на пекло. Таким чином нагорода праведникам і кара грішникам починала виявлятися фактично ще до суду божого, майже зараз по смерті.

Поруч із вірою в янголів стоїть у мусульман їхня віра в злого духа - диявола, сатану чи шайтана. Віра ця запозичена могомеданами також од жидів; від них же взяті й назви як самого шайтана так і підвладних йому бісів. Останні, з жидівського, теж називаються шайтанами. Шайтан ісламу - янгол, вигнаний богом з раю. Причиною цього вигнання, згідно мусульманській традиції, послужило те, що янгол, як повставший з огню, відмовився поклонитися Адамові, сотвореному з глини.

Крім численних янголів і диявола та бісів, мусульмани вірять ще також у духів. Духи, як і все в світі, сотворені богом. По своїй природі вони займають місце між янголами, повставшими з огню, й людьми, сотвореними з глини. Духи, так само як і янголи, створені з огню й тому вони вищі за людей, але вони розмножуються так само, як і люде - тому вони низчі за янголів. Духи сповнюють собою цілий світ. По своїй діяльності вони поділяються на добрих і злих. Одні з них лишаються невидимими, другі ж приймають вигляд звірів, рослин й інших видимих річей. Духи поділяються на старших і менших - між ними, за наукою Могомеда, панує строга ієрархія. Ця віра в духів, що її запровадив Могомед у іслам, є фактично стара арабська віра, глибоко закоріненна в арабському світогляді й перенесена Могомедом у нову релігію. Як і до Могомеда, араби-мусульмане вірять, що цілий світ є сповнений духами, - все незрозуміле, чудодійне араб, як і раніше, вважає ділом духів.

Третьою основою ісламу є віра в святі книги. Іслам визнає 104 пророцьких книг, між якими особливе значіння мають чотири: Тора, Псалми Давидови, Євангеліє й Коран. Для мусульманина цілком вистарчає знання одного Корану, який є останньою з пророцьких книг. Коран подає правдивий зміст усіх попередніх з'явлень і їх доповнює. Воля божа, виявлена в Корані, є остаточною. Коран містить в собі багато з старого закону, значно менше з Євангелія. Сам Могомед дивився на Коран, як на дальнішу стадію жидівського П'ятикнижжя и християнського Євангелія, що на його думку вже затратили свою первісну чистоту.

Кораном спочатку називалися окремі проголошення Могомеда, - пізніше ж так була названа й ціла збірка цих проголошень. Коран означає "читання". Так названа арабська книга, в якій містяться головні основи ісламу. Творцем Корану був Могомед. Деякі з своїх проголошень він ще сам наказав записати своєму особистому писарю Зеїдові. Але більшість цих проголошень переказувалися устно й зберігалися в пам'яті; були навіть такі знавці, що пам'ятали багато могомедових проголошень - таких називали звичайно "храните-

лями Корану". Тільки наступники Могамеда взяли за збір -
рання, впорядкування й запис цих проголошень.

За життя Могамеда взагалі не було великої потреби записувати його проголошення. В разі якогось непорозуміння чи розходжень у передачі, Могамед, як найвища інстанція, завжди міг рішити спір і полагодити справу. Сам Могамед досить часто міняв свої проголошення - міняв не лише їх зовнішню форму, а також і зміст. Та все ж його наука, доки він був живий, зберігалася такими хранителями Корану досить певно. Значно погіршила справа після того, коли не стало Могамеда, а також і тих його сучасників, які найкраще пам'ятали його науку, розуміли її й могли пояснити спірні місця. Сталося так скоро по смерті Могамеда. В 633 році відбулася кривава битва з Мусейлимою, що в ній полягло багато хранителів Корану. Це вказало на необхідність зібрання й запису науки пророка. Ініціатива цього належить Омарові, який і порадив тодішньому халіфові Абу-Бекрові зібрати всі вирокі Могамеда. Абу-Бекр доручив переведення цієї справи Зеїдові. Зеїд насамперед зібрав усі ті записи могомедових проголошень, які ще за життя останнього були пороблені на різних камінцях, кістках, пальмовому листі, козячих шкірах і т.п., а також посвідки сучасників. Цей збірник служив виключно для користування Абу-Бекрові й Омарові, решта читала Коран по своїм уривкам. Поволі редакції окремих проголошень почали рижнитися між собою. Це спричинилося до того, що халіф Осман/третій наступник Могамеда/ рішив завести спільну редакцію Корану. Здійснення цього завдання знову було доручено тому ж таки Зеїдові. Останній перевів редакцію зібраного матеріалу, поділив Коран на окремі розділи /сури/ й за допомогою трьох інших писарів написав чотири копії Корану, які й було розіслано по головним містам халіфату /Медина, Куфа, Басра й Дамаск/. Це було зроблено десь біля 651 р. Після цього Осман розпорядився відібрати у власників всі інші записи Корану й палити їх. Нова редакція була оголошена офіційною й обов'язковою для всіх мусульман. Правдивість цієї османської редакції Корану викликає подекуди серед учених певні сумніви. Вказують на те, що Осман міг внести в цей офіційний список свої зміни, щоб ослабити претензії свого конкурента на халіфат Алія; з другого боку, наводяться й досить переконуючі докази на правдивість османової редакції Корану.

Ця редакція стала з того часу єдиною редакцією, прийнятою в усіх мусульманських державах. Коран цієї редакції складається з 114 неординакових по величині частин, які називаються с у р а м и. Деякі сури розділяються на вірші - від 7 аж до 286 в окремих сурах. Кожна сура має свою назву, витворення яких традиція приписує ще Могамедові. Головний редактор Корану, Зеїд, зібравши матеріал, не міг розмістити його ні хронологічно, ні по змісту: невідомо було, коли який вирок проголосив Могамед; до того ж майже кожна сура трактує про різні речі. Це змусило Зеїда покласти в основу розміщення матеріалу чисто зовнішній принцип - довжину сур. Він почав з довших і тільки першою,

яко вступ, він поставив зовсім коротку суру, що має значіння християнської молитви Господньої. В наслідок такого розміщення матеріалу маємо в Корані мішанину без будь-якої внутрішньої системи. Старання істориків установити хронологічну послідовність окремих сур Корану, що правда, дали певні наслідки, але повне установлення тут не можливе. В офіційній редакції зустрічається багато непогоджених між собою й навіть суперечних місць, - пояснюється це тим, що Могамед часто міняв свої попередні вказівки й розпорядження, а Зеїд пізніше записав усе, не зважаючи на те, що деякі вирокі, як ствердив і сам Могамед, мали лише часову силу. Деякі сури можуть бути зрозумілими лише в тому разі, коли знати умови їх вироку; деякі знову мають алегоричний характер. Все це потребує різного роду спеціальних пояснень, без яких зміст багатьох сур лишається темним.

По своєму походженню сури поділяються на такі, що повстали ще під час побуту Могамеда в Мецці, й такі, що появилися вже в Медині. Деякі з сур належать обом цим додам.

Коран написано прозою, місцями римованою. Своєю формою цей твір проражує, що його автор - Могамед - був великий поет. Це ж підтверджують і ті його сучасники - во-роги, що цілу його діяльність збували легковажним зауваженням: "та він же поет!" Але своєю поетичністю окремі сури Корану далеко нерівноцінні. Найсильнішими в цьому відношенні є ті частини Корану, що повстали на початку могомедового проповідництва, коли він перебував ще в Мецці. Це переважно ті короткі сури, що їх Зеїд помістив при кінці. В пізніших сурах поетична сила значно слабша. До цього спричинилося також і те, що під час перебування в Медині Могамед присвячував багато уваги політично-правним проблемам, зв'язаним з його практичною діяльністю над організацією мединської громади. Зате ці прозаїчніші довгі сури відіграли пізніше в ділі поширення ісламу більш важливу роль.

Коран містить у собі не лише релігійні приписи, а також і різні правила світського життя та різні закони. В цій книзі поруч з високорелігійними місцями знаходимо й різні оповідання, повчання й приписи що до їжі й т.п. В Корані ж міститься й основа всього законодавства мусульманських народів. Мусульмани вірять, що Коран не створено, що він існував у бога раніше віків, що ця книга є найдосконалішою як по формі, так і по змісту. По переконанням мусульман Коран було написано руками янгольських писарів на святих архах. Через архангела Гавриїла бог об'явив цей небесний Коран частинами Могамеду: те, що є в Корані - є божа воля й воно обов'язує вічно. Як релігія іслам ґрунтується головно на Корані. Зміст останнього у мусульман вважається словом божим. Поруч з Кораном, другим джерелом для могомеданських богословів і юристів, що доповнює й розвиває Коран, служить також традиція про слова та діла Могамеда, себ то преданіє - сунна. Сунною на початку вважалася поведінка самого пророка, а потім - традиція про нього. Коли ж не вистарчає й цього джере-

ла, вживають ще а н а л о г і й і п р и п у щ е н ь про можливе поступовання Могамеда в тих чи інших обставинах. Через сто літ по смерті пророка сунна вважалася вже повноцінним джерелом ісламу, як і Коран.

Коран було написано арабською мовою. Мова ця в часах повстання Корану не була ще усталеною. Це мало своїм наслідком неодинакове в і д ч и т у в а н н я Корану різними читачами. Повстали навіть окремі ш к о л и для справного відчитування Корану й уславилися окремі ч и т а л ь н и к и його, читання яких уважалося канонічним.

Разом із справним відчитуванням Корану дуже рано було звернено увагу також на правдиве розуміння його текстів. Правдиве розуміння Корану зустрічалося з дуже значними труднощами. В Корані є не мало місць темних і неясних, - їх можна зрозуміти тільки знаючи ті обставини, при яких вони були з'явлені Могамедові. Цим і пояснюється бажання мусульманських богословів зібрати як найбільше відомостей про життя пророка й про те, як він сам пояснював окремі з своїх проголошень. Такі к о м е н т а р і Корану, як вони зберігалися в пам'яті сучасників Могамеда, відігравали дуже важливу роль в мусульманській релігійній науці. Найбільше коментарів дав двоюрідний брат Могамеда ибн-Аббас, але його коментарі в значній частині вважаються сумнівними й навіть просто неправдивими. Річ у тому, що ибн-Аббас був ще малим хлопцем, коли Могамед умер і багато чого просто не міг знати. Пізніше, стараючись виставити себе всезнаючим, він у своїх коментарях багато дечого видумував; його видумки, тим не менше, набули сили правди і багато пошкодили в дальнішому розумінні Корану. Первісні коментарі до Корану ставали для пізніших поколінь мало зрозумілими й у свою чергу вимагали вже коментарів для себе.

Для читання правовірних Коран розділено на часті. Цей поділ пристосовано до року, півріччя й місяця.

Коран повстав і був списаний у мові а р а б с ь к і й і його від початку було заборонено перекладати й друкувати. Для кожного мусульманина знання арабської мови ставало таким чином обов'язковим. При чому вважалося боговгодним знати Коран на пам'ять. Заборона друкувати Коран спричинилася до поширення його списків. Переписування Корану також уважалося річчю вгодною богові. Тільки значно пізніше появились й друковані видання Корану в різних перекладах, а перед тим ще були дозволені літографовані видання для мусульман у Персії, Індії й інш. не-арабських країнах з міжрядковим перекладом арабського тексту.

Четвертою основою ісламу є в і р а в п р о р о к і в. Могамед, виступивши з проповіддю, не вважав сам себе апостолом нової віри. Він був певний, що проповідує те саме єдинобожжє, яке було відкрите богом і попереднім пророкам, але яке тільки Могамедові Аллаг відкрив уповні. Своїми попередниками Могамед уважав жидівських пророків і Ісуса Христа. Згідно мусульманської традиції всіх пророків було 224.000. З них 33 мали своїм завданням відвертати людство від заблуджень, невіри, а

б дали людям і нові божі закони. Імена цих шести найголовніших пророків, за наукою Могамеда, слідує: Адам, Ной, Авраам, Моїсей, Ісус Христос і Могамед. Особливо великим пророком Могамед уважав Христа - в деяких відношеннях навіть більшим, чим сам себе. Це тому, що Ісус Христос народився від непорочної Діви й мав дар чудес, якого Могамед не мав. Але до деяких догматів самого християнства Могамед ставився цілком негативно. Він, напр., не визнавав, що Христос був сином божим і що існує Пресв.Троїця. Це, на його думку, суперечило поняттям єдиности бога.

Могамед називається посланцем божим. Він вважається печаттю пророків - тим останнім з пророків, що ним замикається релігійна еволюція взагалі. На цій підставі мусульмане й уважають іслам за найсвятішу й найдосконалішу релігію, яка закінчує собою процес релігійного розвитку людства. З цього погляду перехід з ісламу на будь-яку іншу релігію вважається пониженням. Так само відкидає іслам і реформаторські спроби. Реформація ісламу, на думку мусульман, не можлива й неприпустима тому, що Могамед був останнім з пророків і другого після нього вже не буде та й бути не може. І справді, про якусь ґрунтовну реформу ісламу досі не піднімалося й мови, хоч в ісламі й є деякі сенти. Останні завдячують своїм повстанням і розвитком не так догматичним розходженням, як особистій незгоді між окремими його діячами та різними політичними причинами.

П'ятою основою ісламу є віра в суд божий. Віра ця взята Могамедом у християн. У деталях про нього мусульманська традиція має деякі розходження, але в основному справа представляється так. Про суд божий сповістить труба Ізраїла. Після трубних звуків усе пічне рухатись, навіть гори й земля. Потім настане загальна смерть, з якої бог воскресить усіх для свого суду. Час цього суду не є відомий нікому, крім одного Аллага. Наближення його буде звіщуватися окремими явищами. Таких признаков мусульманська традиція наводить 25-ть. Між ними зустрічаємо занепад віри, повернення до ідолопоклонства, знищення мекканської святині, загальні непокої, бідування, війни, виступ антихриста, появу Христа, вихрі, затемнення місяця, схід сонця на заході й т.п.

На суді божому одні будуть засуджені до пекельних мук, другі ж - послані до раю. До пекла дістануться насамперед усі невірні. Ні один невірний не може попасти до раю. Але й вірні не всі дістануться туди. Тільки деякі види смерті - мучеництво, смерть у св.війні, смерть без вини, коли вона застала мусульманина у твердій вірі, - забезпечують вільну дорогу до раю. Решта правовірних муситиме виказатися певною сумою добрих діл і мати заступництво пророка, хоч остаточно все ж справа залежить виключно від самого Аллага. На суді божому велику роль гратиме книга записів добрих і злих діл людини, яку вели за життя її ян.оли.

З місця суду до раю веде вузький місток, тонкий і гострий, мов лезо. Він положений через пекельну безодню. Душі грішників, обтяжені гріхами й засуджені на суді божому, неминуче спадуть з цього мосту до пекла; зате правед-

ники, нагороджені щастям вічного раювання, без труду перенесуться по цьому містку через пекельну безодню й дістануться до раю.

В представленнях раю й пекла Могамед допустився значно більшої матеріялізації, ніж її маємо у жидів або християн. Райські нагороди ісламу описані такими барвами, що відповідають уяві східних народів. Ра́й має 8 відділів, до них ведуть 8 входових брам /Пекло складається з 7-ми відділів - це має свідчити, що милосердя боже є більшим за божий гнів/. Кожен відділ раю уявляє собою будівлю чи садок і має свою назву й свої властивості. Окремі відділи різняться між собою й призначені для різних категорій праведників - нагорода в раю буде кожному по його заслугам на землі. В першому відділі помістяться пророки, післанці божі, мученики й щедрі люде; далі йтимуть люде богобоязливі, милосердні, що давали милостиню, наводили на добрі й відмовляли від злих діл інших, стримували свої пороки, також - мекканські прочане, учасники святої війни і т.д. З цього переліку, призначених до раювання, видно, які саме заслуги з погляду ісламу вважалися особливо добродітельними.

Досить докладні відомости про райське життя містяться в Корані, але ще яскравіше подаються вони в традиції. В останній умови мусульманського раювання забарвлені дуже зміслово й значно наближені до арабських уяв. Рай нагадує розкішну оазу, яку здібує стомлений подорожній в пустелі. Там є чотири джерела - води, молока, вина й меду. Рай засаджено особливими деревами, що ніколи не засихають, листя їх не опадає, а овочів на них не убуває. Найбільшим деревом у раї є Туба - це дерево сягає аж до підножка божого трону і дає тінь на весь рай. Повів вітру по листю Туби викликає чарівну музику. Під цим деревом наляте шатро самого Могамеда. Життя в раю буде тривати вічно. Ті, кому судилося дістатися до раю, будуть задоволені там у всіх своїх бажаннях. Вони лишаться вічно молодими - не будуть ніколи старітись і слабнути, навпаки - будуть свіжішати й кращати. Кожній особі в раю буде збільшено в сто раз її силу що до їжі, пиття й кохання. Рай населено гуріями - етерними паннами з великими чорними очима, надзвичайної вічно-свіжої краси й вічно-поновлюючогося дівоцтва. Так представляє Коран і традиція головні принади раю. З них для араба найбільш притягуючими були все ж вода й тінь - як раз те, чого він за свого життя так мало мав у пустелі й що зближувало уяву мусульманського раю до звичайного оазу.

До раю Аллага будуть узяті й де-які німі тварини, а саме - Могамедова ослиця, Авраамове телятко, Мойсева корова й інш.

Пекло по мусульманській науці представляється цілком протилежним раєві. Воно поміщається звичайно під самою землею, хоч про місце його в мусульманській традиції не має повної згоди. Посеред пекла на вогняному троні сидить його сторож Малік. Глибина пекла недосяжна. Воно складається з 7-ми відділів, що поміщаються один

над другим, як поверхи. Окремі відділи пекла призначені для мусульманських грішників, жидів, християн, идолопоклонників, диявола та його дружини і т.д. Становище грішників-мусульман у пеклі дуже різниться від усіх інших. Для них є призначений перший відділ пекла, що відповідає поняттям чистилища ніж справжнього пекла. В це пекло грішних мусульман завдають не на віки, а лише на певний час, потрібний для того, щоб вони відпокутували там свої гріхи. Після такого очищення грішний мусульманин звільняється від своїх гріхів і завдяки певному заступництву Могамеда та волі Аллага дістається з пекла до раю.

Так само яскраво, як і раювання, уявляють мусульмане й пекельне життя з його муками. Кинуті в пекло мучаться в огні. Пекельний огонь надзвичайно сильний і негасимий; при чому він не світить, лише палить. Грішники терпітимуть у пеклі страшні муки, хоч ці муки й не для всіх будуть однакові; вони будуть прив'язані цєпами, продітими вздовж, через їхнє тіло, до шайтанів, які битимуть їх залізними киями. Руки їм будуть покручені й повивертані, обличча вони матимуть чорне, а на устах їм покладуть пекельне тавро. Піддані нестерпимим мукам пекла, грішники постійно видаватимуть із себе якісь ослиачі звуки. Муки їхні будуть остільки тяжкими, що вони бажатимуть і тужитимуть тільки за смертю.

Значно меншими будуть муки мусульман, кинутих до пекла за менш тяжкі провини. Пекельний огонь буде палити лише певні частини тіла таких грішників. Вони не будуть скуті цєпами і не будуть прив'язані до шайтанів. Їхні обличча в пеклі не почорніють: на їхні уста не покладуть пекельного тавра. В пеклі вони лишаться не на завжди, а лише доти, доки не відпокутують своїх гріхів і доки того захоче Аллаг. З пекла їх звільнить бог по заступництву Могамеда. Могамед же й виведе їх з пекла, але перед тим вони муситимуть виголосити основу мусульманської віри: не має бога, крім Аллага, а Могамед - пророк божий. Тільки після цього Могамед поведе таких грішників до райських воріт - там вони обмиються у воді життя, що вилічить усі попалені вогнем місця їхнього тіла, а їх самих зробить молодими. Потім ці бувші грішники вступлять до раю й там проситимуть Аллага стерти з них пекельний знак, який все ще відрізняє їх од райських праведників, після чого для цих переведених з пекла почнеться звичайне райське життя.

Нарешті шостою основою ісламу є **в і р а в**
п е р е д о п р е д і л е н н я. Полягає вона в тому, що - на думку мусульман - усе в світі - те, що було й що тільки ще буде, добре й зле - від вічності є передопределено богом і списано на окрему дошку. Без волі Аллага, який є джерелом усього доброго й злого, ніщо в світі не сталося й не може статися. В науці передопределення мусульмане подобні до кальвіністів у християнстві.

На основі догмату про передопределення у мусульман розвинувся й їхній **ф а т а л і з м**, що вважається найхарактернішою рисою мусульманського світогляду й став специфічно-східньою властивістю. На сході більше чим де

в іншому місці, вірять у долю й спокійно приймають усе, що остання посилає. "Доля кожного на цьому й тому світі до дрібниць наперед визначена: що кому судилося, те станеться - уникнути його неможливо." Отже все є від віку у-становленіє й незмінне. Віра в передопреділення відогра-ла велику службу Арабам при їх завоюваннях. Вона була дже-релом арабської войовничости й безоглядности в боях, але разом з тим дуже рано виявила й свої негативні сторони, - вона стала причиною духовної ліности, байдужости, що ще й досі виявляються у мусульманських народів. Будучи пі-дтримкою в нещасті, ця віра в той же час служить мусульма-нам і оправданням їхніх злочинів.

Фаталізм, що являється наслідком віри в передопре-ділення, серед мусульман поширений не скрізь однаково. Та й сама віра в передопреділення має в Корані свої певні за-перечення. Містяться вони в тих уступах, з яких можна зак-лючити, що сам Могамед признавав людську волю вільною. Мо-гамед уважав, що людина має свобідну волю й що від неї са-мої та від земного життя залежить, куди піде вона по смер-ти вікувати. Цьому не перечить те, що бог по своєму перед-видінню наперед знає долю людини. Можна навіть припускати, що віра в передопреділення й мусульманський фаталізм роз-винулися пізніше, вже під час релігійних воєн, коли треба було пояснити непримиримість між правовірними й невірними /Персами, Візантіяцями й т.д./ . Ця віра, ставши основою східнього фаталізму, відограла в цих війнах з невірними дуже поважну роль.

Р е л і г і й н і п о в и н н о с т и м у с у л ь м а н зводяться до слідуєчих канонічних обов'язків: 1/визнан-ня віри, 2/молитва, 3/піст, 4/милостиня й 5/проща до св. міст. Ці п'ять повинностей Коран уважає стовпами або осно-вами віри. Всі вони в значній мірі зв'язані з обрядністю. Крім п'яти "стовпів ісламу", Коран приписує ще оборонну святу війну проти невірних; цей припис набуває тим більшо-го значіння, що на ділі мусульмане кожную війну проти не-мусульман вважають для себе оборонною.

Релігійні повинности мусульман Могамед старався пристосувати до умов кочового життя Арабів. Тому, принайм-ні на початку, у мусульман не було ні багато храмів, ні чи-сленного духовенства - кожен араб мусів сам повнити свої релігійні повинности. В значній мірі це зберіглося й пізні-ше.

Релігійні обов'язки мусульман у значній мірі зводя-ться до обрядности. В релігії ісламу переважає її формаль-на зовнішня сторона. Закон ісламу наказує: "що приписане - мусить бути виконане", незалежно від того, чи припис має якесь моральне оправдання, чи ні. Невиконання приписів Ко-рану тягне за собою відповідальність на суді божому й кару.

Перше, що вимагається від мусульманина, є в и з н а н н я в і р и. Полягає воно в тому, що правовірний повторює те місце Корану, де говориться, що не має бога, крім Аллага, а Могамед - пророк божий. Це визнання вимага-ється перш за все від тих, що переходять на іслам; але й кожен мусульманин завжди мусить бути свідомий цього визнан-ня, носити його в своєму серці й голосно проказувати його.

Одною з найбільших повинностей мусульманської релігії є **м о л и т в а**. Повинність молитви у мусульман з'єднана з обов'язком **ч и с т о т и**. Чистим мусить бути тіло молящого, його одіж і те місце, де молитва відбувається. Іслам приписує обмивання перед початком кожної молитви. Крім того, мусульмане повинні обмиватися кожного разу після того, як торкнуться чогось нечистого /вина, падла, невірного і т.д./ Розрізняється два способи обмивання - малий і великий. Мале обмивання - обмивання лица, рук і ніг - робиться після вставання зі сну, перед початком кожної молитви й після т.зв. "малих осквернень". Велике обмивання, коли миється все тіло, робиться після більших за нечищень і приписується, між інш., жінкам після родів. Коли мусульманин не має для обмивання води, що в пустелі трапляється досить часто, він може вжити для очищення піску.

Мусульманська молитва по своїй цілі досить значно різниться від християнської. Мусульманин - фаталіст, йому ніби не має чого прохати у бога - все наперед уже визначене. Мусульманська молитва - це формальний обов'язок, що його приписано правовірним для виявлення їхньої покори й послуху до бога. Коран наказує кожному правовірному конати молитву чотири рази денно, але пізніша практика збільшила кількість цих обов'язкових молитов до п'яти. Молитва для араба, по мимо свого релігійного призначення, мала ще й практичне значіння, а саме - показувала час. Перша молитва коналася на світанні перед сходом сонця, друга - опівдня, третя - по обіді, четверта - перед заходом сонця й п'ята - на початку ночі. Набожніші мусульмане вставали на молитву ще й серед ночі. З'єднувати по дві молитви й відбувати їх разом не дозволено. Мусульманська молитва може конатися як індивідуально, так і спільно, як дома, так і в храмах, - при чому остання вважається більш заслужною. Але де б вона не відбувалася, молитва завжди має виголошуватися в арабській мові. Це почасти стоїть у зв'язку з заборонаю перекладати Коран до інших мов. Мусульманська молитва має відбуватися за докладно приписаними формами, що ними установлені не лише слова молящого, а також і всі його жестикуляції та рухи. Мусульманин має молитися або стоячи, або сидячи на скрещених ногах, або схилившись лежачи на землі. Молитва складається з певних виразів, між якими вставляються окремі коротчі тексти Корану. Вона супроводиться повільними рухами - молящі схиляються до землі, піднімають руки до неба й т.п. Ці молитовні рухи вплинули на рухи й походку мусульман і поза молитвою - вони в значній мірі сприяли тому, що їхні рухи стали розміреними й ритмичними. Молитва у мусульман взагалі мала досить значне виховуюче значіння - це вона почасти привчила їх до певного порядку й дисципліни.

Крім молитов, приписаних Кораном, у мусульман є ще т.зв. звичаєві молитви - приписані традицією /Сунна/, що їх ніби відбував сам Могамед. Всі ці молитви вважаються офіційними. Крім офіційних, мусульмане мають ще молитви на різні випадки - молитва страху /військова/, молитва при затемненні сонця й т.інш.

В місцях більшого скупчення мусульманського населення дуже рано почали будувати для молитви спеціальні храми - мечеті. Перша мечеть була збудована ще Могамедом у Медині, де вона стала осередком життя тамошньої громади віруючих. Ця перша мечеть була дуже простої архітектури - уявляла з себе звичайну халупу, покриту зверху пальмовим листям. В мусульманських країнах молитва відбувається під проводом імама - "старшого голови", - який виголошує також і проповіді. Присутні в мечетях звичайно наслідують усі рухи імама. Більші мечеті мають спеціальну башту, т.зв. минарет, звідки призначений для того мулла /мoeзін чи муддеїн/ закликає правовірних до молитви. Цей мулла мусить мати добрий голос, щоб його заклики було чути далеко в околицях. На цю посаду підшукували звичайно сліпих, щоб вони з високих минаретів не могли зазирати в середину гаремів. У менших мечетях, що не мають минаретів, заклики до молитви виголошуються просто з дверей. Свої молитви мусульмане, як то установив ще Могамед, відбувають повернувшись лицем у сторону Мекки, міста найбільшої мусульманської святині - Кааби.

Третьою релігійною повинністю мусульман є піст. Постами правовірні надають особливого значіння. Іслам приписує кілька постів. Найголовніший з них тягнеться цілий місяць - називається він Рамадан /по турецькому Рамазан/, бо припадає на дев'ятий місяць мусульманського року - Рамадан. Протягом Рамадану мусульманам заборонено вживати їжі, питва, тютюну, парфюмів і навіть купатися. Цей піст було заведено ще Могамедом і перший час він припадав на зиму - приблизно на наш грудень місяць. Але тому, що рік у мусульман не соняшний, а місяцевий, то й Рамадан, як і всі інші місяці, переходить з пори на пору року, так що протягом 33 літ обходить цілий рік. Коли Рамадан припадає на літо, то цей піст справді буває дуже тяжким, особливо для мусульман Єгипту та Індії.

Рамадан є обов'язковий для всіх дорослих мусульман, виключаючи лише деякі категорії людности - тяжко немічних, вагітних жінок і військових у поході - та й ті мусять відпустити цей час пізніше при першій можливості. Піст у Рамадані буває повний, триває він від сходу до заходу сонця. Навіть, коли Рамадан припадає й на саму жарку пору року, правовірний протягом цілого дня не сміє взяти до уст ані краплини води. Піст у мусульман вимагає збільшеної молитви. Побожніші з правовірних, наслідуючи пророка, навіть усамітнюються на час посту від усього світського й віддаються виключно читанню Корана.

Взірцем для Могамеда в заведенні посту послужили певно християнські аскети й різні постники, але в своїй науці про піст основоположник ісламу дуже далеко відійшов од них. У християн піст триває однаково - як у день, так і в ночі, - у мусульман же тільки в день, кінчаючись із заходом сонця. Протягом цілої ночі мусульманин може віддаватися їжі, питву й досхочу веселитися аж до сходу сонця, коли знову заходить на цілий день найстрогіший піст. Рамадан таким чином перетворює для мусульман день у ніч, а ніч у день, чо-

го ні один християнський піст, як відомо, не робить.

Четвертою релігійною повинністю правовірних є м и л о с т и н я. Милостиня у мусульман розрізняється двох родів: добровільна, що її кожен може давати сам від себе, й обов'язкова, що дається в розмірах установлених владою й через останню. Повинність милостини досить докладно установлена Кораном, дещо доповнено пізніше звичаєвими нормами. Як приписи Корану, так і звичаєві норми установлюють хто, коли й скільки має давати милостини /обов'язкової/, а також і те, на які цілі ця милостиня має бути повернена. Обов'язкова милостиня на ділі була цілком подібна до звичайних податків, що їх платили усі перебуваючі під мусульманською владою. Обов'язкова милостиня відбіралася щороку з маєтку; при чому, розміри її не могли перевищувати 2,5% усього рухомого й нерухомого майна плательщика. Зібрані таким способом гроші повертаються згідно приписам ісламу на такі цілі: 1/на підтримку мекканських прочан, що не мали власних засобів для праці; 2/старцюючих ченців, яких на сході завжди було дуже багато; 3/боржників, що не могли заплатити своїх боргів; 4/старців; 5/убогих подорожніх і 6/прозелитів. Ця обов'язкова милостиня мала, між іншим, своїм наслідком те, що справжнє старцювання на сході стало досить таки рідким явищем.

Нарешті п'ятою повинністю мусульман є п р о щ а д о с в. м і с т - Мекки й Медини. Ця повинність обов'язує кожного мусульманина виконати певні релігійні обряди в Мецці й звідти пізніше йти до Медини вклонитися могилі Могамеда. Проща до святих міст є для правовірних обов'язковою. Її повинен виконати кожен, хто тільки має для цього можливість. Проща до Мекки вважається у мусульман остільки важливою, що - за наукою Могамеда - кожен крок до Мекки звільняє прочанина від одного гріха, а той, хто вмірає в дорозі, вважається мучеником і дістається прямо в рай. установлюючи таку релігійну повинність, Могамед не знав про те, що іслам згодом поширився так далеко й що його ісповідникам доведеться приходити до св.міст Арабії десь аж з Середньої Азії чи Зондських островів. Особливо тяжкою ця повинність була для незаможних, яким доводилося жити в дорозі милостинею, найматися на тяжку працю й т.п. Заможніші мусульмане, коли самі не могли йти до св.міст, могли на свій кошт виражати туди своїх заступників.

Прошу до св.міст можна було відбувати протягом цілого року, але найважливішою всеж уважалася та, що відбувалася в певно приписаний час. У цей час з усіх сторін направлялися до Мекки прочане. За 5-6 англ. миль від св.міста було кілька збірних пунктів, де вони гуртувалися в більші громади. Прибувши скидали там свій одяг, убіралися в спеціальні шати /іхрам/ і досить численними групами направлялися до Мекки. В Мецці вони насамперед обмивалися, а потім йшли до Кааби. Там вони молилися, цілували Чорний Камінь, обходили з певними церемоніями святиню й відбували в різних місцях молитви, зв'язані з певними обрядами. Молення в Мецці та її околицях продовжувалося 4 дні; закінчувалося воно жертвою, в яку приносили звичайно овець. На той час,

коли відбувалася головна проща, бедуїни зганяли до Мекки цілі отари овець і тут продавали їх прочанам на жертвені цілі. Після жертвоприношення прочане стрижуть собі волосся, бороду й нігті - проща до Мекки вважається виконаною. Кожен її учасник після цього називається хаджі й може носити зелений турбан.

Приписи про прощу до Мекканської святині Могамед у значній частині перейняв від поганських арабів і переїг їх до ісламу. Таке перенесення пояснюється бажанням пророка наблизити нову релігію до старих традицій і релігійних звичаїв; наближення це, як бачили, переводилося й у багатьох інших моментах ісламу.

В зв'язку з релігійними повинностями іслам має не мало пам'ятних днів, що їх правовірні відзначають, як свята, ріжними релігійними церемоніями, постами, молитвами й т.п. Тижневим днем свята, відповідаючим християнській неділі або жидівській суботі, у мусульман є п'ятниця. В п'ятницю відбувається богослужба в мечеті, після якої мусульмане продовжують свої буденні справи, т.що п'ятниця в них не має властиво характеру цілодневного свята.

Іслам приписує правовірним не лише їхні релігійні повинности, а також і ріжні норми, як особисто-правного, так і суспільного життя. Релігійне законодавство ісламу якось сплелося з законодавством світським; при чому Коран досить докладно визначив мусульманам усе дозволене й недозволене в життю. Він містить у собі поруч з нормами моралі також і п р и п и с и, що торкаються родинного життя, відношення до невольників, їжі й т.п. Після смерті Могамеда його наступники завжди зверталися за поясненнями і розрішеннями ріжних труднощів до Корану, так що останній став основою й джерелом мусульманського права. Для свого часу всі ці норми, що їх заводив Коран в арабській правосвідомості, були безперечно поступовими.

М у с у л ь м а н с ь к а м о р а л ь була втворена Могамедом, як і ціла його релігія, головно на жидівсько-християнській основі. І як багато релігійних моментів ісламу, так і ця мораль була пристосована до понять і психології арабів. Моральні приписи ісламу походять або від самого бога, або установлені людьми. Перші з них зібрані в Корані - виконання їх обов'язкове. Виконання решти є лише бажаним; вони були установлені людьми здебільшого по прикладу, взятому з могомедового життя.

Християнське поняття гріха замінене у мусульман ступінню дозволености та недозволености. Г р і х и розріжняються великі й малі. Найбільшим гріхом, як і в кожній іншій релігії, вважаються ріжні релігійні провини - невіра, відчай у милосерді божому й т.п. Крім того, великим гріхом вважається постійне конання малих гріхів, неправдиве обвинувачення мусульманина в чужоложстві, неправдиве свідоцтво взагалі, кривоприсяжність, чарівництво, піяцтво, лихварство, злодійство, убивство, утеча з поля під час бою з невірними, неслухняність супроти батьків і т.п. За такі великі гріхи Коран, або пізніша традиція, визначає к а р и н а т і л і. Розміри цих кар установлено ріжні, в залежности

від злочину: за відступлення від ісламу - забиття, за утечу такого відступника за межі держави - конфіскацію його маєтку на користь правовірних спадкоємців, за чужоложство - каменування, жіноча невіра каралася смертю, п'яцтво - 80-тю ударами киями, злодійство - відрубанням руки й т.д.

У родинному відношенні Коран признавав м н о - г о ж е н с т в о, яке ще й до Могамеда було дуже поширеним у Арабів і на сході взагалі, - але іслам стісняв необмежену полігамію поганських арабів. Коран дозволяв мати не більше чотирьох жінок /крім невільниць, що їх кожен міг мати, скільки хотів/. Іслам навіть приписував подружжя й засуджував целібат, але разом з тим правовірним рекомендувалося, що хто не має уміння обходитися з жінками, аби обмежувався лише одною. Треба згадати, що у мусульман практикувалися подружжя часові, хоч вони й не мали загального поширення.

В правовому відношенні жінка своїм становищем в ісламі подекуди вигравала. Але становище сторін в подружжі Коран визнавав далеко не рівноправним - с т а н о в и щ е ж і н к и в родині було дуже підлеглим. За старих часів жінка користувалася в Арабів особливою повагою. Кожен араб усіма засобами старався боронити жінку, її честь і волю. Але з бігом часу відносини змінилися - жінка дісталася до гарему й втратила всяку повагу до себе. До цього в значній мірі спричинився іслам. Щоб зрозуміти це досить познайомитися з вироками самого Могамеда в цій справі. Останній, не зважаючи на свою особисту любов до жінок, не поважав їх. Він уважав жінку найгіршою мукою для чоловіка. Все зло в родині, казав він, походить від дому, жінки й коня. Бог не буде зважати на жінок - в посмертному життю вони призначені до перебування в пеклі. Одним з признаков наближення судного дня буде надзвичайне розмноження жінок, так що на одного чоловіка їх припадатиме по п'ятдесят і більше. Жінку Могамед уважав од природи слабкою духом і значно менше вартісною ніж чоловік. Жінка може мати лише половину чоловічої судности, тому й її свідцтво може братися що найбільше за пів ціни. Жінка витворена з кривого ребра й має усі наслідки цієї кривости свого походження. Вона ніколи не перестане бути кривою; коли захочеш зробити її прямою - поламаєш її; тому Могамед радить у відношенні до жінок бути поблажливим. Зважаючи на таку природу жінок, Могамед дуже обмежив їхню свободу й права - жінка навіть постити не могла без спеціального дозволу чоловікового. Пізніше під впливом інших народів, на які поширився іслам, це становище ще погіршало - жінка принижувалася й уважалася просто майном чоловіка, лише першою серед домашніх тварин. Жінки й невільниці замикалися окремо в т.зв. гаремах. Відказані на повне безділля, вони займалися там різними досить одноманітними розвагами. Взаємні ревності часто гнали їд до дрібних суперечок, ворогування і навіть злочинів. Убивство в гаремах виконувалося найчастіше в спосіб отрути. Обмеження в становищі жінки, що перейшли у мусульман всякі крайности, спричинилися до дуже негативних наслідків і в долі мусульманського суспільства й навіть держави.

Спосіб розводу подружжя, який визнавав Коран, був дуже упрощений, але в порівнянні з попередньою практикою Арабів він ускладнявся всеж деякими формулами, що їх треба було додержуватися. Для розводу згідно Корану вистарчало чоловікового бажання й проголошення ним певної формули.

Чоловік мав необмежене право розводу. Це також спричинялося до пониження становища жінки. Причини для розводу були дуже різноманітні, - для цього вистарчало, н.пр., коли жінка хропе у сні, скрегоче зубами, балакає сонна й т. п.

Зате становище дітей по Могамедовому законодавству значно поліпшилось. Діти, згідно новим приписам, наслідували батька, - так що й діти від невірниць ставали такими ж повноправними спадкоємцями, як і діти від першої жінки. Всі сини діставали однакові частини спадщини, - дочки ж діставали лише половину того, що припадало братам. Але справа виховання дітей і в ісламі була досить занедбана, й це, поруч з такими згубними родинними відносинами, мало великий вплив на занепад мусульманських народів.

Своїм законодавством Могамед поліпшив також і становище невірників, хоч самий інститут невірництва лишився й на далі. Заслугою Могамеда було те, що він визначив не тільки права, а й обов'язки панів супроти їхніх невірників, чого раніше не було. Коран приписував панам поводитися з невірниками людяно. Звільнення невірників взагалі вважалося боговгодною справою. Найчастіше невірники діставали волю після смерті свого пана. Сам Могамед перед смертю, як знаємо, звільнив своїх невірників. Але звільнення невірників не завжди було для них благодіянням. Той же Коран згадує випадки, коли таке звільнення вважалося тяжкою карою для самих звільнених.

Поруч з проголошеннями на теми високо-релігійного характеру, Коран містив також і приписи про їжу та питво. Недозволеним для мусульманина, за цими приписами, вважається не лише вино, а й усе, що п'янить; забороняється також уживати в їжі свинини. Визначаючи роди звірини, що її можна вживати для їжі, іслам приписує також і спосіб, яким ця звірина мусить бути забита. Забиваючи звірину мусульманин мусить проказувати: "Во ім'я бога найвищого."

В політичному відношенні основою ісламу служить віра в те, що цілий світ - рано чи пізно - стане мусульманським. З цього погляду сучасний світ поділяється на дві частини - мусульманську й немусульманську. Немусульманська називається землею війни - мусульмане мають її воювати й добувати для ісламу. В тому разі, коли мусульманське населення належить до немусульманської держави, Коран рекомендує йому гіджу - вимандрування, стати могаджирами, але на ділі цей припис пізніше дуже рідко виконувався. Взагалі, первісна безкомпромісовість і фанатичність ісламу з бігом часу значно ослабла. Найяскравіше це виявилось на гаслі священної війни. Спочатку це гасло виконувалося так строго, що чоловіче населення підбитих країн нищилося поголовно, а жінки по-

верталися в невільництво. Пізніше ж мусульмане так безпощадно воювали вже тільки з ідолопоклонниками та тими, хто загрожував самому ісламу. З Жидами та христіянами іслам приписував воювати тільки в тих випадках, коли вони після трьохразового напимнення не приставали до ісламу. Крім того, з Жидами та христіянами припустимо було заключати й договори, як то почав був робити вже й сам Могамед.

Кожен невірний, прийнявши іслам, ставав свобідним членом мусульманської держави. В тому разі, коли невірний платив поголовний податок, він тим самим ставав і під захист мусульманської влади, але жадним способом не смів поширювати свою релігію. Будівання нових христіянських храмів або жидівських синагог на територіях ісламу не допускалося ніяким чином. Щож торкається ідолопоклонства, то воно увесь час насильно викорінялося.

Зовнішньою в і д з н а к о ю мусульман став п і в м і с я ц ь. Мусульманська легенда переказує, що коли Могамед був у пустелі, прийшли до нього його послідовники і прохали чуда на доказ його божого послаництва. Тоді Могамед ніби рухом руки притяг до себе з неба місяць який з цього часу й став знаком ісламу.

Оцінюючи іслам як релігію, треба мати на увазі попереднє арабське поганство, старий арабський світогляд і звичаї. Під цим зглядом наука Могамеда була безперечно поступовою. Могамед усунув племінну обособленість і розріжненість з їх постійною ворожнечою й кривавою пімстою, проповідував загальну рівність арабів у ісламі, виступав проти звичаю закопувати живими новонароджених дівчаток, наказував уживати вино й грати в азартні гри - це все сприяло уміренности серед мусульманських народів. Супроти старого поганства іслам безперечно був явищем поступовим, але сам у собі він від початку ховав і дуже темні сторони, особливо в своїй моралі. До вселюдської любови, як христіянство, іслам не піднявся. Могамед проповідував любов тільки до одновірців: правовірним приписувалося поширювати іслам огнем і мечем і завжди помщати на невірних смєть своїх одновірців.

Іслам відіграв величезну роль в історії не лише своєю релігійною стороною, - ще значно більше значіння має він у політичному життю народів. Іслам, як релігія повстала тоді, коли Араби на своєму півострові були оточені з усіх боків чужими ворожими живлами, які змагались там за перевагу своїх впливів. Абисінці на півдні, Сирійці на півночі, Перси на сході. Жиди й христіяне намагалися поширити тут свою віронауку. У відповідь на ці старання й боротьбу чужинців, як реакцію, арабський геній витворив іслам. Іслам допоміг Арабам спочатку здійснити внутрішнє об'єднання, а потім і поширити свій вплив на цілий світ. Тільки завдяки ісламу стало можливим поширення арабської держави /халіфату/ на три частини світу - Азію, Африку й Європу.

У. ПЕРШІ НАСТУПНИКИ МОГАМЕДА / ОРТОДОКСАЛЬНІ ХАЛІФИ /.

Політичним і релігійним головою ісламу від початку був Могамед, а після смерти його наступники - халіфи. Могамед уміраючи не призначив собі наступника - за свого життя він сам майже що ніколи й не порушував цього питання. Традиція Корану про наступництво пророкові також була не дуже яскою. З Корану виходило, що халіфів ніби мали вибрати й то лише з роду Корайшитів. Звичай вибору халіфа установався по смерті Могамеда; при чому порядок цього вибору виробився в сенародній і двоохстепенній. Нового халіфа вибирали спочатку серед найблизчого оточення пророка, - вибирали найвищі духовні, військові й світські достойники. Кандидат складав присягу, його оточували, били по руках, потім він виступав у мечеті. Після цього відбувався вибір, чи підтвердження, нового халіфа всенародно. Такий спосіб вибору халіфів був у згоді з старою традицією Арабів - нагадував собою вибір ватажків окремих арабських племен.

Джерелом влади халіфів над Арабами при такій системі виборів був сам арабський нарід, завжди неспокійний і дуже войничий. На вибраного халіфа він дивився як на першого серед рівних. Влада халіфів спіралася на релігійну свідомість мусульман, які вірили, що халіф є наступником пророка Могамеда на землі. Спадкоємного наслідування халіфату у Арабів спочатку не було - цей звичай витворився й закріпився пізніше. За перших халіфів зустрічаємося лише з випадками намічення попередніми халіфами кандидатів у свої наступники.

Як наступники Могамеда, халіфи з'єднували в своїй особі всю повноту влади державної, військової й релігійної. Вони були одночасно духовними й світськими володарями халіфату, хоч в їхній владі на початку всеж переважали елементи релігійні. Це до певної міри виявилось й у тій умові, після якої вибір халіфів усе мав переводитися з роду Корайшитів, чого й фактично додержувалися аж до 1517 року.

Завданням халіфів було заховувати чистоту ісламу, поширювати його владу в нових країнах, дбати про безпеку, порядок і справедливість у мусульманській державі. Халіфи стояли на чолі війська, виконували богослуження, виголошували проповіді в мечетях, завідували скарбом і творили суд. Такі ріжносторонні обов'язки вимагали від них видатних здібностей і великої працездатності.

Як халіфи, наступники пророка були самодержавними, але разом з тим вони завжди притягали до порад найвизначніших і найвпливовіших мужів народу - принаймні так було у важливіших випадках. Початки такої практики поклав ще сам Могамед.

Перші наступники Могамеда при всій повноті своєї влади над Арабами в своєму особистому житті відзначалися надзвичайною простотою. Прикладів цієї простоти для кожного з перших халіфів можна навести багато. Наприклад, Абу-Бекр і ставши халіфом продовжував займатися торгівлею й сам особисто навіть пас отари товару. Таким же простим було й придворне життя перших халіфів. Воно мало чим відрізнялося від життя звичайних арабів, нагадуючи собою побут племінних арабських ватажків. Але так було на початку, доки Араби жили виключно своєю старою традицією. Пізніше, в міру того, як арабські завоювання поширювалися далі, Араби приймали й нові політичні ідеї та засвоювали нові погляди на верховну владу халіфів. Взірцем для останніх пізніше в найбільшій мірі послужили византийські цесарі та перські царі. Халіфи тоді перестали вже дивитися на себе лише як на перших серед рівних - вони засвоїли собі погляди про божеське походження своєї влади. Як зовнішній вияв цієї зміни був дуже пишненький церемоніал, заведений при дворі халіфів. На халіфів почали дивитися, як на земних богів, що їхня влада ніби не має границь. Пізніші халіфи були для мусульман, як на західно-європейській відносини, одночасно й цесарями й папами. Старий арабський звичай всенароднього вибору халіфів з часом був захитаний і уступив місце новій практиці наступництва на халіфаті.

В історії халіфату розрізняється два періоди, з яких кожний поділяється на дві частини. Перший період чисто-арабський: він охоплює добу перших чотирьох т.зв. ортодоксальних халіфів і добу династії Омеїадів - тягнеться до 750 року. Другий період халіфату є загально-мусульманським. Він у свою чергу розпадається на дві частини. Перша триває до половини XI ст. - це доба наступлення й розцвіту династії Аббасидів, що характеризується політичним і культурним розквітом мусульманської держави. Друга частина цього загально-мусульманського періоду халіфату починається в тому ж XI ст., коли став виявлятися упадок Аббасидів; вона характеризується розпадом халіфату на самостійні політичні елементи, - розпад цей закінчується повною руйною халіфату, що її завдають спочатку Тюрки, а потім Монголи.

По смерті Могамеда в Медині дійшло до значних суперечок у справі наступництва пророкові. До цього спричинився головню той факт, що сам Могамед не призначив собі наступника. У виборі останнього збіглися протилежні інтереси Мекки й Медини. Суперечка населення цих двох міст ставала остільки значною, що загрожувала навіть зовсім роз'єднати Мекку з Мединою, - а це безперечно повело б до загрози й самого ісламу. Але при всіх розходженнях суперечка всеж була залагоджена.

Найбільше прав на те, щоб стати наступником пророка, мав Алі й. Як син Абу-Талиба, він доводився Могамедові двоюродним братом і ще малим хлопцем був прийнятий останнім за сина. Пізніше він одружився з дочкою Могамеда

й Хадіджі, Фатимою, й цим ще дужче поріднився з пророком. Та й помимо такого близького споріднення, Алії користувався великим - чи не найбільшим з усіх - довір'ям Могамеда. Він одним з найперших визнав останнього пророком, був його найдовіренішим помішником і співробітником через усе життя. Алії помагав Могамедові, коли той тікав до Медини; лишався заступником пророка у Медині, коли той ходив з військом до Сирії. Могамед же довіряв Алію й дуже важливі військові функції, як, напр., провід у сирійському війську арабської держави. І всеж по смерті Могамеда його наступником став не Алії, а Абу-Бекр, Могамедів тесть, що був найповажнішою й найзаслуженішою особою серед оточення пророка. Цей вибір, що стався головно завдяки зусиллям Омара та Аїші, було доконано лише з великою намагою. Алії мав повну можливість обстоювати свої претензії на халіфат, спираючись на вірні йому сирійські війська, але він цього не зробив, - навпаки, він сам визнав Абу-Бекра й тим самим запобіг новим непокоям і розбрату серед Арабів. Невдоволення й ворожнечі по смерті Могамеда й без того було аж забагато. У виборі Абу-Бекра, який сам був мекканцем, виївилася ніби перемога Мекки.

Перший халіф Абу-Бекр /632-634/ був людиною вже немолодою - майже однак літ з Могамедом /народився в Мецці десь у 573 р./ Ще з-за молодю він відзначився великою підприємчивістю, що її виявив головно в торгівлі. Торговельною діяльністю Абу-Бекр набув собі значні багатства. Був він досить освіченим і користувався загальною повагою, так що в своєму племені був обраний навіть суддею.

Абу-Бекр був одним з перших і найвідданіших послідовників Могамеда. Своєю практичністю, зручністю й розумом він повнив останньому велику службу. Не шкодував Абу-Бекр і своїх власних коштів на справи ісламу. Його відданість Могамедові йшла так далеко, що він не завагався в 622 році вимандрувати з останнім до Медини й стати могаджиром. Пірвати з Меккою для Абу-Бекра означало в той час повну руїну його добробуту; він не завагався пітти на це, хоч перемога ісламу при тодішніх умовах представлялася річчю дуже проблематичною. Сам Могамед ставився до Абу-Бекра дуже добре й з свого боку виявляв йому повне довір'я. Пізніше добрі відносини між ними скріпилися ще дужче в наслідок одруження Могамеда з дочкою Абу-Бекра, Аїшою, яка аж до смерти пророка лишалася його найулюбленішою жінкою.

Наступництво на місце Могамеда накладало на Абу-Бекра дуже поважні обов'язки й ставило його перед надзвичайним завданням. Річ у тому, що зараз же по смерті Могамеда майже вся Арабія відразу відпала від ісламу. Не зважаючи на те, що Алії признав вибір Абу-Бекра халіфом і не став йому на перешкоді, в цілій Арабії почалися хвилювання й заворушення. Викликав їх у найбільшій мірі самий факт смерті Могамеда, якого Араби вважали безсмертним. Але були й інші причини неспокою. Було багато таких, що непогоджувалися з вибором Абу-Бекра й піднімали проти нього справжні повстання. Особливо загроженою була на початку влада першого халіфа в Іємені, де проти нього організувалося 40.000 недово-

ценого війська.

Перед Абу-Бекром повстало завдання насамперед утихомирити країну, за що він і взявся надзвичайно енергійно. В своїй владі він спірався як на релігійних мединців, так і на невіруючих мекканців. Останні, не будучи гарячими послідовниками ісламу, все ж розуміли вигоди тої гегемонії, яку давала їм нова релігія, й тому підтримували халіфа. В ділі утихомирення й нового об'єднання Арабії велику службу Абу-Бекрові проказав військовий вождь Х а л і д, прозваний мечем божим. Цей Халід відначався страшною жорстокістю. Він не був гарячим прихильником ісламу - перед 9-ма роками виступав навіть збройно проти Могамеда, а в часи Абу-Бекра роскрадав державну казну. Ставши на службу халіфату, Халід виявив себе безоглядним у боротьбі з ворогами ісламу. Він нищив усіх непокірних халіфові; особливо пам'ятним лишилося знищення ним у 633 році до 10.000 послідовників псевдо-пророка Мосейліми. За допомогою головно цього "меча божого" Абу-Бекрові пощастило замирити й об'єднати Арабію - населення її знову було привернене до ісламу.

За недовгий час свого халіфування Абу-Бекр не тільки що успів замирити Арабію, він зумів також значно розширити й межі мусульманських володінь. Сталося це в наслідок його війн з Візантією та Персією. Обидві ці сусідні держави в той час були вже значно ослаблені взаємними суперечками й боротьбою. Війна з ними не представлялася дуже тяжкою, а вигоди вонї обіцяла великі. Перемога над сусідніми державами давала халіфові не лише звичайну військову здобич, а ще й самих підбитих ворогів міцніше прив'язувала до ісламу. Війни з Візантією й Персією, що їх провадив Абу-Бекр, були успішними. У Візантії тоді було вдерто Сирію, а у Персів - Месопотамію. Межі халіфату поширювалися.

Одночасно з своєю військовою діяльністю перший халіф дбав також і про справи культурно-релігійні. Абу-Бекрові належить, як уже знаємо, перша спроба зібрати Коран, частина якого була записана, а частина тоді ще зберігалася в переказах. Абу-Бекр подбав про те, щоб усе це було зібрано й записано. В своїй діяльності перший халіф старався строго наслідувати Могамеда й дотримуватися всіх заповітів останнього. Перед своєю смертю / в 634 р. / він визначив своїм наступником Омара, який і був обраний на це місце.

О м а р о в і, коли він став халіфом, було біля 50 літ /народився десь у 585-587 р./ . Правління другого халіфа продовжувалося цілих десять літ /634-644/. Омар, як і його попередник, також належав до найблизчих Могамедові людей - був його тестем і сподвижником. На іслам він перейшов людиною досить молодю, коли йому не сповнилося ще й 30 літ. Перед тим він був одним з найбільших ворогів Могамеда й могомедової науки. Але, переконавшись у правдивості останньої, він став одним з найвідданіших послідовників і найдіяльніших помішників Могамеда. Омар особисто відзначався невтомністю, чинністю, сміливістю, рішучістю й надзвичайною фізичною силою; разом з тим, він був

дуже простим у поведженню й мав багато практичного розуму. Про його видатні властивості свідчить між іншим той факт, що він, не маючи багатства й не будучи знатного роду, вже з-за молоді придбав собі від усіх повагу - його поважали й боялись. Перехід Омара мав для ісламу дуже велике значіння. Приєднавши до себе Омара, Могамед і його послідовники стали відбувати свої богослуження не в закритому помешканні, як то вони мусіли робити раніше, а явно, навколо Кааби.

Омар мав не аби-який вплив і на самого Могамеда. Своєю енергією й чинністю він часто запалював останнього й спонукував до праці. Він же постійно й супроводив Могамеда, починаючи з часу його утечі до Медини; помагав йому в боротьбі з Меккою й у пізніших війнах. Пізніше, вже по смерті Могамеда, Омар мав також дуже значний вплив і на першого халіфа. Власне й самий вибір Абу-Бекра халіфом у значній мірі стався в наслідок енергійної підтримки Омара.

Ціле своє життя Омар був дуже строгим як до себе, так і до інших. Як і його попередник, а може ще й більше, халіф Омар визначався своєю простотою в усьому - в їжі, питві й одязі. Показчиком його великої простоти може служити, напр., той факт, що він мав лише одні шати літні та одні зимні, та й ті були вже досить ношені й дуже латані. Мешкав він у простій хижі; під час походів у полі він не користувався навіть шатром, а спав під деревом.

Строгість і релігійний фанатизм Омара діходили до того, що він навіть свого власного сина, який не завжди додержував приписів ісламу /пив вино/, дозволив прилюдно забити киями в мечеті. Особливо строгим був Омар до своїх воєначальників; останніх він за найменші провини безжалісно карав і усував з посад.

Ставши халіфом, Омар виявив себе вповні. Він посідав багато видатних властивостей, особливо ж талановитим організатором був він у політиці й у справах військових. В історії ісламу Омар уславився, як фактичний основник могутності мусульманської держави. По декуди на цього халіфа встановився навіть погляд, як на засновника халіфату. Такий погляд є, безперечно, перебільшеним, хоч разом з тим не можна не доцінювати того, що тільки завдяки діяльності Омара мусульманська держава не розпалася, так само скоро, як і повстала. В організації та скріпленні мусульманської держави, рівно ж як і в розширенні арабських володінь за межі Арабії, головна заслуга належить Омарові.

Свою д і я л ь н і с т ь, як халіф, Омар скерував до двох завдань - 1. зберегти непорушним іслам і 2. здобути для нього цілий світ. З цією метою він провадив війни свого попередника й розпочав нові. Як і за першого халіфа, так і за Омара Араби воювали головно проти Візантії й Персії. Ці війни Омар провадив надзвичайно завзято й з великим успіхом. Особливо великі успіхи мала арабська зброя за Омара на африканському заході.

Візантія у війні з Омаром дістала р.636-го поразку біля Тиберіади. Незабаром ціла Сирія з Месопотамією були приєднані до арабської держави, а в р.637-му була підбита Арабами також Палестина з Єрусалимом. В останньому було збу-

довано мусульманську святиню, відому ще й досі під іменем Омарової мечеті /простір її вміщає до 3000 вірних/.

На сході Омар своїми війнами привів до повного упадку новоперську державу Сассанидів. Сталося це якось раптово й для всіх несподівано. Спробизавоювати Персію почалися ще за Абу-Бекра, - Омар їх продовжив і докінчив. До Персії було вислано Омаром 30.000-не арабське військо. Перському цареві - був це останній з роду Сассанидів, Ездігерд III /631-651/- було запропоновано через спеціальне посольство мир і спокій, але під тою умовою, що Персія перейде на іслам і буде платити Арабам річну данину. Перси не пристали на пропозицію арабських послів, а Ездігерд загрозив арабам карою, коли вони не заберуться з Персії до дому. Для Персів, що досі знали Арабів лише як торговців або старців, було принижуючим приступати тепер на їхні умови. До того ж Перси були цілком певні в своїх силах і в своїй перевазі над Арабами. Відповідаючи арабським послам, Ездігерд III, між іншим, говорив: "Ви приходили до нас як торговці або старці, їли зелених ящірок, пили солону воду й одягалися в грубу гуню, а тепер хочете накинути нам нависну релігію. Злидні женуть вас, а тому я прощаю вам; верніться ж, я навантажу на ваших верблюдів пшениці й фініків, але коли злегковажите моїм великодуш'єм, то спаде на вас у Персії кара". Так говорив Ездігерд арабським послам. До порозуміння все ж ця розмова не довела - почалася арабсько-перська війна. Після довгих боїв і страшних втрат з обох боків перемога схилилася на сторону Арабів. В 637 році була завойована вся Вавилонія з столицею Ездігерда Ктезіфонтом /Медаїном/ аж до Мидійських гір. Ці завойовання принесли Арабам величезні багатства. В Ктезіфонті до рук завойовників дісталася багато золота, дорогоцінного каміння й інш.скарбів. Там вони здобули й знаменитий перський килим, на якому дуже мистецько був зображений рай. Цей великий килим /60 x 300 ліктів/ усеж був прикрашений дорогоцінностями - камінням, перлами й золотом. Килим було відіслано до Омара й там розділено по кусникам між могомедовими приятелями. Військова здобич од війни з Персією була остільки значною, що коли п'ята частина її була відділена до державного скарбу, то Омар був змушений утворити для неї в державній скрабниці окремий відділ.

Сама війна з Персією тими першими перемогами Арабів не скінчилася. Перський царь не піддався й готувався до нової боротьби. Почуваючи арабську справу в Персії zagrożеною, туди хотів було йти сам Омар, щоб особисто стати на чолі арабського війська. З великим зусиллям його відмовили від цього наміру й він погодився вислати до Персії замість себе свого сина Абд-Аллага. Нові битви, до яких дійшло у Арабів з Персами, були також дуже кривавими. Перемога й тепер схилилася на бік Арабів. В 642 році вони здобули над Персами так звану "перемогу над перемогами"; в цій битві загинуло 30.000 персів, а 80.000 врятувалося утечею. Західні простори Персії були цілком опановані Арабами. Перський царь Ездігерд віддалився на схід. Ще протягом кількох років Перси намагалися усунути Арабів

з Персії, але в цьому їм не щастило. В 651 р. загинув і їхній царь Ездігерд III, який таким чином був останнім з династії Сассанидів, що панувала в Персії більше як 400 літ. Перси вже остаточно затратили політичну самостійність і піддалися ісламу. Святий огонь на вівтарі Зороастра згас. Іслам поширився на сході аж до берегів Інда.

Майже одночасно з цими перськими війнами Араби воювали й з Візантією. Остання не могла тоді зупинити арабських завоювань, - в силу певних причин, про які ми будемо говорити нижче, вона була під той час уже значно ослаблена. В 640-641 р.р. Араби здобули найбагатшу провінцію Візантії - Е г и п е т, а в 642 році була добута ними й А л е к с а н д р і я. Здобуття останньої потребувало від Арабів чотирьох-місячної облоги. Це пояснювалося тим, що Александрія сама по собі була дуже добре укріпленою, а крім того дістала ще й спеціальну допомогу від візантійського цесаря І р а к л і я. Араби здобули Александрію аж по смерті останнього, при чому грецький гарнізон урятувався на кораблях.

Леґенда переказує, що головний арабський воєначальник, що здобував Єгипет, А м р у, призначив книги славнозвісної александрійської бібліотеки на паливо для лавень. Необхідність знищення цих книжок він мотивував тим, що вони або непотрібні або шкідливі. "Коли в них міститься те, що є й у Корані - ніби казав він, - вони непотрібні; коли ж щось інше - вони шкідливі". Відомости про це спалення арабами александрійської книгозбірні, правдоподібно, пізнішого походження; де-хто з істориків не безпідставно вважає їх легендарними. Та коли цей переказ про Амру й справді не відповідає дійсності - він усеж є дуже характерний для мусульманських поглядів взагалі.

З Єгипта арабські завоювання поширилися по побережжю Середземного моря далі на захід. Араби здобули Б а р к у /Киренаїку/... й Т р и п о л і с. Під кінець свого життя Омар панував уже не лише в Арабії, а й у північно-східній Африці, Єгипті, Сирії з Палестиною, Месопотамією, Вавилоні і й у західній частині Персії. Влада Арабів і межі халіфату розсунулися на всі сторони й значно відступили вже від самої Арабії.

Військовим успіхам Арабів дуже сприяли ті а р а б с ь к і в и с е л е н ц і, яких було багато по сусідніх країнах. Вони радо зустрічали арабські війська, охоче приймали нову релігію Арабів і поширювали її. Ці арабські виселенці в чужих країнах відіграли в завоюваннях мусульманської держави дуже поважну роль. Часто в цих країнах появлялися тільки незначні військові загони халіфа й за допомогою місцевих арабських колоністів підбивали цілу країну. Місцеві арабські елементи служили для мусульманського війська розвідниками, постачали йому харч і самі вступали в його ряди. Омар зумів використати для військової справи й тих арабів, що свого часу були відпали від Абу-Бекра; тепер вони були амнестовані й прийняті до війська.

Ще в більшій мірі арабським завоюванням сприяв той факт, що дуже сильні й могутні перед тим візантійська

та перська держави тепер були значно ослаблені тими тяжкими війнами, що їх вони від довшого вже часу провадили між собою. Византия крім того зазнавала великих ускладнень на релігійному ґрунті. Особливо буйна релігійна боротьба розвинулася в таких просторих провінціях, як Сирія та Єгипет. В Єгипті серед людности поширилася т.зв. монофізитська ересь, що була засуджена православною церквою й византийською державою. Грецькі урядовці й військові, які були православними, переслідували на цьому ґрунті місцеве населення. Копти так дуже терпіли від пануючих греків, що були раді кожному, хто б визволив їх з під цієї залежності. В наслідок такого стану й відносин дійшло врешті до того, що византийський намісник у Єгипті, який сам був з коптів і монофізитом — з тих, що зуміли здобути собі довіря, — звернувся сам до Арабів, закликаючи їх захопити Єгипет. Єгипет був остільки багатою й важливою для Византиї провінцією, що навіть войовничий і безоглядний Омар не рішався його завойовувати, щоб не встрявати в тяжку й непевну війну з Византиєю. Захоплення Єгипту сталося навіть проти волі Омара, якимсь випадково. Головне місто Єгипту М е м ф і д у Араби здобули не вжгваючи навіть зброї, виключно допомогою місцевого населення. Використовуючи місцеві суперечки на релігійному ґрунті, вони дуже скоро й без великих зусиль стали панамі землі фараонів.

В Єгипті Араби предоставили населенню свободу віри й охорону майна, а за це людность мала платити їм річну данину й подушний податок. Від останнього звільнялися старі, жінки й діти. Політика Арабів у завойованих ними країнах була досить зручною. Повної релігійної волі, що-правда, Араби іновірцям ніколи не давали, але всеж давали їм значно більше, ніж византийські закони й урядовці.

Византия в цей час не могла організувати своїм провінціям потрібного захисту й охорони, бо сама була дуже ослаблена тими усобицями, що настали після Іраклія /641 р./ . Але пізніше Византия, як Омар те й передбачав, довго не хотіла примиритися з стратою Єгипта, намагалася відвоювати його, та все безуспішно. Свої дальніші завойовання на захід Араби провадили за допомогою тамошніх берберів.

Всеж не лише цим двом причинам завдячували Араби своїми військовими успіхами за часів Омара. Останні залежали в значній мірі також і від доброї військової організації, войовничості й хоробрости Арабів взагалі. Військовою завзятістю й войовничістю Араби відзначалися здавна. В часи останніх війн, особливо за Омара, вони створили велику й міцну армію, що засвоїла од своїх сусідів і противників новішу техніку й різні військові поліпшення й удосконалення. Араби засвоїли собі римський звичай укріпляти табори, вживати різних муроломів і великих таранів під час облоги. Та справжня зміна військової справи в халіфаті була dokonана лише за Омеядів. За Омара ж, як і раніше, армія формувалася на основі племінного й родового поділу Арабів. Кожне плем'я мало в армії свій військовий прапор. У новій великій армії часів Омара зберігали-

ся рештки старої арабської військової традиції, - військо-ві операції не об'єднувалися якимсь раніше виробленим пла-ном, мали випадковий характер, - вони звичайно починалися двобоями й переходили потім у загальну битву.

Войовничість і хоробрість Арабів розпалювалися в найбільшій мірі відомим гаслом священої війни й релігійним фанатизмом мусульман взагалі. Арабським воюкам перед бит-вами читалися відповідні місця Корану, де говорилося про боротьбу з невірними й нагороду правовірних у раю. Релі-гійні війни приносили Арабам, крім політичних здобутків, також і значні матеріяльні користи, - це чи не в найбіль-шій мірі спричинялося до підсилення войовничости й війсь-кової завзятости Арабів. Війни давали військову здобич, приєднували нові країни до арабської держави й відкрива-ли перед завойовниками нові економічні можливости. Війсь-кова здобич в найбільшій частині припадала самому ж війсь-ку. Кожен військовий відділ мав свого писаря, який дбав про справний розподіл добичі. Він списував добуте добро й вираховував, скільки кому припадає. Вся військова здо-бич ділилася на дві нерівні частини: п'ята частина йшла до державного скарбу, а решта розподілялася поміж воюка-ми, збільшуючи серед арабського війська охоту до війни й завойовань.

Підбиваючи й приєднуючи провінції чужих держав, Араби тим самим здобували собі нові простори, куди могли відпливати лишки людности з Арабії. В завойованих і при-єднаних країнах засновувалися нові арабські колонії; крім того, Араби знаходили там різні природні багатства й здо-бували собі нові торговельні шляхи, які давали їм можли-вість розвитку арабської торгівлі. С и р і я дала в руки Арабам великий торговельний шлях по східньому бере-зі Середземного моря. Багатий хліборобський Е г и п е т, що вважався житницею Риму й Візантії, забезпечив Арабію збіжжам. С е р е д н е - А з і й с ь к і землі й за-хідній край І н д о с т а н у, що їх Араби підбили по той бік Перської затоки улегчили їм нав'язання торговель-них зносин з К и т а є м та І н д і є ю. Всі ці можливости й придбання Араби від початку дуже зручно ви-користовували. Дбаючи про поліпшення комунікації з Егип-том, звідки до Арабії мало доставлятися збіжжя, вони з'є-днали Нил з Арабською затокою поновленим каналом. По су-сідству з старою М е м ф і д о ю було засноване ними місто Ф о а с т, яке в IX віці було переіменоване в К а і р. З метою нав'язання торговельних зносин з Кита-єм та Індією при усті р. Ефрата було засноване м. Б а с р а, що давало можливість опановувати цілу плавбу на Перській затоці. Тоді ж було засновано й К у ф у. Нові міста в цей час повставали звичайно або з осідків мусуль-манських начальників, або з військових поселень.

Омарові війни об'єднали в халіфаті увесь арабсь-кий нарід - зібрали й тих арабських колоністів, що жили навколо арабської пустелі, - й поширили грюниці мусульман-ської держави далеко за етнографічні арабські межі. Та Омар уславився не лише своїми завойованнями, він не тіль-

ки поширив межі халіфату - він перший дав м і ц н у ор-ганізацію самій мусульманській громаді.

Діяльність Омара над внутрішньою організацією арабської держави виявилася найбільше в галузі фінансовій та військовій. Обидві ці галузі в халіфаті, як державі молодій, мали величезне значіння. Від належної постановки їх у значній мірі залежала й доля самої держави. Підведення тривалих основ у цих галузях державного життя халіфату й належить як раз Омарові.

Д е р ж а в н а с к а р б н и ц я халіфату в цей час поповнювалася з двох джерел: в і й с ь к о - в о ї з д о б и ч і й п о д а т к і в. Обов'язки населення арабської держави в податковому відношенні не були однаковими. Мусульманське населення повинне було платити лише внески, установлені ще Могамедом на справи віри; не-мусульмане ж, що замешкували головно в завойованих Арабами провінціях, платили податки поземельний і подушний. Подушний брався з кожного невірного, поземельний устанавлювався в залежності від способу обробки й доходності землі. Своїм походженням ці податки корінилися ще в старих византійських та перських податках. Податкові повинності немусульманського населення халіфату були значно тяжчими від обов'язків мусульман. Останні в цьому відношенні справді були в привилеєваному становищі супроти підбитих невірних, на яких спадала головна вага податкових тягарів і які, крім того, мусіли своїм коштом утримувати військо.

Організуючи місцеве управління в підбитих провінціях, Омар не тільки що наслідував там стару систему Персів і византійців - він по можливості зберігав і старий апарат управління, що лишався в завойованих місцевостях. Омарові урядовці мало втручалися в життя підбитого населення; останньому предоставлялося майже повне самоврядування, право користуватися своєю мовою, відзнаками й т. п. В Сирії й Персії рахункові книги велися на місцевих мовах, а на монетах вибивалися перські й грецькі написи та знаки /навіть знак хреста/. Єдине, про віщо Омарові урядовці дбали дуже пильно, було можливо-повніше оподаткування населення. Навіть різні державні підприємства на місцях /каналізація, штучне зрошення й т.п./ мали на меті через піднесення матеріального добробуту збільшити податки з населення. Фінансовими справами й оподаткуванням населення завідувала спеціальна установа, утворена Омаром за перськими взірцями. Називалася ця установа д і в а н о м. Пізніше так називалися й інші центральні установи халіфату, що завідували різними галузями державного життя. Діван завідував справою установлення прибутків, стягненням податків і розподіленням їх. Він складав списки всіх мусульман у державі, відмічав у них кожне народження й смерть. Списки ці були потрібні для виплати п л а т н і, яку діставало з державного скарбу мусульманське населення за свої заслуги перед ісламом. Розміри цих винагород не були однакові - вони залежали від важливості самих заслуг. Найбільші суми діставали родичі й

найблизчі приятелі Могамеда. Такі нагороди правовірних згодом набули характеру щорічної платні, джерелом якої була головно військова здобич.

В і й с ь к о в а д і я л ь н і с ь т ь Омара виявилася в організації армії й укріпленні завойованих країн. В кожній провінції Омар поставив військову залогу й призначив свого н а м і с н и к а. Цим намісником належала й певна судова влада, але поруч з ними Омар уже дуже рано призначив і спеціальних суддів, т.зв. к а д і ї в. В завойованих місцевостях закладалися нові фортеці, що на них спіралися вислані залоги. Арабським військовим заборонялося набувати в підбитих провінціях на власність землю й займатися хліборобством. Вони мусіли знати лише свою військову справу й бути їй відданими цілком. При нових кріпостях засновувалися майже завжди військові поселення, які згодом перетворювалися звичайно в справжні міста. З таких військових укріплень повстали згадані вже Б а с р а й К у ф а на Ефраті, К а ї р у Єгипті, а також М е р в у Середній Азії, М а н с у р а в Індії й інш. В прикордонних смугах арабської держави такі кріпости вже за Омара творили цілі лінії військових укріплень. Залози їх мали своїм обов'язком нести сторожеву й розвідочну службу, захищаючи тим арабські володіння від несподіваних нападів. Найраніше так була організована сирійська границя, а пізніше й інші.

За Омара Араби дуже дбали про те, щоб не зливатися з чужими народами, що були ними підбиті. Омар завів був для Арабів навіть відмінний одяг, яким вони відрізнялися від невірних. Останнім, між іншим було заборонено носити зброю й їздити верхи. Тоді ж було заборонено мусульманам і розмовляти якоюсь не-арабською мовою. Взагалі дбалася про те, щоб як найбільше порізнити правовірних і невірних. Завойовані землі не ділилися між мусульманами на правах власності, а оголошувалися спільною власністю всіх мусульман. З огляду на те, що самі завойовники не сміли займатися хліборобством, ці землі наймалися в оренду, за яку платилося державі. Такий порядок було заведено ще Могамедом, але особливо строго додержувалися його за Омара. Робилося так з тою метою, щоб не прикріпляти арабів до певного місця й не змішувати їх з місцевим населенням. Араби звичайно оселялися в окремих військових колоніях. Це відосіблення арабів за Омара виявилася між іншим й у виселенню з Арабії всіх жидів та християн, - таким способом Араби хотіли "очистити свою хату".

В наслідок Омарових завойовань Арабія стала світовою державою. Його становище, як володаря цієї держави, значно ріжнлося як від становища Абу-Бекра, так і від становища Могамеда. Це виявилася й у зміні самого титулу. До первісної назви халіфа, як "наступника пророка", Омар додав ще "емір аль муменін", себто "князь вірних". Омар став взірцем для всіх пізніших халіфів - взірцем абсолютного володаря, влада якого ґрунтувалася на релігійних засадах ісламу. Цей абсолютизм пізніше спричинився й до за-непаду самої мусульманської держави.

Д о б а Омара справедливо вважається героїчною добою халіфату. Під його проводом витворилася з незначної зав'язи світова держава, могутня своєю військовою потугою й добре організована. Зі смертю її головного організатора - Омара - незабаром почався й занепад цієї держави. Початок цього занепаду не був дуже помітним. Мусульманська держава після Омара зазнала ще багато блискучих сторінок своєї історії, але зародок занепаду вже розвивався в ній. Він загниздився на дворі халіфів і росточував її організацію й могутність.

До останніх днів свого життя Омар відзначався строгим аскетизмом, був глибоко відданий ісламу й настоював на додержанні релігійних приписів. Помер він 3 листопаду 644 року насильною смертю. Його забив у мединській мечеті один християнський ремісник з Куфи, який прийшов до Омара з скаргою на сваволю куфського намісника за те, що той установив дуже високий податок. Омар не звернув уваги на цю скаргу й не став на охорону свого підданого. При всій своїй простоті й строгості Омар відзначався також і великою жадібністю в усьому, що торкалося справ державної скарбниці. Це, до певної міри, спричинилося й до його дочасної смерті.

Омара було поховано в Медині, поруч з Могамедом і Абу-Бекром. До його пам'яті не всі мусульмане виявили однакове відношення: його ім'я стало священним у сунитів, але його проклинали шиїти за порушення прав Алія.

Поранений на смерть Омар в останні хвилини свого життя радив обрати халіфом одного з шести ще живих сподвижників Могамеда. Вибір довго хитався між двома зятями пророка - Алієм і Османом, - але нарешті зупинився на останньому. Кандидатура Османа переважила тим, що останній приобіцяв виборцям непорушно додержуватися всіх установлень не лише Могамеда, а й перших двох халіфів, чого не обіцяв Алій. Завдяки цьому Осман і став третім халіфом ісламу /644-656/.

О с м а н походив з мекканського роду Омейядів, що через якийсь час в особі Моавії закріпили свою династію в халіфаті. Він був уже людиною старшого віку, коли його було обрано на місце Омара. Перед ісламом він мав досить значні заслуги ще з часів Могамеда, але якимись видатнішими властивостями особисто не відзначався - навпаки, виявив себе дуже нерішучим у всьому. І всеж влада Османова позначилася для арабської держави новим поширенням володінь. Здавалося, що мусульманська експансія, почата раніше, продовжується при слабшому наступникові просто в силу інерції. Війська халіфату за Османа здобули Азербейджан, Персеполі, Кипр, область Картагіни в Африці й мали досить значні успіхи в Арменії та Малій Азії.

Далеко не таким щасливим було панування Османа в середині самої мусульманської держави. За правління Османа населення халіфату не мало внутрішнього спокою, - при чому, до непокоїв спричинявся найбільше сам Осман. При своєму виборі він, як знаємо, приобіцяв строго додержуватися Корану, мусульманської традиції й установлень двох попередніх халіфів, але на ділі не сповнив цього обіцяння. Відзначаючись

од природи майже повною безхарактерністю, він підпав під значний вплив своїх родичів Омейядів. У халіфаті в наслідок цього запанував **н е п о т и з м**. Родичі халіфа та їх численні підхлібники діставали великі кошти з державної скарбниці, вони ж мали виключний доступ до всіх найвизначніших і найдоходніших посад у державі. Таке протегування рідні й приятелів Османа, які використовували й утискали населення, робило дуже непопулярним самого Османа. Ще більший відпир викликало все це тому, що йшло в парі з усуненням родичів Могамеда. Самі Омейяди, до яких за Османа перейшов головний вплив і значіння, виявляли повну байдужість до ісламу. Омейяди від початку були ворожі науці Могамеда, - вони прийняли іслам пізніше та й то лише в силу необхідности; прийнявши іслам, вони дуже мало дбали про виконання його приписів. За це все їх особливо ненавиділи релігійні мединці.

Не користуючись популярністю й не маючи довіря до себе з боку людности, Осман старався надолужувати те й друге військовою силою своїх намісників, які так саме, як і халіф, не користувалися прихильністю місцевого населення.

В своїй внутрішній діяльності Осман найбільше в-славився **п е р е г л я д о м і р е д а к ц і є ю К о р а н у**, що їх було переведено за його влади. Ревізія Корану, як по декуди припускають, була викликана особистими інтересами Османа. Останній належав до родини, що довгий час була ворожою Могамедові та його науці. Під час боротьби між самими Корайшитами пророк виголосив не мало вироків, що своїм змістом були направлені проти Османового роду, ворожого Могамедові. Ці проголошення пізніше увійшли також і до Корану, а тим самим спонукали Османа, коли він став халіфом, до ревізії цілого твору. Старі матеріяли й текст Корану були переглянені й звідти ніби було викинено все, що могло вважатися неприємним для Османа. В історичній літературі зустрічаємося також і з досить поважним запереченням такого пояснення причин, чому за Османа була переведення ревізія Корану; не переглядаючи тут цілого питання, обмежемося лише на констатуванні того факту, що за Османа було установлено **єдино-призану о ф і ц і й н у р е д а к ц і ю Корану**. Коран Абу-Бекра й Омара після цього було спалено; нищилися взагалі всі окремі записи пророкових проголошень, так що з них доховалася лише незначна кількість та й то випадково. В зв'язку з цією урядовою ревізією Корана серед правовірних повстали досить поважні суперечки, які згодом розвинулися в справжню боротьбу й закінчилися врешті розколом.

Все це дуже пошкодило Османові. Разом з сваволею його рідні та підхлібників воно йому самому підготувало незабаром упадок і загибель. Справа почалася скаргами на намісників халіфа, що утискали населення провінцій. З різних кінців держави до Османа в Медину прибували представники невдоволених і пригнічених намісниками скаргитися на останніх, домагаючись їхньої зміни. Осман по своїй слабості й нерішучості пішов був спочатку на уступки й цим під-

сили опозицію. В 655-656 р. до нього прибула досить численна депутація, яка вже пред'явила вимогу про уступлення самого халіфа Османа. Дальніші події прийняли характер збройної боротьби. На Османа спочатку було зроблено напад у мечеті, а потім обложено його в його домі. Облога тривала цілих три місяці - нарешті дім халіфа було здобуто, а самого Османа при цьому було забито /І7.УІІ.656/. Він загинув од руки Абу-Бекрового сина.

Четвертим і останнім правовірним халіфом був Алі й. Цілий цей час він не зрікався своїх прав на халіфат, але всіх трьох перших халіфів він визнавав, чинно допомагав їм і навіть користувався з їхнього боку повним довір'ям. І тільки тепер, по смерті Османа, Алі й став нарешті халіфом, яким мав стати вже по смерті Могамеда. До вибору його тоді не дійшло головним чином завдяки Аїші, вдові Могамеда, яка мстила Алієві за те, що він колись викликав сумніви в її жіночій вірності пророкові. Аїша тоді подбала про вибір свого батька Абу-Бекра.

Тепер, коли Алі й, нарешті, став халіфом, йому від початку довелося боротися з повстанням проти себе. Громадянські війни тяглися ціле п'ятиліття /656-661/ халіфування Алія. Перше повстання проти нього підняла таж сама Аїша - "мати правовірних", - яка й по смерті Могамеда користувалася великим впливом і повагою серед мусульман. Аїша в цей час проживала в Мецці, дістаючи високу пенсію, призначену їй ще Омаром з багатой перської здобичі. Відчувши себе zagrożеною вибором Алія, з яким вона віддавна ворогувала, Аїша здобула собі сторонництво й віддалилася до Месопотамії з тим, щоб закріпити цю країну за собою. Такі кроки Аїші викликали виступ Алія. Останній прибув до Месопотамії з військом і покликав Аїшу до покори. Аїша не піддалася - дійшло до справжньої війни, в якій переміг Алі й. Рішуча битва між ними сталася р. 656-го біля Басри. Тому, що й сама Аїша, сидючи на верблюді, брала участь у цій битві, викликаючи в своїх військах завзяття, сама битва відома в історії під назвою Верблюдячої. Внаслідок перемоги Алія в цій Верблюдячій битві війна була закінчена, - сама Аїша дісталася у полон і була вислана Алієм до Медини. Таким чином з цим першим повстанням Алі й справився досить легко. Значно небезпечнішим було повстання, підняте сирійським намісником халіфа, Моавією, з роду Омейядів. Моавія був родичем Османа й сином того Абу-Соф'яна, який так завзято воював проти Могамеда ще в перших мумусульманських війнах. Він був присутній при смерті свого родича халіфа Османа. Ухилившись після того до Сирії, Моавія опанував пізніше й Єгиптом, зібрав до 70.000 війська, переважно з сирійських християн, і вирушив з ними проти Алія.

Повстання Моавії викликало страшну анархію й політичний хаос у цілій державі. Старі племенні звичаї Арабів про криваву пімсту виявилися в цей час з небувалою силою. Скрізь у халіфаті точилася боротьба, переслідування, вбивства. Військова зустріч

Алія з Моавією сталася на березі р.Ефрату. Противники билася там з півроку. З обох боків загинула вже більшість війська, але перемога не схилилася рішуче ні на один бік. Справу боротьби рішив виступ фанатиків, які хотіли смертю Алія, Моавії й інш. проводирів здобути мир і спокій для мусульманської держави. Їм повелося знищити лише одного Алія. Останнього було забито при вступі до мечеті 21 січня 661 року. Висока шляхетність Алія виявилася й перед самою смертю: він прохав звільнити свого ворога -убивцю, від руки якого умірав,- але того, не зважаючи на заступництво Алія, все ж було жорстоко скарано на смерть.

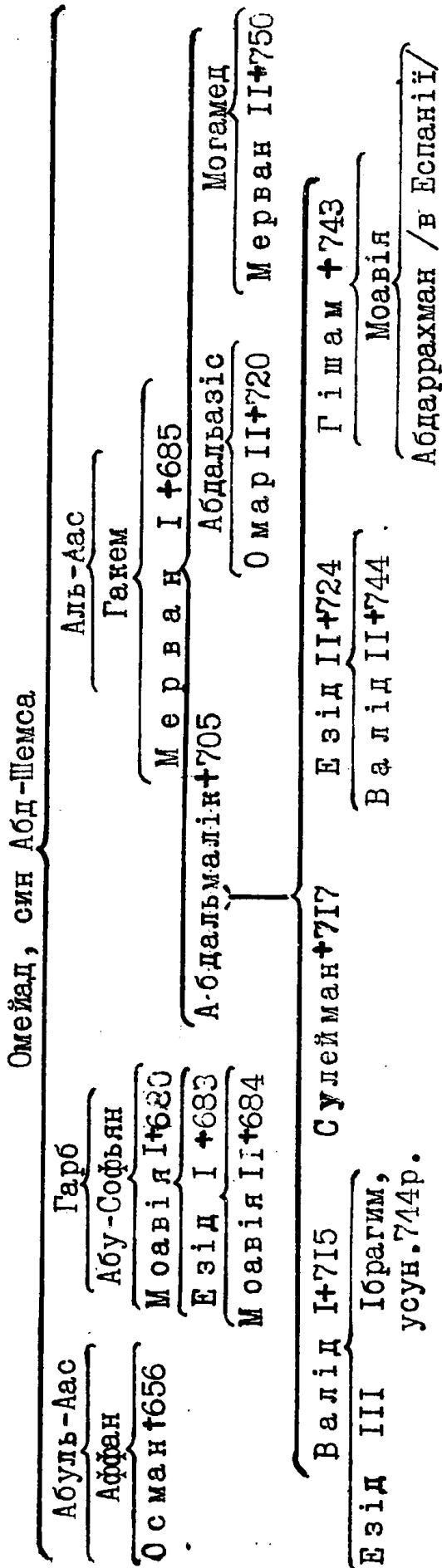
Алій відзначався глибокою ученістю, красномовністю, релігійністю й відданістю ісламу. Він був надзвичайно хоробрим на війні, але в практичному житті не мав великого досвіду й зручності, був натурою поетичною й сам займався поезією.

Алій мав навколо себе досить значну й сильну партію, яка й раніше обстоювала його права на халіфат. Ці прихильники Алія дуже різнилися своїми поглядами від решти мусульман. Пізніше вони цілком з'єдналися з т.зв. шиїтами. Останні обстоювали погляд, що влада халіфа мусить переходити спадковемно в роді Алія,- влади Омейядів вони не визнавали правною. Навіть перших трьох халіфів - Абу-Бекра, Омара й Османа - вони вважали узурпаторами супроти Алія й проклинали їх. У мусульманському світі в наслідок цього настав розкол, що тривав довгі століття. Прихильники Алія пізніше дуже ідеалізували останнього - ставили його навіть вище самого Могамеда, а деякі шиїти вважали Алія не тільки пророком, а й втіленням самого Аллага; права нащадків Алія на халіфат ці шиїти обґрунтовували тим, що бог втілюється й у потомках Алія.

Халіфом по смерті Алія було обрано його старшого сина **Г а с а н а**, який визначався великою добротою й благодійністю, але він відступив своє місце Моавії, діставши за це п'ять мільйонів драхм одноразово й річну платню. Влада халіфа перейшла таким чином до Омейядів; але це не втихомирило відносин - внутрішня боротьба й анархія в халіфаті продовжувалися далі.

УІ. ОМЕЙАДИ.

РОДОВІД ОМЕЙАДІВ:

За Моавіі /661-680/ у мусульманській державі настало дві дуже важливих зміни: 1. столиця держави була перенесена з Арабії до Сирії - до Дамаску; 2. халіфат із виборного, яким він був досі, став спадкоємним.

Перенесення столиці вимагалося поширенням держави. Стара столиця - Медина - тепер уже не лежала в осередку халіфату - вона лежала в стороні й до неї тяжко було діставатися через пустелі. Та Медина тепер не відповідала не тільки в одному географічному відношенні, - фактично вона перестала вже бути й політичним осередком. З розширенням арабської держави сама Арабія виглядала занадто убогою супроти приєднаних до неї провінцій. Завойовані Арабами й приєднані до халіфату країни були значно багатшими й у багатьох відношеннях значно важливішими від самої Арабії. В наслідок цього й халіфи в цій старій арабській столиці почували себе значно слабшими від своїх власних намісників, що правили в тих багатих і залюднених провінціях. Центр ваги державного життя й фактична влада не могли на далі лишатися в Медині. В силу нових умов вона пересунулася до цих завойованих провінцій, де й зосередилася в руках намісників халіфа. Так сталося фактично ще до Омейадів. Особливо видатним у цьому відношенні був сирійський намісник Моавія. Оста

ній, ставши халіфом, не поїхав до ворожої йому Медини, а лишився серед своїх прихильників-сунитів у Сирії. Столицею халіфату став Д а м а с к, положений на півдорозі між Єгиптом і Іраком. Столиця таким чином була вирвана з арабського ґрунту й перенесена за межі Арабії. Цим було оформлено те, що фактично сталося вже значно раніше.

Влади халіфа Моавія досяг після того, як син і спадкоємець останнього ортодоксального халіфа Алія - Гасан - зрікся своїх прав на халіфат. Омейяди, до яких належав Моавія, також походили з роду Корайшитів. Під час виступу Могамеда вони були найбільшими аристократами серед мекканської галузі цього роду. До науки Могамеда Омейяди ставилися спочатку дуже вороже. Саме батько Моавії, Абу-Софьян, який так завзято воював з Могамедом, найбільше спричинився до того, що іслам у перші роки поширювався так поволі.

Сам засновник династії Омейядів - М о а в і я - визначався видатним розумом і надзвичайною хоробрістю та військовою зручністю. Він виявив себе також досить тонким політиком. Перед мусульманською державою Моавія ще за правління халіфів мав досить визначні заслуги. За Омара, в 634 р., він брав участь у відомому сирійському поході, а трохи згодом його було призначено правителем Сирії. Зробив це Омар для того, щоб задобрити світську партію мекканців. З цього моменту Моавія на весь час лишається у Сирії, закріплює тут свої позиції, а ставши пізніше халіфом, переносить сюди й саму столицю халіфату. Його підсиленню тут особливо сприяло правління Османа, хоч своєю невтомною енергією та діяльністю він закріплював своє становище й при других халіфах. Як сирійський намісник, Моавія визначився у боротьбі з Візантією й дуже багато працював над заснованням середземноморської флотії. В цьому останньому велику поміч виявили, між иншим, сирійські християне.

Захопивши завдяки своїй зручності владу халіфа, Моавія насамперед постарався відновити внутрішній порядок у державі, а потім розпочав нові завоювання. Під його проводом халіфат поширив свої володіння майже на всі сторони. На заході було підбито й закріплено побережні простори північної Африки аж до Картагінської області; на сході мусульманські володіння були поширені за Аму-Дарью, в рівнинах Туркестану аж до південно-сибірських степів; на південь - аж до річки Інду. Моавія воював також і з Візантією але без особливих успіхів. Його війська збройно пройшли усю Малу Азію аж до Царьгородської протоки, але самого Царьгороду добути вони не могли, змушені уступити перед відомим "грецьким огнем". Та й самих мало-азійських просторів війська Моавії надовго затримати не могли.

Військові успіхи й політична зручність Моавії зробили його дуже популярним і дали йому можливість закріпити халіфат за своїм сином Е з і д о м. Свою династію - династію Омейядів - Моавія заснував дуже зручною й обережною політикою. Його сина було проголошено наступником Моавії ще за життя останнього. Це не обійшлося без певних насильств з боку влади, які на щастя для Моавії поважні -

ших заколотів у халіфаті не викликали. Сам Езід не користувався в державі особливою популярністю — він був п'яницею, — а пізніше, він, як халіф, був і цілком зненавидженим людиною.

Одночасно з зовнішніми війнами Моавії довелося не кало воювати і з внутрішніми ворогами, що піднімали повстання. Своему синові — наступникові він теж передав не дуже спокійну спадщину. По смерті Моавії сталася друга міжусобна війна, що тяглася більше десяти літ /680-692/. Повстання почав син Алія, Гусейн, який хотів реалізувати в цей час свої претензії на халіфат. Гусейна признала халіфом Нуфа й Ірак. Боротьба з ним була дуже кривавою, але Езід I досить скоро ліквідував цього конкурента — той загинув у війні р.680, — хоч спокій і після цього не настав. Незабаром піднялися Хариджіти, потім відпали Мекка й Медина. Останні обрали собі халіфом Могамедового внука, мекканця Абдаллага ибн Зобейра, батьно якого був одним з ближчих сподвижників пророка. Абдаллаг ибн-Зобейр не хотів іти ні на які переговори з Езідом I. Становище останнього ускладнялося ще й тим, що в цей час од халіфату відпали й деякі володіння в Африці. Ціле недовге халіфування Езіда I /680-683/ було сповнене боротьбою з внутрішніми ворогами. В цій боротьбі Езід I, як і дехто з його попередників, справлявся майже виключно на військові сили й був безоглядним. Коли умовляння, з якими він звернувся до непокірних, не дали наслідків, Езід вислав до Медини війська під проводом Мюсліма ибн-Окби. Останній виявив себе ворогом мусульманської віри взагалі. Він перемиг мединців і протягом трьох днів руйнував Медину. За цих три дні було жорстоко вирізано 5.000 мединців. Це були здебільшого старі сподвижники пророка, "краса ісламу" — з них 700 осіб знало напам'ять Коран. Мединська мечеть, де було поховано Могамеда, була Мюслімою повернута на стайню — там поставили коней. Після Медини прийшла черга на Мекку. Замирення її було доручене Езідом родичеві Мюсліму ибн-Окби, який тим часом умер, Хосейну ибн-Номейру. Мекка була обстріляна камінням; під час цього обстрілу найбільша мусульманська святиня Кааба була пошкоджена й запалена, а Чорний Камінь розпався на 4 часті. Але Мекка все ж не піддалася й добута не була. Полководці Езіда I мали військові успіхи і в інших

*/ Хариджіти — політична й релігійна мусульманська секта. Повстала в нинішньому Ірану, між Нуфою й Басрою, з колишніх прихильників Алія, що відпали від нього після обрання його халіфом. Хариджіти виявили себе демократами в політиці й пуританами в релігії. Вони вважали, що можна обходитися й без халіфа, а коли й з халіфом — то останній мусить бути виборний. Халіфа має вибрати мусульманська громада; при чому, хариджіти не признавали ні родства з пророком, ні знатности походження за такі ознаки, що дають право бути халіфом. Політична роль хариджітів не була значною, значно більшими були їхні впливи релігійні.

місцях халіфату, в наслідок яких Езід привернув собі певне признання в державі. Та цим йому вже не довелося скористуватися - в розгарі внутрішньої боротьби, коли провадилась облога Мекки, Езід 1 р.683 помер, залишивши владу своєму молодому синові, Моавії. Це врятувало Мекку від можливої участі Медини - облога Мекки була припинена.

Моавія II мав у 683 році всього 21 рік. Він був вихований шиїтом і не підтримував традиції свого батька й діда. На посаді халіфа Моавія II пробув усього 35 днів. Здогадуються, що з престолу його було усунено насильно й потім було отруєно /у 684 р./. Моавія II був останнім халіфом, що ще пробував дотримуватися порядку вибору халіфа вірними. Після нього про вибір халіфа вже й не згадується.

Влада халіфа після смерті Моавії II належала його молодшому братові, Халідові. Але за малолітством останнього фактична влада перейшла до рук Мервана I-го, який формально вважався правителем держави /684-685/. Мерван був правнуком Омеяда, найстаршим у той час чоловічим родичем Моавії II. Ще перед тим він визначився своєю політичною діяльністю, виконуючи різні важливі функції в халіфаті. Так, напр., за халіфа Османа він був міністром, а в останній час був мединським намісником. Його жінкою була мати малолітнього халіфа Халіда. Від руки останньої Мерван і загинув. На причину цього склалося те, що він призначив своїм наступником, поминаючи законного халіфа, свого власного сина Абдальмаліка. Останній, не зважаючи на насильну смерть свого батька, всеж став халіфом і правив аж до своєї смерти /в 705 році/, хоч проти нього й був загальний настрій у халіфаті. Абдальмалік до тогож виявив себе досить видатним халіфом. Йому пощастило замирити державу й укріпити в ній свою владу. Абдальмалік, як і його попередники, спірався головню на військову силу. При ньому була закінчена облога Мекки, розпочата наново Мерваном I. Мекка лишалася все ще в руках Абдаллага ибн-Зобейра. На сході халіфату панували хариджіти, що були однаково ворожими і Омеядам і ибн-Зобейру. Під час облоги Мекки знову обстрілювали відбудовану тоді вже мекканську святыню. В 692 р. загинув ибн-Зобейр, а незабаром була добута Мекка й міжособна боротьба в халіфаті була закінчена. Абдальмалікові в справі внутрішнього замирення країни багато допоміг його східній намісник Хаджаджас. Останній багато зробив також для підняття фінансів і добробуту в халіфаті взагалі. Абдальмалікові в його боротьбі з ворогами допомагало ще й те, що останні були роз'єднані й мали між собою багато різних непогоджень.

На часи Абдальмаліка /685-705/ припадає в мусульманській державі найбільший розвиток, як світських усобиць, так і релігійних суперечок. Саме тоді іслам переживав часи боротьби за догмати, як то було в певну пору також і в християнстві. В наслідок цього намітилося багато різних напрямків, потворилося багато сект, що ворогували між собою. Дальніший розвиток цієї релігійної боротьби загрожував усе більшим розколом і ослабленням самої мусульмансь-

кої держави, так що вже сам халіф мусів попереджати такі явища збройним втручанням. У справах релігії Абдальмалік керувався виключно політичними мотивами й розрахунками. Він звичайно підсобляв поміркованим мусульманським елементам в їхніх суперечках і боротьбі з фанатичними сектами. Але причиною внутрішньої боротьби за Абдальмаліка були не лише чисто релігійні справи, а також і справи світські - боротьба з різними претендентами на престол і владу. Ця внутрішня боротьба врешті так ослабила мусульманську державу, що проти неї виступила навіть Візантія. Абдальмалік був остільки знесилений усобицями, що почував себе безсилим для відпору зовнішнім ворогам і рішив за краще відкупити собі спокій даниною. Але разом з тим той же Абдальмалік всеж доказав завести в своїй державі спокій і порядок і підбити всіх під свою владу. Справившись з своїми конкурентами й замиривши державу в середині, він почав свої завоювання на зовні - в Африці, Armenії й Візантії. Наступ Абдальмаліка на зовні розпочав собою другу велику хвилю мусульманських завоювань, які особливо виявилися за наступника Абдальмалікового, Валіда. За Абдальмаліка було приєднано до халіфату Armenію й Картагін. Головні військові завдання цей халіф мав всеж у боротьбі з Греками. В наслідок Абдальмалікових війн володіння мусульманської держави значно поширилося. Крім воєн, цей халіф уславився також і своєю культурною діяльністю, особливо своєю опікою справами науки та літератури. Серед його придворних були такі видатні діячі, як Сергій та св. Іван Дамаскини, а також і другі християне. Абдальмалік, правда, усунув декого з чужовірців од державної служби, але в цьому відношенні він керувався мотивами національними, а не релігійними. Абдальмалік був тим халіфом, що перший завів у халіфаті арабську мову, як мову офіційних зносин - до нього вживали мови грецької й перської. Він же перший почав бити свою монету /р.694/. Все це у великій мірі спричинилося до піднесення свідомости національної єдності Арабів.

Спадкоємцем і наступником Абдальмаліка став його син Валід I /705-715/. Останній не був дуже гаряче відданий справам ісламу, хоч, як халіф, і був його головою. Зате він виявив себе добрим правителем і прихильником наук та мистецтв. Валід I вславився головню своєю діяльністю по консолідації внутрішніх відносин у державі, хоч в цей же час арабські полководці досить успішно воювали і в чужих сторонах. За Валіда I мусульманська держава набрала найбільшого розсягу й великої слави. Війни Валіда I були продовження успішних завоювань його батька. В Індії Араби за Валіда просовуються аж у південне Пятиріччя, в Туркестані - за Сир-Дарью, а з Малої Азії й Armenії вони майже зовсім витісняють византіяців. В Африці Араби в цей час посують межі халіфату аж до Атлантийського океану й переходять навіть до Європи - на Піренейський півострів. Тільки завдяки енергійному відпору Льва Ісаврянина Араби не заволоділи в цей час Царьгородом і не рушили великою хвилею в Європу. Завдяки військовим успіхам своїм і своїх попередників Валід I залишив у спадщину халіфат, межі якого про-

стягалися від Атлантийського океану й Еспанії до границь Китаю, від Індійського океану до Кавказу, Чорного моря й Царьгороду.

Наступником Валіда I став його брат Сулейман /715-717/. Цей халіф був дуже згирдливым. За два роки і вісім місяців свого халіфування він дав можливість розвинутися при дворі надзвичайній роскоші й сам сприяв двірському марнотратству. Сулейман був без міри відданий чревоугодству й гаремним утіхам. Добрий кухарь мав для цього халіфа багато більше значіння ніж поет або учений. На початку своєї влади Сулейманові якийсь час щастило й він навіть збільшував свою спадщину, але незабаром для нього настали дуже тяжкі часи. У війнах, що їх у цей час халіфові війська мусіли одночасно провадити в Еспанії, Індії й Византії, мусульманська зброя не завжди мала успіх.

Наступник Сулеймана, його двоюрідний брат Омар /717-720/, вславився найбільше своєю релігійністю. З усіх Омейядівських халіфів тільки один Омар II був справді віруючою й цілком відданою ісламові людиною. Він багато де в чому був подібний до свого славного попередника Омара I. Омар II енергійно дбав про поширення ісламу, хоч серед своїх завдань і не ставив на першому плані поширення своїх володінь. Дбаючи найбільше про інтереси ісламу, цей халіф у той же час виявив себе досить толерантним і відносно інших релігій. Так, напр., він забороняв руйнувати християнські храми й жидівські синагоги, хоч не дозволяв будувати й нових. За влади Омара II були спроби налагодити справедливі відносини до невірних узагалі. З цією метою проєктувалося призначити для невірних віддалені провінції халіфату. Своїх планів у цій справі Омарові II не судилося здійснити. На перешкоді цьому стала його смерть /у 720 р./, яку дехто з істориків пояснює отруїнням.

На місці Омара II засів його брат Езід II /720-724/. Цей новий халіф дуже мало дбав про справи держави, віддаючись більше насолодам розкішного двірського життя. За його панування розпочалися нові заколоти в халіфаті. Війська Езидови перемогли повстанців, але авторитет і влада халіфа захиталися. Цьому ще більше сприяла поразка мусульман в Європі біля Тулузи, що нею скінчилася спроба розширити володіння халіфату за Пириней. Ця битва біля Тулузи особливо визначна тим, що там християне вперше перемогли мусульман.

Езидові II наслідував слідувачий брат, Гішам /724-743/. За своє, значно довше ніж у його попередників, правління Гішам мав не мало клопоту з своїми численими неприятелями внутрішніми й ворогами зовнішніми. З тими й другими йому довелося багато воювати. Саме в цей час виявилися з новою силою спроби Алійовців і Аббасидів захопити владу в свої руки. Крім того, Гішам мусів багато воювати в Індії, Азербейджані, Малій Азії й Африці, де тоді підняли заворушення бербери. В тих же часах мусульмане зазнали кільки дуже значних поразок у Європі - особливо болючою була перемога Карла Мартелла р.732 біля Тур і Пуатьє - в наслідок яких становище мусульман у Європі дуже захиталося.

Після смерти Гішама /в 743 р./ почався вже справжній занепад Омеядів. Настала доба внутрішніх заколотів і змагань за владу. Самі халіфи якось здригалися. Вони перебували під цілковитим впливом окремих сект. В халіфаті в цей час розгорілася завзята боротьба між сектами й партіями. При останніх Омеядах незалежнюються від халіфату мусульманська Іспанія й північна Африка, а Туркестан, Мала Азія й інші пограничні володіння також відпадають від халіфату, т.щ. пізніше Аббасидам доводиться завоювати їх знову.

Гішамові наслідував син Езіда II, Валід II /743-744/. Цей халіф найохотніше віддавався розкошам гарему, купався у вині й т.п.; зате до справ релігійних він ставився не тільки байдуже, а навіть зневажливо. Він був остільки невірним, що на молитву замість себе посилав одну з своїх наложниць, переодягнувши в священний одяг; релігійні місця в Мекці він відвідував у супроводі своїх польових псів, а в Коран ціпив із лука. Його коротке правління не було спокійним. З самого початку супроти нього виступив син Валіда I, Езід, який під іменем Езіда III й став халіфом у 744 р., коли Валід II в одному заворушенні було забито.

Езід III також панував дуже недовго - всього якийсь рік. Він уславився деякими новими ідеями. Цікаво, що будучи головою ісламу, цей халіф висловлював думки протилежні основам мусульманської науки - як, напр., ідею про свободу волі, що цілком суперечить Могамедовому передопреділенню. За Езіда III ще з більшою силою виявився процес розпаду мусульманської держави, так що цей халіф уже сам пробував поділити халіфат з одним із своїх намісників - Мерваном. Поділ було справді здійснено. Мерванові, що був намісником Арменії, дісталася ця остання, Азербейджан і Месопотамія. Внаслідок цього халіфат занепадав ще дужче. Наступник Езіда III, його брат Ібрагім, титулувався вже не халіфом, а еміром. Правління його було дуже коротким /у 744 р./ і не було ні спокійним, ні щасливим. Мерван не вдовольняючись своїм становищем сопровителю, підняв на Ібрагіма зброю й вигнав його з Дамаску, а сам проголосив себе халіфом під іменем Мервана II /744-750/. Мерван II відзначився дуже великою войовничістю, але в справах віри був також далеко не правдивим. Він прихилився до т.зв. Алкїадів, які відкидали науку про передопреділення й не дуже високо цінили Коран. Це викликало супроти нього гостру опозицію й спричинилося до боротьби. Захищаючи своє становище, Мерванові II довелося багато воювати. В державі внаслідок цього запанував загальний неспокій і міжособна боротьба. Серед населення халіфату скрізь відчувалася туга за твердою владою, що привернула-б державі спокій. Від династії Омеядів уже не сподівалися такої влади. В цей час виступають Аббасиди, які спочатку домагалися направи тої кривди, що її заподіяно родині пророка. Сам Ібрагім визначає Абу-Мусліма головою Аббасидів і той розпочинає боротьбу з Мерваном II, прозваним за свою упертість ослом. Осередовищем повстання на цей раз став Ірак.

Тут р.750 військо Мервана II було знищене; сам Мерван, рятуючи своє життя, утік з Дамаску до Єгипту, але там його було піймано в одному християнському храмі й було забито /на 62-му році життя/. 22 квітня 750 року Аббасиди здобули Дамаск; халіфом став Абуль-Аббас. 750-ий рік датує собою кінець династії Омеядів, хоч якийсь час вони зберігають ще свою владу в Іспанії, спочатку, як еміри, пізніше як халіфи.

Становище нового халіфа від початку було дуже непевним. Річ у тому, що рід Омеядів був дуже численим і впливовим, так що Абуль-Аббас мав новажні підстави непокоїтися за свою владу. Щоб забезпечити своє становище, цей халіф рішив знищити всіх Омеядів. З цією ціллю їх було скликано до Дамаску на гостину. Зійшлися не всі Омеяди, але всеж прибуло до ста членів роду. Таким підступним способом прибувших було там захоплено й забито. Переказують, що на трупах забитих Омеядів, засланих роскішними килимами, переможці запивали свій чин. Знищення Омеядів цим тільки було почате. Після тієї кривавої гостини в Дамаску, їх почали хапати, де тільки могли, й нищили. Почалася дика гонитва за Омеядами по всьому халіфату. Але всеж знищити всіх їх Аббасидам не пощастило - одиниці врятувалися. Серед останніх був і внук халіфа Гішама, **А б д а р р а х м а н и б н - М о а в і я**, який переховувався спочатку в Азії а потім ухилився до Африки, де знайшов собі пристановище і захист у кочовників. Цей Абдаррахман у 755 р. дістався до Іспанії й продовжив там з титулом еміра незалежну династію Омеядів.

Моавія й другі халіфи з Омеядів продовжували поширення мусульманської держави. На добу Омеядів, особливо на початок VIII ст., припадає час, коли халіфат досяг найбільших розмірів. Арабська експансія в цей час розвивалася на всі сторони, але всеж халіфові найбільше доводилося воювати з візантійською державою. Війська халіфату нападали, як на саму візантійську столицю - Царьгород, - так і на візантійські провінції. В нападах на Царьгород Арабам не пощастило - головно тому, що вони не могли дати ради з т. зв. "грецьким огнем", зате в провінціях вони приєднали до халіфату дуже значні й просторі місцевості. Араби заволідали в цей час значною частиною Малої Азії й просторими володіннями на півночі Африки. З Єгипту вони завойовували візантійські посілості на західній стороні африканської півночі. Під час цих Омеядівських завойовань було зруйновано Картагину і підбито землі по обидві сторони цього міста. Недалеко від руїн Картагини повсталала тоді нова військова колонія Арабів **К а й р у а н**.

Арабські завойовання за Омеядів були можливі лише завдяки добрій організації мусульманського війська й флоту. Військова організація халіфату за Омеядів була зреформована - військові було надано правильний устрій. Мусульманська армія в цей час стала поділятися на 5 частин: центр, два крила, авангард і арьергард. При останніх Омея-

здах старе шикування суцільною колоною, що його дотримувалися раніше, було залишено - його замінило шикування багатьома окремими відділами, з'єднаними між собою. За Омейядів же були заведені у військові нові поліпшення, засвоєні нові військові звичаї й византійську зброю, а саме - меч, щит, лук, стріли, списи, праці, шоломи, кольчуги, а також катапульти й балісти. Крім того, мусульманське військо усталило правильний устрій - було поділене на піхоту й кінноту.

Військовий одяг з тюрбанами й різними прикрасами і зброя Арабів були дуже мальовничими. Таким же картинним було й шикування арабського війська під час походу. З боків армія прикривалася від несподіваних нападів легкими кінними відділами й стрілками. По середині посувалася маса піхоти й численні верблюди, що перевозили на собі всі припаси армії. Для обозу Араби вживали найбільше верблюдів, хоч користувалися також і кіньми та мулами. Особливо блискуче вражіння робив похід арабського війська в тих випадках, коли в ньому брав участь сам халіф. Останнього, звичайно, завжди супроводили окремі відділи гвардії з своїми прапорами. За халіфом їхали під охороною євнухів його улюблені жінки. На ніч військо росташовувалося табором, який робив вражіння правильно розпланованого міста, збудованого з катраг, з своїми кварталами, площами, вулицями й базарами. Походне життя Арабів супроводилося музикою й співами.

В арабських завойованнях цих часів дуже велику роль відіграв також і флот. Тільки завдяки останньому Араби могли вести морську війну й завойовувати Кипр, Родос, пізніше Сицилію, Сардинію й Балеарські острови. Завдяки ж флотові вони могли поширити свої завойовання й на країни західної Європи. Свій флот Араби почали будувати ще за перших халіфів. До цього їх спонукували самі обставини - захоплення побережжя Середземного моря з його портами поставило Арабів перед необхідністю мати свій власний флот. Самі Араби спочатку не мали ніякого нахилу до мореплавства, але незабаром у них виробилося відповідне уміння. На початку ж екіпаж арабських кораблів складався майже виключно з прибережного сирійського та єгипетського населення - самі ж Араби тільки в дуже незначній частині входили в склад екіпажу.

Окремі арабські намісники, як напр. північно-африканський Муса, будували свої флотилії й уживали їх для військових нападів з моря. Цей північно-африканський намісник - Муса -, взагалі, відіграв велику роль в ділі поширення арабських володінь. При його участі й під його проводом були поширені арабські завойовання на Піринеї. В наслідок цих завойовань у руки халіфату дісталися такі важливі торговельні осередки - порти, як Нарбонна на Середземному морі й Бордо на Біскайській затоці. Мусульманське панування в цей час поширилося від Атлантийського океану аж до Гімалаїв і Китаю. Їхні володіння майже з трьох сторін оточували Середземне море. В арабських руках опинився торговельний шлях трохи не впововж усього старого світу. Це надзвичайно піднесло економічне значіння халіфату. Арабська торгівля в цей час почала обслуговувати народи Західної Європи. Крам на всьому просторі мусульманських володінь перево-

звився без мита, що дуже сприяло розвиткові торгівлі. Торговельні зносини в цих часах спричинялися й до поширення впливів арабської культури; арабська мова за Омейядів стала мовою зносин на всьому просторі халіфату - від Гібралтару до Інда. Омейяди протегували розвиткові різних культурних галузів - протегували мистецтву, музиці, співам і т.д.

Таке поширення мусульманської держави дуже збільшило кількість підданих халіфа. Н а с е л е н н я халіфату за Омейядів, як і раніше, поділялося на мусульман і не-вірних. Вони різнилися між собою своїми обов'язками й правами супроти держави. Мусульмане не мусіли платити певних податків, - навпаки, вони ще й самі діставали утримання та нагороди з державної скарбниці. Ця платня лягала досить важким тягарем на невірних. Така привілейованість правовірних мала своїм наслідком те, що чужинці масами переходили на іслам і тим збільшували кількість мусульман у державі. Цим переходом вони звільняли себе від податків і здобували собі право на платню з державного скарбу. В наслідок цього скарбниця, чим далі, тим усе більше бідніла: кількість невірних -плательщиків - зменшувалася, а разом з тим зменшувалися й розміри самого утримання для мусульман. Первісна рівновага в халіфаті в цьому відношенні була порушена, що в свою чергу спричинилося й до зміни старих суспільних відносин у халіфаті.

Омейяди, що, як відомо, не були дуже віддані інтересам ісламу, не дбали про перехід на мусульманство підбитих народів; такий перехід був дуже не вигідний з погляду податкового - звільняв підданих од подушного й поземельного податку, а тим самим зменшував доходи казни. Цим і пояснюється, що нерелігійні Омейяди навіть старалися перешкодити в ділі переходу на іслам завойованого населення. Більше того, за Омейядів /у 700 р./ було видано закон, в силу якого прийняття ісламу не звільняло від поголовного податку; за Омейядів же всі піддані халіфату, незалежно від їх релігійної приналежності, були обов'язані платити поземельний податок. Правда, за Омара II було звільнено знову всіх мусульман /і новопринятих/ од податків, але вже Езід II відновив податкові закони, шкідливі для прозелитів.

Таке у р і в н я н н я підданих халіфату в справах податкових дуже порушувало інтереси мусульман. Серед останніх виникло велике невдоволення новими законами й самими халіфами. Мусульманство в наслідок цих законів перестало приваблювати до себе чужинців і взагалі перестало ширитися з такою силою, як то було дотепер.

Н е з а д о в о л е н н я м у с у л ь м а н у халіфаті живилося, крім того, й тими змінами, що зайшли у придворному житті та самій владі Омейядівських халіфів. Останні вже перестали об'єднувати в своїх руках світську й духовну владу, як то було раніше, - вони стали цілком с в і т с ь к и м и володарями. Теж саме сталося й з їхніми намісниками у провінціях - останні також залишили в своїх руках лише світську владу, влада ж духовна

перейшла до інших достойників. Халіфи перестали відправляти особисто служби божі в мечетях, говорити проповіді до вірних і т.п. Деякі з Омейядів, як напр. Валід II, виявили себе остільки невірними, що на молитву до мечеті посилали замість себе одну з своїх наложниць, переодягнену в священний одяг; той же Валід II з повною неповагою ставився й до священних книг - в Коран він цілив із лука. Взагалі, Омейядівські халіфи керувалися в релігійних справах майже завжди політичними мотивами. Вони здебільшого ставали на сторону поміркованих мусульман у суперечках останніх з мусульманами фанатичними. Навіть про поширення Корану в східних частинах халіфату вони дбали не в інтересах релігійних, а тільки для того, щоб закріпити тут арабське панування. Все це декому з дослідників дає навіть підстави твердити, що правління Омейядів було властиво реакцією й перемогою поганського принципу над ісламом.

Крім того, життя Омейядівських халіфів уже цілком втрачало простоту перших наступників Могамеда. Халіфи з Омейядів почали заводити придворні етикети по перським та візантійським взірцям і кохатися в пишнотях двірського життя. Вони оточували себе своїми улюбленцями та прихильниками, яких дуже щедро обдаровували. Ці халіфи не були вже такими приступними для своїх підданих, як їх попередники. Навіть у мечетях вони, коли приходили туди, то ставали в окремих спеціально-загратованих відділах. Їх тепер завжди охороняла придворна гварія. Такі зміни викликали й досить значні культурні явища. Халіфи почали будувати пишні палаци й багаті мечеті, що заміняли собою прості й примитивні дома молитви первісних мусульман. Нові мусульманські мечеті будувалися на зразок візантійських церков. В цей же час мусульмане почали захоплювати й християнські храми та повертати їх на мечеті. Таке захоплення було переведене, між іншим, у Дамаску, де церкву св. Івана було повернуто на мусульманську мечеть. Якийсь час ці захоплені християнські храми ще переділювалися на дві частини - одна для мусульман, друга ж залишалася для християнських богослужень; але згодом мусульмане почали забирати для своїх потреб цілі помешкання.

За Омейядів же серед придворних було не мало і новітців. Серед останніх було багато християн; особливо близькими до халіфів були сирійські християне, які виконували досить важливі функції та займали впливові уряди - були навіть безпосередніми помішниками халіфа. Так, напр., серед придворних халіфа Абдальмаліка були Сергій Дамаскин і відомий християнський письменник та промовець св. Іван Дамаскин. Правда, цей же халіф усунув декого з чужовірців од державної служби, але в цьому він керувався мотивами національними, а не релігійними.

Поширення арабської держави й поширення ісламу потягли за собою те, що мусульмане не могли задержувати своєї виключності й відосібненості. Чим далі, тим усе більше вони мусіли вступати в зносини з чужинцями й з чужин-

ми культурами. В завойованих країнах Араби почали в цей час набувати собі землю на власність. Тим самим вони стали змішуватися з місцевим населенням підбитих провінцій, перейматися місцевими інтересами й засвоювати собі чужі звичаї. Колишня виключність Арабів, заведення з цією метою навіть окремого одягу, поволі зникла.

Всі ці зміни, що почалися й розвинулися за Дамаських халіфів, викликали до себе цілком негативне й вороже відношення з боку правовірних мусульман Арабії. Старі мусульмане Медини й Мекки, що пам'ятали ще простоту та релігійну строгість пророка, не хотіли навіть вірити переказам про нові порядки в Дамаску. Омейядівські новозаведення, як про них переказувалося, здавалися їм справжнім відступництвом - зрадою супроти заповідів пророка й основ ісламу. Щоб перевірити чутки про ці зміни, мединці вислали були до Дамаску навіть спеціальне посольство. Було це в часи Езіда I. П о с о л ь с т в о складалося з старих дуже поважних мужів Медини. Вони явилися до халіфа в своїх простих убраннях з суворими фанатичними обличчями. Те, що вони побачили в Дамаску переконало їх, що халіф є дійсно відступником од ісламу. Вони дізналися, що Езід I не молиться богу, вживає вина, грає на гитарі, кохається в собаках і т. п. Про це вони повідомили мединців і ті рішили вилучити халіфа зі складу віруючих. Для переведення цього вони зішлися в мечеті й там перевели процедуру відлучення халіфа: кожен з них кидав щось зі свого одягу на купу й казав "так я відкидаю халіфа". Після цього було переведено вибори нового халіфа, але останньому не пощастило добути собі становища. Езід I, як уже знаємо, довідавшись про такий виступ мединців, вислав туди численні війська, які й ліквідували це небезпечне для нього підприємство. Росправа з непокірними була дуже жорстокою: найбільші арабські святині - Медина й Мекка - були зруйновані й залиті кров'ю. Після цього розгрому й спустошення Арабія ще більше втрачує в халіфаті те домінуюче значіння, яке їй належало раніше.

Та самим спустошенням арабських центрів Омейяди не могли знищити невдоволення. О п о з і ц і я супроти Дамаску розвивалася в різних других країнах халіфату. Особливо багато невдоволених було на сході - в межах колишньої перської держави. Тамошня людність від початку дуже неохоче визнавала Омейядів. Останні в своєму пануванні спіралися головню на західні володіння - на колишні провінції Византиї. В цьому виявився поділ халіфату по признаку попередньої релігії й державної приналежності. В землях колишньої перської держави старалися пристосувати іслам до старих релігійних понять, а в західних частинах панували погляди християнської релігії. Відповідно цьому, в різних країнах по-різному тлумачили й Коран.

Пізніше /біля 750 р./ почалися супроти Омейядів і нові повстання. Проводилися вони під проводом Аббасидів, що походили від близьких родичів Могамеда. Повстання супроти дамаських халіфів Аббасиди проводили в ім'я старих приписів і традицій, які, на їх думку, були порушені безбожними дамаськими халіфами.

Під чорний прапор Аббасидів стали й ті, хто шанував пам'ять Алія, а також і інші елементи, ворожі Омейядам. Боротьба закінчилася перемогою Аббасидів. Військо халіфа було розгромлене, його самого було забито, а самих найвизначніших прихильників Омейядів та членів їхнього роду з цілком східньою винахідливістю було знищено. Переможці - Аббасиди - засіли на столі халіфів і заснували нову династію. В історії халіфату почалася нова доба.

VII. А Б Б А С И Д И.

Династія Аббасидів панувала в халіфаті більше п'яти століть - з 750 року, коли на місці Омейядів засів Абуль-Аббас, і аж до 1258 року, коли Монголи добули Багдаду й знищили останнього Аббасида. Протягом цього довгого часу халіфат зазнав свого найвищого розвитку й найглибшого занепаду. Найвидатніші часи припали на перше століття Аббасидівського панування. Цей час був найщасливішим в історії халіфату взагалі, - тоді мусульманська держава зажила світової слави. Особливо видатним було це століття в культурному відношенні.

Та вже при кінці того ж таки першого віку Аббасидів почався і занепад халіфату. Спочатку він розвивався дуже поволі, а потім виявився вповні. Могутня й простора мусульманська держава почала колотися й розпадатися на окремі частини; влада Аббасидів усе більше зменшувалася й згодом звелася нінащо - багдадські халіфи в силу обставин відступили їй своїм областним емірам, які з відпорічників стали фактично цілком незалежними правителями; в самому ж Багдаді й багдадській області халіфи опинилися в цілковитій залежності від своєї турецької гвардії та її начальників.

За ціле півтисячеліття Аббасидівського панування ця династія дала 37 халіфів. З них на перше століття припадає дев'ять.

Першим халіфом нової династії, її основоположником, був нащадок Могамедового стрія Абуль-Аббас /750-754/. Абуль-Аббас не лишив столиці халіфату в Дамаску, де вона була за Омейядів, а переніс її далі на схід, хоч сам і не вибрав для неї сталого осідку - перенесення столиці до Багдаду відбудеться пізніше. Своє правління перший Аббасид розпочав пімстою й терором. Його наступники також залюбки вживали терору, як системи, в своєму управлінні - майже всі перші Аббасиди відзначалися безоглядною жорстокістю й виявили себе справжніми деспотами. При чому, ці властивості в їхньому пануванні чим далі, тим виявлялися все з більшою силою. Одні з них намагалися маскувати свій деспотизм і жорстокість якимись добродітелями /щедрістю, набожністю й т.п./, другі ж навмисно старалися підкреслювати свою безоглядність, - але в сутності всі вони були одинаково жорстокими. Таким одвертим тираном був і Абуль-Аббас. Він сам для себе прибрав назву "саффах", що значить кровопроливець. Надзвичайна жорстокість і деспотизм цих перших Аббасидів у найбільшій мірі пояснювалися тими умовами, при яких їм доводилося бути халіфами. Аббасиди прийшли до влади, коли в халіфаті панувала міжусобна боротьба, взаємна ненависть і анархія. В цій боротьбі особливо видатну роль відігравали Омейяди, хариджити, різні перські секти й інш. Для замирення країни, для здушення невдоволених і закріплення своєї влади Аббасидам треба було вживати дуже рішучих заходів. Абуль-Аббас почав своє правління пімстою й терором, а його наступники продовжили деспотичну си-

стему панування свого засновника. Посвідкою жорстокости перших Аббасидів між іншим може служити й той факт, що саме за їхнього правління було заведено тортури в судовому процесі. Кривава діяльність перших Аббасидів у значній мірі послужила до закріплення влади за новою династією.

Абуль-Аббас був халіфом усього лише чотири роки. Після його смерти наступником на халіфаті став Мансур /754-775/. Останній вславився ще більшою жорстокістю, ніж його попередник. За його влади було скатовано навіть декого з тих, хто провадив перед тим терор на противниках Аббасидів. Сам Мансур відзначався великою хитрістю й лицемірством. Він спроваджував своїх ворогів із світу непомітно, виявляючи себе прилюдно дуже побожним і справедливим та роздаючи багату милостиню убогим. Як халіф, Мансур вважається геніальним правителем. Він завів повну централізацію в управлінні й добре поставив фінанси халіфату. Будучи ворогом розкошів і марнотратства, Мансур був надзвичайно простим у своєму приватному житті. Його бережливість переходила в справжню скупість; але при тому він не шкодував коштів на справи, що сприяли розвитку наук і мистецтв. Мансур же заложив і нову столицю халіфату - Багдад, над р. Тигром. Багдад будувався спочатку на одному березі річки, але незабаром розрісся на обидва й став осередком не лише управління, а також і економічного життя халіфату, головню торгівлі й промисловости.

Перенесення столиці на схід сталося в зв'язку з тою роллю, що її набули перські чинники в халіфаті. За Омейядів, хоч і була перенесена столиця держави до Дамаску, все ж Арабія зберігала своє значіння - арабські елементи мали певну перевагу, як у війську, так і в управлінні. За Аббасидів відносини змінилися цілком. Тепер почали набувати більшого впливу й виявляти свою перевагу елементи перські. Ще за першого Аббасида зайшли деякі важливі зміни в системі державного управління: Абуль-Аббас, між іншим, віддав виконання деяких справ до рук свого міністра чи візиря, яким тоді був перс Халід Бармек. А за Мансура то вже й зовсім запанували при дворі халіфа перські впливи. Арабські елементи звідти майже цілком зникли, так що про походження пануючого роду з Арабії нагадувала лише арабська мова, що була разом з тим і мовою ісламу. В міру того, як стара арабська шляхта все більше губила свій вплив у державі, тратилося й значіння самої Арабії в халіфаті. В окремих країнах її ще зберігаються старі арабські династії; представники яких пізніше, в часи розпаду халіфату, знову стануть незалежними володарями, але в цей час вони позбавляються й будь-якого впливу на державне життя. Останній переходить цілком до рук персів.

Правління Мансура ніби принесло населенню халіфата можливість спокійного життя й мирної праці, яких воно так чекало від Омейядів і яких ті йому дати не могли. Та в дійсности це була сама видимість. На ділі ж і за Мансура, як і за його попередника - Кровопроливця, населення далеко не почувало себе в спокійних умовах життя. Своїх халіфів - цих перших Аббасидів - населення ненавиділо,

ченевиділо за їх безсердечну жорстокість, яку вони виявляли не тільки до живих, а й до мертвих ворогів /Аббасиди, м.інш., зганьбили домовини Омейядів у Дамаску/. Ненависть ця була такою сильною, що після смерті Мансура - він на прощі до Мекки впав з коня й забився - його приятелі змушені були навіть катаювати домовину халіфа перед гнівом населення.

Наступником Мансура став його син **М а г д і й** /775-785/. Останній користувався великою популярністю в народі, якої він досяг завдяки своїй надзвичайній щедрості, що доходила у нього аж до справжнього марнотратства. Будучи халіфом дуже ласковим і благодійним, Магдій, крім того, широко підпірав розвиток торгівлі й промисловости. Цією своєю діяльністю він, як і його батько, почасти прикривав свою жорстокість. Як людина, сам Магдій був особою досить слабою. Під кінець свого життя він цілковито був підпав під вплив одної з своїх жінок. Та намовила його, щоб він примусив свого старшого сина до зречення від наступництва, а владу халіфа передав своєму молодшому синові, що його як раз і мав од цієї жінки, - Гарунові. Коли старший син Магдія, Гадій, не піддався таким намовам батька й рішив боронити своїх старшинських прав зброєю, той пішов проти неслухняного війною. Під час цієї війни з сином, на поході, Магдій і вмер. В цих міжусобицях маємо один з наслідків мусульманського многоженства, яке, як інститут, підірвало одночасно основи окремих родин і цілої держави.

Халіфом по смерті Магдія став, хоч і проти виразної волі останнього, все ж таки його старший син, **Г а д і й**. Він правив усього лише один рік /785-786/ і вмер. Але й за таке коротке правління він успів виявити цілком аббасидівську жорстокість.

Його наступником став молодший син Магдія, най-більш ушавлений серед халіфів, **Г а р у н** /786-809/. Останній визначався високою освіченістю, а своєю діяльністю ушавився, як протектор поетів і літератів. Він був свідком найвищого розквіту халіфату, його правління позначилося, як золота доба в історії арабської культури й ісламу. Гаруна ще за життя було названо Справедливим і цей титул тісно зрісся з його власним іменем - **Г а р у н а р - Р а ш и д**.

В дійсности Гарун ар-Рашид був досить ординарним правителем і далеко не схожим на такого чудодія, яким його представляє "1001 ніч". Постать цього халіфа рясно прикрашена пізнішою легендою й на нього було перенесено багато властивостей та заслуг других халіфів. Тяжко тепер розібрати, де кінчається в джерелах про Гаруна правда й починається легенда. Доба його була дійсно блискучою в історії халіфату, а ім'я самого Гаруна ар-Рашида було відомим і славним далеко за межами мусульманської держави. Але той самий Гарун поруч зі своїми високими й дуже шляхетними рисами виявив властивости й цілком негативні. Будучи добрим мусульманином, за правління якого відбувалися часті прощі до Мекки, великим протектором наук і мистецтв, Гарун з другого боку виявив себе дуже мстивим, кровожадним

і жорстоким у відношенні до своїх неприятелів.

Для характеристики Гаруна в цьому відношенні треба зупинитися на одній події, що сталася за його правління й була зв'язана з родиною Бармеків. Бармеки по походженню були персами, але вже за перших Аббасидів вони відігравали дуже видатну роль в державному житті халіфату. Аж до 803 року вони були візирями при Аббасидах і виконували різні важливі функції в управлінні, як у самій столиці, так і в провінціях. Завдяки цій родині в халіфаті протягом 50-ти років підтримувалася рівновага між арабами й персами, що в значній мірі сприяло силі й могутності не тільки влади халіфів, а й самої держави. Завдяки цій же родині в халіфаті поширилась перська культура й засвоїлись деякі форми перського життя. Перські впливи виявилися за Аббасидів майже в усіх галузях культурного життя халіфату - виявилися не лише при дворі та в управлінні, а також у хліборобстві, торгівлі, промисловості, в системі фінансів і податків, у мистецтві, науках, філософії й навіть релігійному житті тих часів. Вплив перського життя в халіфаті, який за перших Аббасидів досяг таких значних розмірів, був для самої мусульманської держави і її культури надзвичайно корисним. Розвиток цього впливу перебував у безпосередньому зв'язку з перською родиною Бармеків. Остання була ніби уосібленням перських впливів у халіфаті й занорую арабсько-перської рівноваги й гармонії в державному житті. І цю родину Гарун ар-Рашид з причин цілком випадкових і особистих дуже нерозважливо знищив і тим спричинив для халіфату великі шкоди. Сталося це при таких обставинах.

При наступленні Гаруна на трон халіфа йому багато допомагав син того перса, Халіда Бармека, що був візирем ще за першого Аббасида, Абуль-Аббаса. Син цього халіда пізніше також був візирем і користувався великим довіррям і прихильністю Гарунової матері. Та й сам Гарун його остільки любив, що називав навіть своїм батьком, а двох синів його, Халідових унуків, - своїми братами. Особливою приязню Гаруна користувався один з них, а саме Джафар, якого він уже був намітив і в наступники його батькові по посаді візиря. Щоб відзначити цього Джафара, Гарун заручив його з своєю сестрою, яку гаряче кохав він сам. Цими заручинами не малося на думці допускати до справжнього подружжя Джафара з халіфівною сестрою, але на ділі до цього дійшло. Дізнавшись про це, Гарун упав у велику лютю і жорстоко помстився на обох: Джафара і його кохану було в страшній спосіб страчено; цілий рід Бармеків зазнав переслідувань - багатьох було ув'язнено, а маєток усіх було конфісковано.

Ця подія так сильно настроїла населення Багдаду проти Гаруна, що останній мусів шукати собі захисту поза столицю своєї держави й від'їхав був аж до Месопотамії. Розгром Бармеків потяг за собою й дуже значні політичні наслідки. Гарун, скатувавши й ув'язнивши своїх найліпших помішників, тим самим значно ослабив і свою владу, як халіф. Знищення Бармеків посварило між собою персів з арабами. Перси виявили сепаратистичні змагання, якими досить

помітно ослабили цілу мусульманську державу. Їхній сепаратизм та його наслідки особливо виявився пізніше, за Гарунових наступників, коли були заложені перські династії й від халіфату відпав Ірак.

За правління Гаруна халіфат почав виявляти певні прикмети розпаду. В цей час уже остаточно відділилися пиринейські володіння, де тепер не хотіли визнавати навіть і релігійного авторитету багдадського халіфа. У Магребу р. 789-го заснував незалежну від Багдаду мусульманську державу один з нащадків Алія - Едріс. Проти останнього Гарун пробував боротися зброєю, але це спричинилося до повстання в межах халіфату ще одної незалежної мусульманської держави, відомої під іменем Аг'лябівської. Остання була заснована в Тунісі одним полководцем Гарунового війська, якого той вислав був проти Едріса й який скористувався цією нагодою, щоб заснувати свою окрему державу.

Та поруч з такими невдачами правління Гаруна позначилося й дуже видатними політичними подіями, особливо в політиці зовнішній. Після часового ослаблення халіфату, Гарун цілком щасливо для себе покінчив давній спір з Візантією. Тодішній візантійський імператор Никифор вимагав у Гаруна повернення всіх тих річних податків, що ще раніше були внесені Візантією арабським халіфам. На далі Никифор само собою зрікався вносити будь-які податки. Не полагодивши цієї справи мирним способом, Гарун пішов на Візантію війною й змусив Никифора не тільки що відновити внесення старих річних податків, а додати до них ще й поголовну данину.

Дуже видатною подією в правлінні Гаруна вважаються також його зносини з двором західньо-римського цісаря Карла Великого, що до нього Гарун посилав своїх посланців і дари. Такі ж зносини цей халіф нав'язав і з Китаєм.

Помер Гарун ар-Рашид у 809 році. Перед смертю він поділив усю мусульманську державу між своїми трьома синами, які й мали стати його наступниками. Старший з них, Амін, мав стати справжнім халіфом - йому призначалися Ірак, Сирія, Палестина, Арабія й африканські провінції; другий, Мамун мав правити Іраном і землями на північ од нього; третій, Назім, мав дістати в спадщину Месопотамію й Арменію. Цей поділ і дає собою початок занепаду багдадського халіфату. Колись могутні й всевладні халіфи з династії Аббасидів незабаром стали вже лише духовними провідниками ісламу, в якому стані й лишилися до XIII століття.

Новий багдадський халіф, Амін /809-813/, не погодився з батьківською волею й заявив претензії на повну зверхність над своїми братами, яким Гарун призначив окремі володіння. Ті з свого боку не виявили й найменшої охоти признавати таку зверхність Аміна, в наслідок чого дійшло до міжособної боротьби. Остання скінчилася катастрофально для халіфа. Його військо було розбите, Багдад добуто й спалено, а сам Амін дістався в полон і його було забито.

Халіфом після цього став другий син Гаруна, Ма-

м у н /313-333/, який залишив столицю халіфату і на далі в поруйнованому Багдаді. Мамун по матері був персом; він уславився як приятель учених і свободолюбивих філософів. Будучи вповні віротерпимим, він разом з тим в управлінні виявив себе тираном. Деспотизм і тиранія Мамуна мали своє певне оправдання в тому, що міжусобиці й внутрішній непокій у державі й по смерті Аміна продовжувалися. В цей час сепаратистичні змагання персів привели до заложення в Х о р а с а н і династії Т а х и р и д і в /821-873/, що повело до відпаду Ірану, а тим самим до ще більшого ослаблення халіфату; тодіж проти Мамуна виринув проти-халіф, Мамунів дядько І б р а г и м. Всеж, через якийсь час Мамун замирив халіфат і здобув собі загальне визнання. Як людина освічена й ліберальна, Мамун виконував далеко не все те, що йому, як голові ісламу, приписувалося Кораном.

Наступником Мамуна на халіфаті став його брат М о т а с и м /833-842/. Він продовжував діяльність свого попередника. Правління його також не було спокійним. На заході халіфату в цей час відновилися війни з Византією, а на сході підносилися все нові й нові повстання. Мотасим не користувався прихильністю населення. Навіть у самому Багдаді він не počував себе безпечним і тому переніс місце свого осідку до заснованого ним на р. Тигрі міста Самарри. Там він оточив себе численною охороною /70.000/, що складалася з тюрків. Ця тюркська гвардія незабаром виявила своє свавільство і повну незалежність од волі халіфа - більше того, самі халіфи дуже скоро почули себе залежними від цих нових преторіянців. Заведення цієї тюркської гвардії після ворожнечі з персами /з-за родини Бармеків, знищеної Гаруном ар-Рашидом/ було другою головною причиною, що повела до занепаду влади халіфа й ослаблення мусульманської держави взагалі. Третьою причиною, що також дуже сприяла цьому занепаду, були тогочасні релігійні відносини і рухи в халіфаті.

Останнім халіфом, що ним і закінчується доба цих перших Аббасидів, був син Мотасима, В а с и к /842-847/. Останній не визначався якимисьь видатними властивостями, а обставини, в яких йому припало бути халіфом, були дуже неспокійними й складними. Йому довелося обстоювати мусульманську державу на зовні, продовжувати війни, початі ще за батька, а свою владу в середині халіфату - супроти різних претендентів. Серед останніх особливо небезпечними були Омеяди, які в цей час з новою силою відновили свою боротьбу з Аббасидами. Васикове життя закінчилося не зовсім звичайним способом. Визначаючись великою нестриманістю, цей халіф нажив собі водянку. Лікування останньої й привело його до смерті. Лікарі, до яких звернувся Васик, вибрали потогоний спосіб лікування. Вони засували немічного халіфа до напаленої печі, щоб він там випотівся. Дійсно, через якийсь час на чолі немічного халіфа показалися краплини поту, але разом з цим він випустив і свій останній дух. Доба правління перших Аббасидів закінчилася.

За друге століття Аббасидівської династії, що про-

довжувалося від 847 до 946 року, в Багдаді перебуло 13 халіфів. Влада їх за цей час надзвичайно змінилася, :

як змінився також і самий халіфат. Халіфи з могутніх володарів просторого мусульманського світу стали фактично правителями невеличкої багдадської області. Їхні відпоручники, поза цією областю виступали супроти своїх багдадських монархів майже як цілком незалежні. З цими своїми васалами халіфи мусіли вести безперестанні війни й заключати договори. За цей час цілком відпала від халіфату Персія. На сході після Тахиридів /821-873/ повстали нові незалежні династії - Саффаридів /867-903/, Саманидів /875-999/, пізніше Газневидів /962-1186/. Відпали в цей час од халіфату величезні простори також і на заході. Перш за все під владою династії Тулунидів /868-905/ відпав Єгипет і Сирія. Після занепаду Тулунидів ці провінції ще на 30 літ були приєднані до халіфату й перебували під управою аббасидівських намісників, але в 935 році, коли Іхшід оснував свою династію, всі володіння халіфату на захід од р.Ефрату, відпали, - відпали навіть Мекка й Медина. Влада багдадського халіфа признавалася на всіх просторах халіфату - крім Іспанії й Марокко - лише в справах духовних, його ж світська влада не виходила за межі багдадських околиць.

До ослаблення й занепаду халіфату в значній мірі спричинилася згадувана вже релігійна боротьба. Ще в часи перших Аббасидів у халіфаті виявилася дуже інтензивне релігійне життя. Розвивалося воно під значним впливом персів, які численно переходили на іслам і опановували мусульманську теологію. Вони привнесли до ісламу багато елементів своєї старої релігії. При їхній активній участі почалася запекла догматична боротьба, під час і в наслідок якої розвинулися старі й повстали нові секти й напрямки. Деякі різниці при розробці правових норм спричинилися до повстання кількох юридично-богословських шкіл. Останні хоч і не погоджуються в деталях своєї науки, але всі вважаються однаково правовірними. Кожна з них називається по імені свого засновника - імама: Ханіфіти, Шафіїти, Малікіти й Ханбаліти. Всі ці чотири школи вважаються однаково сторонниками справжньої Суні - сунитами; вони не є сектантами. Кожна з них має поширення лише в певних місцевостях халіфату. Крім справжніх сунитів в ісламі в цей час появилися й численні секти чи неправовірні ухили. Крім хариджитів і шиїтів, що повстали ще раніше, в зв'язку з партійно-політичною боротьбою з-за імамату, себто прав на халіфат після смерті Османа /656 р./, тепер повстали й секти догматичні, що займалися головно проблемою свободи волі, передопреділення, непомилності Корану й т.інш. З них особливо виявили себе Кадарити й Мотазиліти. Кадарити були раціоналістами, вони признавали свободу волі. Мотазиліти були вільнодумними й широко займалися грецькою філософією; вони вважали що до Корану треба ставитися критично.

Відношення як до правовірних шкіл так і до сектан-

тських ухилів з боку різних халіфів було далеко неординарним. За Мамуна, що визначився як халіф-філософ, Мотазилітизм був оголошений офіційною релігією халіфату. В наслідок цього решта мусульманських сект і навіть правовірні школи ісламу опинилися в досить скрутному стані - вони піддали навіть переслідуванню з боку офіційних чинників. Та так продовжувалося недовго. Через четверть століття релігійні відносини в халіфаті змінилися цілком, - змінилося й становище окремих релігійних напрямків. Загалом же, в добу перших Аббасидів халіфи ставилися здебільшого досить терпимо до сект і рухів чисто релігійних, але проти сект політичних вони боролися безпощадно. Та ці секти й справді були дуже небезпечними для держави.

Бажаючи підкрепити своє становище, захитане вороженчою з персами й тюркською гвардією, халіфи - Аббасиди рішили спертися на правовірне духовенство. Це мало дуже далекосягле значіння як для самих халіфів, так і для цілої держави. Правовірне мусульманське духовенство було наділене повним авторитетом і розпочало завзятий наступ не тільки на різні неканонічні прояви в мусульманстві, а також і на всі інші релігії в халіфаті. В цей час зазнають великих переслідувань не тільки різні мусульманські сектанти, а також і християне та жиди. Правовірні богослови всіма засобами старалися знищити навіть філософію й різні науки. В цей час багдадський халіфат переживає добу внутрішнього культурного розгрому - правовірне богословіє нищить філософію й світську науку. Та розвиток останніх у межах мусульманського світу в цей час всеж не припиняється. Він тільки переноситься за межі фактичного досягу багдадських халіфів - у васальні держави.

Політична перевага правовірним клерикалам була повернена вже за Васиногового наступника, яким став його брат Джафар. Останній своїм правлінням розпочав другу добу Аббасидів - добу повільного занепаду халіфату. Він правив під іменем **М о т а в а к к і л я** /847-861/ й визначився своєю жорстокістю, яку виявляв особливо супроти шиїтів. За правління цього халіфа було відновлено старі закони про переслідування християн та жидів. Переслідування виявилось в тому, що багато християнських храмів і жидівських синагог було зруйновано; чужовірцям було приписано носити навіть спеціальний одяг, заборонено їздити на конях - натомість дозволялося їздити на ослах, - вони мусіли виставляти перед своїми помешканнями деревляних чортів і т.п.

Правовірні богослови, здобувши собі за Мотаваккіля пануюче становище, почали поволі витворювати свою схоластику. В цьому відношенні особливо багато зробив **Г а з а л і й** /1058-1111/, який вважається Томом Аквінським ісламу. Теологія ісламу установа Газалієм, є канонічно-призною, хоч вона значно відрізняється від тої, що її полишив Могамед. Це може служити посвідкою того, що релігійні відносини з бігом часу змінилися: воюючи з антиклерикалізмом і філософією, Газалій всеж мусів поробити їм багато уступок.

Мотаваккілю довелося продовжувати війни, розпочати ще за перших Аббасидів, і боротися з численними повстаннями, що де далі все збільшувалися. З своїми ворогами цей халіф розправлявся немилосердно; особливо жорстокою була його розправа з Арменією та її вельможами.

За Мотаваккіля халіфат почав уже наявно занепадати. Тяжкі війни, двірське марнотратство сильно спустошували державну казну й знесилювали саму державу. Скрізь у халіфаті ширилося невдоволення. Державні ресурси поповнювалися конфіскаціями майна, які стали за Мотаваккіля звичайним явищем й дуже збільшували невдоволення підданих. Невдоволення халіфом виявилось врешті у змові супроти нього, що в ній узяв участь і син халіфа та начальник його особистої охорони. Мотаваккіля було забито, а халіфом став його син **М о н т а с и р** /861-862/, - той самий, що брав участь у змові проти свого батька й що пізніше через це дуже мучився. Він правив усього півроку й умер. Фактична влада і впливи в халіфаті помітно переходили від халіфа до начальника тюркської гвардії, що охороняла особу халіфа. Цей начальник після смерти Монтасира головню й подбав про те, щоб наступником останнього став унук Мотасима, і свого завдання досяг уповні: на престолі халіфів по смерті Монтасира засів Мотасимів унук, який і правив під іменем **М о с т а н а** /862-866/. Фактичної влади він уже майже не посідав ніякої. За владу в цей час боролися начальники різних турецьких орд, що перебували на службах халіфату. Перемогли в цій боротьбі чинники ворожі самому Мостанові й останній мусів уступити своє місце кандидатові ворожій партії, яким був син Мотаваккіля, **М о т а з**. Мотаз і став наступником Мостана на халіфаті /866-869/. Він насамперед подбав про те, щоб було страчено Мостана. Разом з останнім тоді було страчено не мало й інших впливових осіб, що їх Мотаз вважав небезпечними для своєї влади. Та в дійсності він сам не посідав уже й тіні справжньої влади. Остання тепер уже цілком перейшла до начальника особистої сторожі халіфа. За Мотазу в халіфаті далі продовжувалися повстання. В межах халіфату творилися нові держави, що відривалися від халіфату. Халіфат занепадав. Казна опорожнювалася зовсім. Халіф не мав грошей навіть на заплату тих турецьких відділів, що були на службі халіфату. Останні, вимагаючи собі платню, почали в цей час вживати проти халіфа вже одвертого насильства. Вони спочатку виставили його голим на палюче сонце, а потім укинули в підземелля, не даючи йому ні їсти, ні пити. Мотазові було всього двадцять чотири роки, коли він після трьох днів таких мук закінчив своє життя. Наступником його став **М о г т а д і й** /869-870/. Могтадія проголосив халіфом уже сам начальник тюркської гвардії, але тим не менше цей новий халіф визначився високими властивостями, так що навіть нагадував перших наступників пророка. Він полагодив фінанси халіфату, завів велику економію у двірських витратах і старався повернути собі страчену владу халіфів. Досягаючи цього завдання Могтадій не зупинявся ні перед чим - він стратив аж двох турецьких начальників. Та боротьба з тюркським чинником при

тодішніх відносинах у халіфаті навіть і для такого видатного халіфа, яким був Могтадій випадала вже безнадійною. Турки повстали проти намірів халіфа, перемогли самого Могтадія, усунули його від влади й кинули у в'язницю, де його було й страчено. Могтадієвим наступником став син Мотавакіля, Ахмед, що правив халіфатом під іменем **Мотаміда** протягом 22 літ /870-892/. За цей час він підсилив авторитет влади халіфа й навіть скріпив трохи саму державу. Завдяки військовим зручностям свого брата Мотамід частково утихомирив внутрішні повстання й мав успіхи у війні з Візантією. Своє життя, як здогадуються, Мотамід закінчив насильною смертю. Халіфом після нього став його небіж **Мотадид**, що стояв у той час на чолі війська. Мотадид пробув халіфом десять років /892-902/. Він виявив себе досить добрим політиком, хоч всеж не міг припинити творення нових держав у халіфаті. Умер він од отрути, яку підніс йому його візир. Халіфат перейшов до рук його сина **Моктафія**, який правив протягом п'яти літ /902-908/. Найвидатнішою подією цього п'ятиліття була війна з диким армянським племенем Курдів. По смерті Моктафієвого сина **Моктадіра**. Навколо цього проголошення знялася боротьба партій, під час якої було забито самого Аббаса, а халіфом проголошено Мотазового сина, Абд—Аллага. Але останньому не довелося панувати - його було схоплено й страчено, а халіфом таки лишився малолітній Моктадір. Халіфував він майже четверть століття /908-932/. Це пояснювалося тим, що він фактично був у стороні, а всіма справами халіфату безпосередньо й безконтрольно розпоряджався начальник охорони й придворні урядовці. Начальник охорони засвоїв тепер собі назву "емір-аль-умар" - князя князів. Був то **Мунис**. Сам Моктадір не втручався в управління зовсім, та його й не приваблювала до себе державна діяльність. Він ще з-за молоду звик насолоджуватися розкошами життя. Влада поповнювала казну конфіскаціями й контрибуціями, що їх безоглядно здирала з населення, вживаючи ув'язнення й тортур. Заможніші й багатчі елементи людности руйнувалися податковою системою халіфату. Країна економічно занепадала. Невдоволення чим далі, тим усе збільшувалося й ставало загальним. Незабаром у самому Багдаді вибухло повстання населення. Палац халіфа було добуто й самого халіфа змушено до уступлення. Та перемога не тривала довго. Начальник охорони здушив повстання й повернув Моктадірові його становище халіфа. Невдоволення серед населення в наслідок цього зросло ще більше. На якийсь час відносини був поліпшив новопризначений візирь. Останній хотів було завести порядок, але у нього дійшло до конфлікту з "князем князів" Мунисом. Ненависть до самого Моктадіра серед населення в цей час зросла до такої міри, що якось під час богослуження в мечеті, коли священослужитель помянув імя халіфа, присутні кинулися на цього священослужителя й вигнали його з мечеті. Моктадір спробував було й сам полагодити становище, та ця спроба скінчилася для нього дуже трагічно. Він хотів був усунути начальника

особистої охорони й повернути собі владу. В цій боротьбі з всевладним Мунисом Моктадіра було забито. Наступником Моктадіра став його син **К а х і р** /932-934/. Цей халіф був щасливішим свого батька в боротьбі з начальником охорони та комірником, що хотіли панувати його іменем. Коли Кахір не пішов на зустріч їхнім бажанням - не погодився бути лише номінальним халіфом - вони розпочали з ним боротьбу, в якій першим ділом проголосили анти-халіфа /сина Моктафія/. Кахір переміг їх, ув'язнив і стратив, а Моктафієвого сина, що мав стати халіфом, живим замурував у стіні. Та боротьба на цьому не скінчилася. Проти Кахіра виступив ще візирь, який врятувався під час боротьби з ним. Акція цього візиря doprowadила до того, що халіфа було осліплено й ув'язнено, а його наступником проголошено Моктадірового сина. Осліпленого Кахіра тримали після цього у в'язниці протягом 10 літ, потім його було звільнено й він ще 6 літ жив, як сліпий старець.

Моктадірів син **Р а д і й** був халіфом шість років /934-940/. Він ще визначився як видатний халіф. За його правління при дворі халіфів була заведена посада емірів аль-умара, які згодом стали свого роду мусульманськими майордомами. Наступником Радія був його брат **Ібрагим**, відомий, як халіф, під іменем **М о т т а к і я** /940-944/. В правління цього халіфа почалася боротьба між начальниками особистої охорони халіфа. В цій боротьбі пощастило турецькому начальникові **Т у р у н о в і**. Він осліпив халіфа, усунув од влади, а на його місце проголосив халіфом Моктафієвого сина **М о с т а к ф і я**, який і займав це становище протягом двох років /944-946/. За Мостакфія настав кінець світській владі халіфів. Влада халіфа вже й перед тим поширювалася фактично лише на Багдад та його околиці. Халіфат розпадався й окремі частини його незалежувалися. Незабаром настав повний кінець світській владі багдадського халіфа. До Багдаду прибув начальник одного з племен в супроводі війська і оголосив себе володарем під титулом **с у л т а н а**. Халіф, не маючи з чим ставати до боротьби, виявив новому султанові свою покору; та це не врятувало його становища - він був осліплений і усунений. Багдадський султанат було закріплено в спадщину за династією **Б у ї д і в**. Останні тримали за собою султанат у Багдаді й фактично розпоряджали владою протягом більше як сотню літ /946-1055/.

Заведенням султанату в Багдаді посада халіфа не нищилася, рівно ж як з усуненням Мостакфія не припинилася й династія Аббасидів - багдадські халіфи й на далі були з династії Аббасидів. Але саме становище цих халіфів уже в багатьох відношеннях було іншим. Нові відмінні відносини запанували і в халіфаті.

Першим халіфом, що посідав уже виключно духовну владу був **М о т і** /946-974/. Він діставав для себе річну платню від султана. В такому ж становищі перебували й слідуєчі халіфи, наступники Моті: **Т а і й** /974-991/, **К а д і р** /991-1031/ і **К а ї м** /1031-1075/. Це вже не були правителі колись могутнього халіфату, - тільки їх тіні, що

без найменшого сліду носили титул своїх славних попередників. Керуюча й рішуча роль перейшла тепер цілком до султанів. Другий з черги султан з династії Буїдів, **А д г у д А д а в л а г**, не вдовольнився титулом султана і назвою князя князів, а привласнив собі титул короля королів /**шахин шах**/.

Буїди мали повну можливість знищити Аббасидів зовсім, але вони не робили цього з політичних причин. Річ у тому, що як Омейяди, так і Фатиміди увесь час пред'являли свої претензії на Багдад. Протиставляючи цим претензіям свого роду принцип легітимності, Буїди формально називали себе лише "емірами аль-умара" правовірних багдадських халіфів. Цілком іншим було їх фактичне відношення до цих останніх. До халіфів султани-Буїди ставилися з повною неповагою. Не дуже багато поваги виявляли вони навіть і до основ самого ісламу. Протягом того століття, коли Буїди панували в Багдаді, в багдадському халіфаті поширилася наука шиїтів. Досить значні успіхи мали також проповідники інших мусульманських сект та різні філософи. Багдадські Аббасиди з могутніх володарів світової держави стали тепер звичайними в'язнями своїх багдадських правителів, від яких вони не завжди мали досить засобів і на прожиття.

Десять при кінці X століття Саманидське царство, з якого вийшли Буїди, було знищене новою тюркською навалю **Г а з н е в и д і в**. Новий тюркський завойовник, султан **М а х м у д Г а з н е в и д с ь к и й /997-1030/**, на місці Саманидського царства утворив свій султанат. Він виявив себе прихильником мусульманського правовір'я й це дало підстави багдадським Аббасидам сподіватися від нього звільнення їх од Буїдів. Махмуд Газневидський дійсно виступив збройно проти Буїдів, відняв у них Мідію й деякі другі володіння, але від справжньої війни з Буїдами він все ж ухилявся. Походи й війни Махмуда Газневидського були надзвичайно руйнуючими для культурних мусульманських країн.

Ще до більшої руїни спричинилися напади нових завойовників, що їх у цей час висилала Азія. Були ними **Т у р к и - С е л ь д ж у в и**, які в 1036 році напали на мусульманську Азію. В 1055 р. вони добули Багдад й звільнили Аббасидів з під влади Буїдів. Останні були усунені, а султанат перейшов до Сельджуків. Першим султаном після Буїдів став сельджуцький ватажок **Т о г р у л ь - б е к**.

Якими руїницькими не були завойовання Сельджуків, вони принесли дуже значне поліпшення в становищі багдадських халіфів. Сельджуцькі султани виявляли до халіфів повну повагу й насамперед забезпечили їх у матеріальному відношенні так, що ті мали можливість жити навіть розкішно. В 1058 році Тограуль-бек прийняв з рук тодішнього халіфа **К а ї м а** інвеституру. Але самі халіфи й на далі продовжували лишатися тільки духовними владинами правовірних. Такими принаймні були крім самого Каїма його два близьких наступники - **М о к т а д і й /1075 - 1094/** та **М о з т а з х і р /1094-1118/**. Слідуючий за ними халіф **М о с т а р ш і д /1118-1135/** дістав од сельджуцького султана **М а**

с у д а собі у світське володіння Багдад і більшу частину Іраку. Ці свої права світського володаря Мостаршід передав і своїм наступникам, якими були: Р а ш і д /1135 - 1136/, М о к т а ф і й /1136-1160/, М о с т а н д ж и д /1160-1170/ і М о с т а д і й /1170-1180/.

Тим часом сама сельджуцька династія остільки занепадала, що наступник Мостадія, халіф Н а с и р /1180 - 1225 / задумав було поширити свої права. На місце сельжуків видвинувся в той час Харезмшах М о г а м е д и б н - Т а к а ш, з яким Насир і розпочав боротьбу. Ибн-Такаш, щоб підірвати становище Насиря, наказав мусульманським богословам позбавити Насиря титула халіфа й наділити останнім одного з роду Алія; одночасно він вислав до Багдаду, проти Насиря, й свої війська. Насир, не почувачи себе досить сильним для боротьби з ибн-Такашем, вдався за допомогою до Д ж і н г і с - х а н а. Монголи відгукнулися на це покликання, але прийшли значно пізніше, так що ні сам Насир, ні його наступник З а х і р не зазнали наслідків цього приходу. Н а в а л а М о н г о л і в знищила вже до щенту мусульманські країни Азії. Останніми багдадськими халіфами з династії Аббасидів були - М о с т а н с и р /1226-1242/ і М о с т а н с и м /1242-1258/. Останній Аббасид у Багдаді виявив себе вже цілком нездатним халіфом. Своє життя він закінчив трагічно. В 1258 році він впустив до Багдаду Монголів, а через 10 днів після цього був ними страчений. Тоді загинуло багато членів родини Аббасидів, яких Монголи винищували поголовно.

Цим знищенням багдадського халіфа та його рідні властиво й кінчається історія династії Аббасидів, хоч одному з Аббасидів і пощастило урятуватися від монгольського знищення - він ухилився до Єгипту. Там цей Аббасид був проголошений р.1261 халіфом під іменем М о с т а н с и р а. Цей халіф - з правами лише духовного глави - мав підкріплити авторитет тамошніх мамелюцьких султанів. Династія цих єгипетських Аббасидів / з осередком у Каїрі / продовжувалася до того часу, доки в Єгипті панували мамелюцькі султани. В 1517 році влада останніх була знищена османським завойовником С е л і м о м I, який, щоб панувати нероздільно над цілим мусульманським світом, примусив тодішнього халіфа - Аббасида, М о т а в а к к і л я III, до зречення на користь османських султанів. Мотаваккіль III був таким чином останнім халіфом з династії Аббасидів.

Династія Аббасидів панувала в халіфаті більше п'ятисот літ. За цей - як для одної династії - досить довгий час мусульманська держава зазнала і великого розвитку та світової могутності, і майже повного занепаду. Аббасиди не дбали вже про поширення державних меж халіфату - це в достаточній мірі було зроблене ще їхніми попередниками; перед Аббасидами стояли завдання внутрішнього устрою - вони мали усталити відносини в середині самої держави. На досягнення цього й була звернена увага халіфів майже від

початку династії Аббасидів. За цей час внутрішня організація халіфату закінчується й удосконалюється, набуваючи в багатьох галузях державного життя довготривалих форм. До знайомства з внутрішньою організацією халіфату, його владою й управлінням та суспільними відносинами, як це все усталилося в добу панування Аббасидів, я й перейду в другій частині цього розділу.

В л а д а х а л і ф і в за Аббасидів досягає своєї найбільшої могутності. В цей час міняються погляди населення на халіфів і на походження їхньої влади. На початку халіфату, як знаємо, посада халіфів заміщалася всенародним вибором: на початку не було ні спадкоємності у владі халіфів, ні ідеї про божеське походження й можливості якимсь чудодійним способом передавати її другій особі. Та так було лише на початку, доки Араби не увійшли в ближчі стосунки з сусідніми народами і не засвоїли від них нових ідей і нових поглядів на верховну владу. Арабські завоювання, поширення халіфату за межі Арабії, познайомили Арабів перш за все з Византією й Персією - з їхніми ідеями про божеське походження верховної влади та з пишним придворним церемоніалом, що був ніби зовнішнім виявом цього неземного походження. Це знайомство вплинуло на халіфів - вони почали переймати й засвоювати чужі звичаї й погляди на верховну владу. З бігом часу міняються й відносини самих Арабів до своїх володарів - на халіфів почали дивитися як на земних богів, влада яких є безмежною. Старий звичай всенароднього вибору халіфів поволі уступив місце новій формі заміщення посади халіфа - спадкоємній. Переходом од виборного до династичного принципу були призначення чи намічення умираючим халіфом свого наступника. Новий звичай закріпився не без боротьби з старою традицією. Було не мало прихильників старовинного всенароднього вибору, були сторонники часткових змін у виборчій системі, але кінець кінцем всеж перемогли й закорінилися нові погляди й нова практика. Влада халіфів стала династичною й деспотичною. Халіф став необмеженим володарем у всіх, як світських, так і релігійних, справах халіфату: він безмежно розпоряджався життям і майном населення. Деспотичність цієї влади виявилася вповні за Аббасидів; при чому, при одних халіфах вона мала для держави дуже корисні, при других - дуже шкідливі наслідки.

За Аббасидів заходять також значні зміни і в державній організації халіфату - змінюються державні установи, адміністрація й форми правління взагалі. З дуже простої, якою вона була при перших халіфах, адміністрація за Аббасидів розростається й ускладнюється. На чолі влади стоїть сам халіф, воля його необмежена. Виконавцями його намічень і планів були найвищі сановники держави, які вербувалися звичайно з найблизчого оточення халіфа - спочатку це були його особисті довірені й лише пізніше вони стають звичайними урядовцями держави. При перших Аббасидах таких найвищих сановників було чотири: начальник поліції, суддя, начальник пошти й міністр фінансів. У міру розвитку державного життя

при цих високих посадах утворюються й спеціальні канцелярії - установи, які в халіфаті називалися д і в а н а м и. Кількість останніх з часом збільшувалася, рівнож як і сама організація їх ускладнялася. Найстаршими були два дівани: державна канцелярія й управління фінансів. Д е р ж а в н а к а н ц е л я р і я була заснована ще за О-мейадів. Завідував нею в е л и к и й в і з и р ь, який був головним міністром халіфа. Державна канцелярія мала дуже велике значіння в житті халіфату. Не менше значіння мав і д і в а н ф і н а н с о в и й, який пізніше розспався аж на чотири самостійних установи. За Аббасидів не лише реформувалися старі дівани, а утворювалися також і нові. Утворився між іншим д і в а н і п р и н а ч а л ь н и к о в і п о ш т и. Цей новий диван розпоряджав дуже великими впливами. Сам н а ч а л ь н и к п о ш т и мав у халіфаті досить складні функції. Помимо того, що він був начальником пошти, він був ще й "оком халіфа", себ то головним к о н т р о л ь о р о м у державі. Він стежив за всім, що робилося в халіфаті - і за найдрібнішими справами! - й про все доносив безпосередньо халіфові. Об'єктом його спостережень були не лише державні справи - діяльність урядовців і т.п. - а також і приватне життя населення, його настрої, господарські явища, становище окремих верств суспільства й т.д.. В своїй діяльності начальник пошти спірався на провінціальних помішників - почмейстерів, які виконували нагляд за всіма й усім у своїх округах. Ці почмейстери не підлягали у своїй діяльності нікому, крім самого начальника пошти, й були справжнім пострахом для всіх провінціальних урядовців.

Головний міністр у халіфаті називався в і з и р е м. Уряд візира було перейнято від Персів; за перших Аббасидів навіть і самими візирями були перси з походження /Бармеки!/. Не зважаючи на те, що уряд візира на початку не був наділений ніякими спеціальними функціями, він згодом набув найбільшого значіння в державі - візирь став першим слугою халіфа, його правою рукою й тінню. Призначенням візира було служити посередником між халіфом і підданими; пізніша практика одначе розвинулася в той спосіб, що халіф тільки через візиря й міг зноситися з своїми підданими. Через руки візира проходили всі накази й розпорядження халіфа, він скріпляв їх своїм підписом і печаттю. Це повело до підсилення становища візирів. Влада останніх згодом заслонила собою й владу самих халіфів. З другої особи в халіфаті /після халіфів/, візирі стали фактичними начальниками держави. Цьому в значній мірі сприяв і той факт, що сама династія Аббасидів, після перших дійсно видатних представників її, почала вироджуватися. Нікчемні, нездатні до управління халіфи замикалися в своїх гаремах, а діяльні й підприємчиві візирі утворювали цілі в і з и р с ь к і д и н а с т і ї й передавали свою владу спадкоємно. Час од часу, коли на халіфаті з'являлися видатні халіфи, візирі були змушені уступатися, падали, але це траплялося, як знаємо, не часто. Загалом же влада візирів чим далі тим усе більше зростала й набувала ширшого

впливу. Візирі фактично заступали халіфів, стали необмеженими володарями халіфату, які правили до того ж цілком деспотично. З урядовців-виконавців вони стали необмеженими правителями. З обмеженого візірату утворився візірат необмежений. Становище і владу візирів у халіфаті можна прирівнювати до становища франконських майордомів. Влада самих халіфів скасована не була, але в наслідок зміни відносин вона стала цілком номінальною. Візирі самі вирішували державні справи й переводили призначення на всі урядові посади.

Провінційальне управління в халіфаті було двох родів - державне й народне. Останнє /самоуправління/ мало досить велике значіння. Держава загалом не дуже втручалася в життя населення, обмежуючи свої функції до мінімуму. Цим пояснюється й той факт, що ми не зустрічаємо в халіфаті великого числа державних урядовців.

У політично-адміністративному відношенні цілий халіфат було поділено на часті - окремі провінції. На чолі кожної провінції стояв губернатор, який уважався представником халіфа на місці. Влада й функції губернаторів були досить різноманітними. Губернатори були zarazом світськими, духовними і військовими начальниками своїх провінцій. В їх особі, як на відносини старовинних Арабів, з'єднувалася влада вождя й первосвященника: як і самі халіфи, губернатори виконували богослуження й управляли провінцією. Більше того, вони мали право навіть самостійно провадити війни з невірними; правда це право надавалося лише тим губернаторам, провінції яких лежали десь на грانیці халіфату. Влада губернаторів на місці була майже необмеженою, - вони призначали в своїх провінціях урядовців. Єдине, з чим губернатори мусіли рахуватися, - це з провінційальними почмейстерами, які наглядали за їхньою діяльністю, будучи цілком незалежними від них. Та на ділі губернатори не завжди рахувалися навіть і з самими халіфами, особливо пізніше, коли влада останніх уже значно ослаба. З намісників халіфів губернатори стають тоді самі майже суверенами, місцевими халіфами. Центральна влада, щоб запобігти повному розпаду халіфату, признає необмеженість губернаторської влади й халіфи заключають із своїми провінціями такі умови, як з чужими державами. В цих випадках губернатори стають узурпаторами влади.

Посідаючи таку майже необмежену владу в провінціях, губернатори в той же час дуже мало втручалися в життя місцевого населення. Останнє управлялося само. Держава дбала властиво лише про те, щоб населення справно платило податки, яких халіфи старалися добути з населення як найбільше. З цією метою уряди дбали інколи навіть про піднесення матеріального добробуту населення - стежили за обробкою землі, проводили нові канали й т.п. Взірцем для халіфату у галузі податкової послужила перська податкова система; щоб наслідувати її, халіфи подбали навіть про переклад сасанидівських кадастральних книг на арабську мову.

На обов'язкові ж держави почасти лежала й охорона суспільного порядку. Провінційні урядовці призначалися губернатором /крім почмейстрів, яких прислали з Багдаду/. Державних урядовців було небагато: поліцейські, судді /каді/ й фінансові урядовці. Влада поліцейська й судова в багатьох моментах спліталися, хоч в цих функціях був і досить значний поділ. Поліція стежила за охороною порядку; при чому, право безпосередньої інтервенції вона мала лише в тих випадках, коли злочин був наявний і його треба було припинити. Але там, де треба було спочатку розслідувати справу, виступав суддя. Поліція не сміла також втручатися в приватне життя окремих родин, так що поліцейські урядовці не сміли навіть входити в приватні помешкання.

Обов'язки судді в були значно складніші. Помимо того, що каді виконували свої чисто судові функції - судили, призначали опікунів над божевільними й хорими, стежили за виконанням заповітів і т.п. - вони часто виконували по потребі й різні інші функції державної влади - інколи завідували навіть збором податків, коли для цього не було призначено спеціального урядовця; та це останнє траплялося досить рідко, бо стягання податків було надто важливою справою, що нею державна влада була дуже заінтересована й про яку завжди пильно дбала.

В податковому відношенні населення халіфату поділялося на дві частини: мусульман і не-мусульман чи невірних. Податкові обов'язки обох цих частин значно різнилися між собою. В цьому виявлялися релігійні основи мусульманської держави. Податковий тягар мусульман був значно легчий - їхнє становище в цьому відношенні було досить привилеєваним. Мусульманське населення халіфату повинне було платити лише один подоходний податок, так званий зекат. Невірні ж платили податок поземельний /харадж/ і поголовний /джізіє/. Крім цих трьох головних податків /зекат, харадж і джізіє/ були ще податки й другорядні. Останні або викликалися спеціальними потребами /як податок корабельно-будівельний/, або ж не мали загального характеру /як, напр., митні збори/.

Зекат брався виключно з мусульманського населення халіфату. Внесення його приписувалося самим Кораном. Він поширювався на самі різноманітні види майна. При вирахованню цього податку власники часто затаювали перед зборщиками розміри майна. Боротися з такими зловживаннями своїх підданих державна влада була безсила.

Не-мусульманське населення халіфату мало повинність платити податок поголовний і поземельний. Поголовний податок /джізіє/ був установлений ще Кораном. Його мали платити підбиті мусульманами народи, коли вони хотіли лишитися при своїй старій вірі. Розміри цього податку призначалися в залежності від заможності плательщиків - з багатих більше, з бідних менше.

При установленні поземельного податку /харадж/ згодом також стали брати на увагу не лише площу земельних участків, а також і їх плодородність, культуру й

т.інш. На хліборобство в халіфаті взагалі звертали велику увагу. Держава дбала про різні поліпшення, особливо про заведення штучного зрошення, й стежила за тим, щоб земля не лишалася необробленою й невикористаною. Хто не міг сам обробляти своєї землі, мусів її або наймати, або ж зовсім зректися від володіння нею.

Особливістю фінансової системи халіфату було те, що державні прибутки з оподаткування населення не вступали до скарбу як загальна сума, а розподілялися по окремим статтям. Кожен податок мав своє спеціальне призначення. Податки з мусульман /зекат/ поверталися головню на справи ісламу й на підтримку осіб, які користувалися з тих чи інших причин допомогою держави. Статті витрат зекату були слідуєчі: 1/допомога убогим; 2/нагорода зборщиків податків; 3/покриття боргів приватних осіб, зроблених в інтересах ісламу або держави; 4/утримання мусульман, які добровільно пішли на священу війну; 5/нагорода осіб, що послужили ісламу грошевиими засобами або якимсь іншим способом; 6/ викуп невільників на волю і 7/утримання убогих чужоземців. Деякі з цих статей пізніше мінялися. Так, на-пр., по ст. 5-ій почали згодом витрачати кошти на справи релігійної пропаганди взагалі. Варто зауважити також і те, що прибутки з зеката витрачалися в першу чергу в тій самій окрузі, де вони й збиралися; в тому ж випадкові, коли там не було між ким розподіляти зібраного зеката, гроші передавалися в сусідні місцевости.

Податки, що збиралися з невірних, поверталися на утримання самої держави. Вони мали військове походження - повстали з данини переможених Арабами народів. Податки невірних, як і військова здобич мусульман, поділялись на дві нерівних частини: 1/5 йшла в розпорядження халіфа, а решта - на утримання війська й на різні потреби державного управління.

Населення халіфату не завжди однаково відчувало на собі податковий тягарь. Та й розміри самих податків не завжди були однаковими. Кращі халіфи старалися полегчити податкові повинности населення. Зате в часи занепаду халіфату, коли державна скарбниця перебувала в стані хроничного голоду, держава своїми податками просто руйнувала добробут населення. До того ж, і зібрані за таких халіфів податки з населення витрачалися здебільшого непродуктивно - на різні усобиці, на придворну розкіш, - а значна частина йшла просто в кешені губернаторів і інш. високих сановників.

Крім податків, як головного джерела державних прибутків, були ще й деякі другорядні, але вони не мали більшого значіння. З них можна згадати експльоатацію рудників, оренду пустопорожніх земель і т.п.

Дуже визначним чинником у політичному житті халіфату була армія. Мусульманське військо було організоване ще за перших халіфів, особливо Омара, й устрій його був удосконалений вже за Омейядів; але остаточну організацію воно дістало аж за Аббасидів. Мусульманська армія відіграла, як знаємо, дуже визначну роль в справі поширення

халіфату й здобуття ним світового значіння. Військова зброя уможливила поширення ісламу, військо ж створило основу й політичної могутності мусульманської держави. Тому цілком природньо, що в халіфаті на військову справу звертали дуже велику увагу. Військова справа в державі майже цілий час стояла на першому місці й на військові потреби витрачалися найбільші частки з державного скарбу.

В і й с ь к о в а с п р а в а у мусульман була тісно зв'язана з справою релігійною. Військова служба вважалася у них боговгодною й заслужною перед богом справою. Крім того, військова служба в халіфаті дуже скоро стала й надзвичайно вигідним заняттям. Мусульманські жовніри діставали значне утримання від держави й до того ще мали пайку при поділі військової здобичі. Примусового набору до війська у халіфаті не практикувалося - війська формувалися виключно з добровольців. Охочих до війська не бранувало ніколи: одних сюди приваблювала можливість легкого збагачення, других релігійний фанатизм і перспективи райських нагород. Свою п л а т н ю мусульманське військо діставало спочатку з центрального скарбу, а пізніше, коли халіфат почав розпадатися на окремі провінції, де сиділи узурпатори - губернатори, а центральна влада ослабла й центральна казна збідніла, платня війську почала видаватися безпосередньо з місцевих провінціальних скарбів.

За Аббасидів у складі війська настали дуже значні з м і н и. Змінилася значно й сама роль війська в житті халіфату. Раніше до війська приймали виключно самих арабів. Пізніше, в міру поширення халіфату й усе нових завойовань, арабська армія почала поповнюватися й чужинцями з завойованих країн. Сама кількість війська в цей час значно збільшується. На чужинецькі частини мусульманського війська найчастіше спираються різні претенденти в своїй боротьбі з пануючими халіфами. Армія набуває особливого значіння в справі заміщення престолу. Військо стає небезпечною силою як для окремих халіфів, так і для цілих династій. Цим пояснюється й той факт, що Аббасиди, діставшись до влади, стараються боротися з цією небезпечкою. Вони зменшують майже наполовину платню війську й поділяють його на окремі корпуси по етнічному признаку. Таким способом вони досягають розбиття єдності війська. За Аббасидів утворюється п'ять таких різних по племінному складу корпусів: північно-арабський, південно-арабський, африканський, хорасанський і ферганський. /Останній складався з рабів - тюрків, що їх приганяли з Ферганської області/. Невдоволення й заворушення в одних військових частинах халіф завжди мав можливість ліквідувати опираючись на другі.

Одночасно з організацією сухопутної армії, халіфи дбали також і про збільшення свого флоту, організація якого була почата ще за Омеядів.

Закінчуючи цим загальний огляд системи управління й військової організації в халіфаті, перейдемо далі до знайомства з с у с п і л ь н о ю с т р у к т у р о ю в ньому.

Н а с е л е н н я халіфату складалося з перемож-

ців і переможених; крім того, воно поділялося на мусульман і невірних. На верху соціальної піраміди стояли спочатку виключно чистокровні араби - завойовники. Всі вони були мусульманами. Установлення станів населення халіфату йшло досить повільно. Ще з перед-Могамеда, як відомо, вільне арабське населення поділялося на роди. Пізніше, в зв'язку з подіями, з окремих родів виділилась особлива релігійна аристократія. Це були перші послідовники, співробітники й особисті приятелі Могамеда. Але поділ на роди все ж зберігався й далі, хоч пізніші події вже й не сприяли йому. Особливо небезпечними наслідками цього родовому поділу загрожували релігійні війни Арабів, під час яких роди розділялися - частина лишалася на старому місці, частина йшла на війну, відривалася й осідала на нових селищах. Та поділ все ж зберігався й далі. В таких випадках, коли род знесилювався вже до краю, його рештки приставали до якогось сильнішого роду.

Мусульманські завойовання спричинилися й до появи значніших невірних верств людности, якими були **р а б и**. Трохи згодом між вільними й рабами появилася посередня верства населення, так звані **к л і є н т и**. Джерелом рабства у халіфаті була насамперед війна. Рабство витікало з військових звичаїв Арабів. В силу останніх, коли Араби силою здобували якусь країну, то все чоловіче населення її винищувалося, а жінки й діти, як полонені, поверталися в рабство. Ця жива військова здобич розподілялася так само, як і здобуте майно: п'ята частина її йшла халіфові, а решта військові. Пізніше кількість рабів у халіфаті почала збільшуватися ще й привозним елементом. У багатьох місцях мусульманської держави повстали навіть справжні осередки торгівлі рабами: туди й направлявся ввіз цього живого товару. Рабів привозили головно з Ферганської області /тюрків/ та Африки /берберів та негрів/. Кількість рабів у халіфаті зростає до дуже поважних розмірів, а рабоволодіння стало інститутом дуже поширеним.

С т а н о в и щ е р а б а в халіфаті не було цілком замкненим. При певних умовах він міг відістатися й на волю, але для цього йому треба було обов'язково прийняти іслам і вивчити арабську мову. При виконанні цих умов раби ставали **к л і є н т а м и**. В наслідок того, що в халіфаті поділ людности відбувався по двом признакам - племінному й релігійному, - ці клієнти /новонавернені мусульмане/ займали фактично посереднє становище між повноправними арабами й рабами. Вони, як мусульмане, були значно вище рабів, але, як чужоземці, були значно нижче корінних арабів. Ця нерівноправність виявлялася не лише у відношенні арабів до них, а також і в розподіленні державних повинностей. З клієнтів стягали поземельний і поголовний податок, хоч мусульмане - араби були від них вільні. Такий розділ суперечив навіть і приписам Корана, який наказував усім мусульманам, без ніяких ріжниць, уважати себе рівноправними братами.

Та таким неповноправним становище клієнтів у халіфаті було фактично лише на початку. Вже за Омейядів клі-

енти здобули в халіфаті досить значний вплив, який за Аббасидів збільшився ще дужче. Вже за Омейядів клієнти виявляють себе як енергійні торговці й промисловці. Поволі вони починають здобуватися й до державного управління. Перехід влади від Омейядів до Аббасидів відбувся при діяльній участі не-арабських елементів халіфату, головним чином персів, які діяльно допомагали Аббасидам захопити владу в свої руки. Аббасиди, ставши халіфами, починають підтримувати клієнтів. Для оправдання себе в цьому відношенні нова династія посиляється на відповідні вироки пророка в Корані, де говориться про рівносправність усіх мусульман, незалежно від їхнього походження. Впливи клієнтів у державі, завдяки цій урядовій підтримці, зростають ще більше. Впливи ці дужчають ще й тому, що серед самих клієнтів розвивається тепер надзвичайно енергійна діяльність економічна й наукова. Клієнти видають з серед себе цілу низку видатних учених і діячів, які витворюють нові цінності і вславляються в різних галузях життя. Клієнти за Аббасидів стають самим багатим і освіченим елементом у державі, а тим самим і найвпливовішим суспільним чинником. Посади державних урядовців заміщаються тепер майже виключно представниками цієї верстви. Особливо значним став вплив клієнтів після того, коли вони захопили в свої руки справу фінансів. Становище старої арабської аристократії в наслідок цього було підірване остаточно. В халіфаті запанували погляди, що показником аристократичності служить не походження, а особисті заслуги. Старі аристократи з арабів, що вважали працю недостойною для себе, мусіли уступити своє місце в суспільстві клієнтам, які енергійно взялися за працю. Одною з головних засад клієнтів було те, що вони проломили до ісламу отвір для чужих впливів.

Одночасно з тим, як міняється становище клієнтів, у халіфаті взагалі міняється структура суспільства. Примітивизм первісного поділу по племінному та релігійному при знакам уступає місце більш складним поділам і відносинам. Людність поділяється, як і раніше, на свобідних і рабів, але свобідні тепер уже розрізняються по заняттю, чого раніше майже зовсім не було. Розрізняються духовні, придворні, купці, ремісники, урядовці. Ремісники об'єднуються й утворюють щось подібне до цехів.

В структурі населення тепер виступає вже яскраво поділ на сільську й міську людність. Варто підкреслити, що населення міст складається переважно з клієнтів, а більшість арабських племен продовжують віддаватися немійським заняттям — скотарству, полюванню та військовій службі — й мешкають не в містах.

УІІІ. МУСУЛЬМАНСЬКА ДЕРЖАВА В ЕВРОПІ.

На захід Араби поширили свої володіння значно далі, ніж Греки й Римляне. В Африці їхні володіння розкинулися в північній і центральній частинах материка й сягли аж до Атлантийського океану. Через Африку Араби поширили свої завоювання й на Європу. Свої колонії тут вони заснували в завойованих ними Сицилії й південній Італії. Це мало велике значіння - через ці свої колонії вони увійшли в безпосередні стосунки з європейцями й поширювали серед останніх свою культуру і впливи. Та значно важнішими в усіх відношеннях були для Європи наслідки від завойовання Арабами Піринейського півострова й утворення там окремого халіфата зі столицею в Кордовій.

Завойовання Арабами Піринейського півострова відбулося у УІІІ віці. З цього часу на цілі століття Араби запанували в південно-західній Європі. Мусульманське панування тут потягло за собою дуже важливі наслідки для Європи - наслідки, що представляють собою видатні моменти в середньовічній історії взагалі. Виявилися вони головню в перенесенні арабської цивілізації в Європу й у завзятій боротьбі між європейцями й Арабами. Боротьба ця відбувалася головню на релігійному ґрунті: прийшли араби були фанатичними мусульманами, місцеве ж населення ще перед тим прийняло християнство. Релігійна боротьба на Піринейському півострові дуже важлива своїми наслідками, що мали таке далекосягле значіння для місцевого населення. Вона помітно позначилася на характері останнього. Релігійні моменти відігравали досить значну роль й у пізнішому житті еспанців. На ґрунті релігійного фанатизму в Еспанії розвинулося дуже інтенсивно й аскетичне та лицарське життя, а пізніша Еспанія видала таких визначних діячів, як Пилип ІІ, Торквемада й Лойола, що в релігійних справах були дуже енергійними й до краю рішучими.

Завойовання Арабами Піринейського півострова зв'язане з знищенням Вестготського королівства. Королівство Вестготів повстало на руїнах Західньої Римської Імперії. Як і другі подібні ж державні новотвори в межах колишньої світової держави, це королівство не відзначалося великою сталістю. Від старої Імперії воно одідичило не мало її нездорових властивостей, особливо в галузі суспільних відносин і землеволодіння. Земельні простори Вестготського королівства були поділені між нечисленними власниками. До землі були прикріплені /подібно римським колонам/ як селяне хлібороби, так і міщане. Крім такого прикріплення, суспільне життя королівства знало ще - і то в дуже широких розмірах! - справжнє кріпацтво. Кріпани не мали ніяких прав - були повною власністю землеволодарів. Кріпацтво в королівстві було спадкоємним - пе-

реходило від батьків на дітей. Вестготські кріпаки мали здебільшого певні обов'язки, що їх і передавали з покоління в покоління, - рибальство, хліборобство, пастухівство, ковальство й т.д. Суспільна структура королівства з її нерівністю й неурівноваженістю не свідчила про загальне задоволення підданих і про певність стану.

Ця непевність збільшувалася ще й деякими іншими моментами. З них особливо треба згадати жидівську справу в королівстві. Річ у тому, що жидів на півострові було дуже багато. Відносини з християнським населенням у них здавна були далеко не мирними й уклалися врешті не на користь жидівської сторони - християне переслідували жидів. Ці переслідування виявлялися, між іншим, у тому, що жидів виселяли за межі держави, відбирали в них дітей для виховання в християнстві; позбавляли жидів майна й свободи, карали на тілі й т.д. Оскільки значними були ці переслідування, можна бачити з того, що десятки тисяч жидівської людности переходили на християнство. Само собою, що цей перехід не був ширий. Жиди загалом були настроєні дуже вороже супроти Вестготського королівства та його порядків і їхня ненависть чим далі тим зростала все більше. Не бачучи другої ради, вони пробували навіть піднімати повстання, але останні успіху не мали й спричинялися до ще більших переслідувань і терору, що в свою чергу ще дужче збільшувало жидівське незадоволення й ненависть.

Таким чином жиди цілою своєю масою збільшували й без того велику кількість незадоволених у Вестготському королівстві. Ця небезпека була тим більшою, що прихильні до держави елементи, які склалися майже виключно із земельної аристократії, були не дуже численними, а до того ще й значно слабими. Вони втратили вже свою колишню бойовність, звикли до бездіяльності й виниженого життя з праці своїх кріпаків. Ті армії, що їх мали своїм обов'язком виставляти ці землевласники, комплектувалися з тих же кріпаків, - до того ж вони не були ні численними, ні певними. Безправні й незадоволені кріпаки своїм числом значно переважали кількість свобідних елементів армії, а це не могло гарантувати безпеки й для самого королівства. Під час нападу Арабів на Піренейський півострів це й виявилось в повній мірі.

В суспільних відносинах Вестготського королівства, як бачимо з цього, панували антагонізм й ненависть. Незадоволеними супроти держави були збіднілі й зруйновані міщане, кріпаки й жиди.

Завойовання Арабами Піренейського півострова й знищення Вестготського королівства здавалося чимсь випадковим і несподіваним. Особливо кидалася в очі та легкість, із якою воно було переведене. Таким же несподіваним було це завойовання й для самих Арабів. Останні не припускали можливості успіху такого підприємства. Це видно вже й з того, що арабська експедиція на Піреней не входила в пла-

ни центральної влади халіфату-вона була підприємством мусульманських полководців у Африці. Та й ті починали провадити її дуже обережно. Перебіг самої справи представляється так.

На африканській стороні Гібральтарської протоки лежало місто С е у т а. Сеута належала до Візантії й підтримувала досить жваві зносини з Вестготським королівством. З останнім її зближувала сильна небезпека з боку мусульман, які тоді вже посунули межі своїх володінь у Африці аж до Атлантийського океану. Намісником Сеути був Ю л і а н. У цього Юліана згодом дійшло до непорозумінь із королем Вестготів Р о д р і г о м. Суперечки між ними розвинулися до такого ступня, що Родріго образив і обезчестив Юліана. Тоді Юліан зав'язав зносини з африканським намісником халіфа, яким в той час був знаменитий М у с а. Знаючи слабкі сторони вестготського державного життя й бажаючи помститися за свою образу, Юліан розвинув перед Мусою план завойовання Вестготського королівства. Муса повідомив про це тодішнього халіфа Валіда. Останній наказав Мусі зробити спочатку лише військову рекогносцировку. Справа на перших порах випадала так, що араби завдавалися ніби лише пограничними грабунками й розвідкою.

Керуючись наказом халіфа, Муса й вислав до Іспанії всього 400 чоловік війська на чолі з своїм полководцем А б у - З о р а - Т а р и ф о м. Переправа відбулася на кораблях Юліана. Ця перша арабська експедиція, що датується 710 роком, обмежилася лише грабунком околиць Альгезіраса й повернулася назад до Африки. Та на цьому не припинилося арабське підприємство. В 711 році Муса вислав сюди вже 7.000 свого війська на чолі з Т а р и к о м. Родріго в цей час був зайнятий на півночі своєї держави боротьбою з повставшими Баснами. Переправа Тарика до Європи відбулася кількома наворотами, бо він мав до розпорядження всього чотири кораблі. Його війська зосереджувалися на високій скелі, яка пізніше була названа іменем Тарика /Гібральтар/. Відси почалися й їхні завойовання, початок яких був досить успішним. Тарик рушив далі у глибину країни. Йому на зустріч із значно більшою кількістю війська йшов Родріго. Можливості відступу для Тарика не було: треба було прийняти бій - і або перемогти, або загинути. Тарик успів ще повідомити Мусу про критичність свого становища й той вислав йому підкріплення. Але все ж його й 12.000-на армія далеко не дорівнювалася числом армії Родрігової. Тим не менше, Тарик прийняв бій і... переміг. До такого висліді зустрічі спричинилася не лише значна войовничість Арабів - ще більшу роль тут відіграли ті відносини, що панували у Вестготській державі. До того всього ще й сам Родріго не користувався особливою прихильністю навіть серед своєї аристократії. Родріго був узурпатором, він насильно усунув попереднього короля й заволодів престолом. Рідня й прихильники того короля були настроєні дуже вороже супроти Родріга. Під час битви з Тариком вони уступили й своєю зрадою не мало спричинилися до успіху арабської зброї.

Головна зустріч із Тариком одбулася в липні 711 року /сама битва тривала 7 днів, 19-26.VII/. Родріго бився завзято. Тарик поніс величезні втрати на людях. Але під час битви в самий рішучий момент вестготського короля раптово не стало - лишається нев'ясненим, чи він був забитий, чи кимсь захоплений. Зникнення Родріго вплинуло рішуче на вислід бою. У вестготському війську почалася анархія, а в різних містах незабаром піднялися заколоти й повстання. Вестготська армія не хотіла воювати, а жиди в той же час одверто переходили на бік Арабів. Це уможливило Тарику завойовання цілої країни. Не зважаючи на накази Муси повернутися до Африки, Тарик продовжував завойовання міст. Після поразки Родріга ціле королівство якось одразу розвалилося. Вище духовенство й аристократія або рятувалися утечою, або ж старалися заключати договори з завойовником. Визначні міста півострова одно за другим опинялися в руках арабів. Араби здобули Кордову й столицю королівства Толедо. Захоплення Толедо було улегчено переходом жидів на бік Арабів. На півострові запанувала паніка. З Міст тільки одна Севілля опиралася й потребувала довшої облоги, решта ж піддавалася майже без боротьби. Щоб докінчити завойовання півострова сюди прибув у 712 році сам Муса й привів із собою нових 18.000 війська. На півострові закріпилася й поширилася влада халіфа, від якої були вільними ще лише північні країни.

Успіхи Тарика викликали заздрість у Муси. Здибавшись на півострові з Тариком, Муса, замість нагороди, побив його бичем і в'язнив аж доти, доки той не видав йому здобутих багатств. Після цього Муса разом з Тариком продовжували завойовання Піринейського півострова й дійшли аж до Піринейїв. Уже тоді відбулося кілька нападів арабських на володіння Франків.

Успіхи Муси в свою чергу викликали заздрість і недовіря з боку халіфа. В зв'язку з цим Мусу було покликано до Дамаску. Бажаючи забезпечити своє становище, Муса призначив начальником піринейських країн свого сина. Халіфом у цей час був Валід I. Він доживав уже свої дні /† р. 715/, але всеж хотів ще сам одсвяткувати успіхи Муси. Та цим святкуванням хотів скористуватися також і наступник Валіда, яким став брат останнього, Сулейман. Муса не мав підстав дуже довіряти ні старому халіфові, ні його наступникові. Він старався забезпечити своє власне становище. Популярність Муси в цей час була надзвичайною. Призначивши начальником піринейських володінь одного з своїх синів, він по дорозі до Дамаску попризначав двох других синів начальниками Маґребу /теперішнє Марокко/ та Наїрвану /тепер. Алжир та Туніс/. Його славі таким чином дорівнювалася й його влада та впливи.

До повного унезалежнення піринейських мусульман дійшло трохи згодом - при зміні династії в халіфаті. Знищення Омеядів і влада Аббасидів не скрізь була принята однаково охоче. Особливо важливі наслідки викликала ця

зміна на Піринейському півострові. Діставши відомости про події в Дамаску, мусульманські старійшини зійшлися в Кордовій, де й вирішили, що мусульманські країни на Піринейях цілком вистарчають самі для себе й не потребують залежності від халіфату. До такого рішення привело те, що віддаленність столиці вже раніше виявила свої негативні наслідки для цих країн. Старійшини ухвалили, що на далі ці землі мають стати незалежними й керуватися цілком самостійно. Тоді ж було ухвалено покликати до себе на престол Абдаррахмана, який у той час переховувався в Африці в племені Зенетів. Абдаррахман прийняв покликання й з 750-ма чоловіками племені Зенетів дістався р.750-го до Кордової. Владою на Піринейях Абдаррахман заволодів з бою - проти нього став прихильний до Аббасидів начальник країни, а Абуль-Аббас до того ж вислав сюди військо. Та вже р.773-го боротьба за панування на Піринейях була закінчена повною перемогою Абдаррахмана над Аббасидами.

Новий кордівський правитель хоч і не назвався халіфом - лише еміром, - але привласнив собі всі ознаки халіфської влади: його поминали правовірні в молитвах, він мав окреме місце в мечеті, особисту охорону, посідав трон, мав право бити гроші, мати прапор, печать, носити особливе убрання, мати оркестру й спеціальний намет у полі. Особиста сторожа кордівських емірів складалася з чужих, головню словянських, елементів.

Перший кордівський емір Абдаррахман I /755-788/ став засновником династії еспанських Омейядів. Він був унуком халіфа Гішама й сином Моавії. Абдаррахман був змушений довгий час воювати за свою владу з багдадськими халіфами, закріплюючи тим самим незалежність Піринейського півострова. Це було тим тяжче, що на самому півострові було не мало впливових елементів, прихильних Аббасидам. У боротьбі з Аббасидами Абдаррахманові багато допоміг його воєначальник Абдельмалік. Завдяки останньому він укріпив свою владу й підбив майже що цілий Піринейський півострів. Тільки після цього для Абдаррахмана настали спокійніші часи, коли він міг віддатися вже й мирній діяльності.

Абдаррахман I виявив себе добрим правителем і добрим мусульманином. Він багато подбав про організацію новозаснованої держави. Під його владою кордівський халіфат надзвичайно розвинувся економічно й культурно. За його часу копалися протоки, робилося штучне зрошення, будувалися мости, прокладалися дороги, розвивалося гірництво й т. д. В той же час закладалися різні культурні й благодійні установи. Абдаррахман дбав про відбудовання столиці своєї держави, м. Кордови /наз. також Кордоба, Кордуба стара оселя, положена на правому березі р. Гвадалквівіру в родючій рівнині/. Взірцем для нього служив його рідний Дамаск, де він народився /р.731/. По взірцю дамаської мечеті була заложена й знаменита мечеть у Кордові, на будову якої Абдаррахман призначив 100.000 золотих і сам особисто допомагав працювати при її будівництві. Ця мечеть була першою після мекканської в цілому мусу-

льманському світі; року 1236 її було перетворено в християнський храм. У цей же час будувалося багато й інших будівель, а навколо Кордови закладалися великі сади й т.п. За Абдаррахмана ж у Кордовій було засновано високу школу, де поруч з мусульманами працювали християнські й жидівські вчені й нуди по науку приходили люде з усіх країн Європи. Абдаррахман взагалі виявив велику толеранцію до інших релігій і за це користувався з боку населення своєї держави великою повагою.

Та будучи таким щасливим халіфом, який заслужено міг тішитися наслідками своєї праці, Абдаррахман не мав щастя в своїй родині. В останній панувало недовіря, підозріння, ворогування й т.п. Все це було наслідком многоженства, що на ньому базувалася могомеданська родина й яке підривало як становище жінки в родині, так і основи самої родини. Своім наступником Абдаррахман визначив перед смертю свого третього сина Гішама.

Г і ш а м I /788-796/ переміг опір, який йому ставили два старших брати. Він виявив себе дуже милосердним. За нього великого впливу в державі набрали духовні чинники. Своє правління Гішам позначив закладанням нових шкіл і поширенням освіти. Наступником його став його син Г а к а м I /796-822/, якому так само довелося боротися за владу з своїми дядьками. Обидва вони були переможені ним - Сулейман загинув, а Абдаллаг емігрував. Ця боротьба розвинула в Гакамі властолюбність, - він не хотів ні поступатися своєю владою, ні ділитися нею будь з ким. Гакам виявив себе хоробрим і вдатним військовим. У своєму приватному житті він не дуже дотримувався приписів Корану - любив вино, танці, співи, жінок. Це спричинялося навіть до ворожнечі до нього з боку викладачів Корану на високій кордівській школі. Останні підбурювали населення проти безбожного Гакама; вони рішили взагалі усунути його й посадити на престолі Абдаллагового сина - К а з и м а. Казим дав був на це свою згоду й було вже навіть організовано переворот, але в останню хвилину він /Казим / викрив увесь план Гакамові. Цей жорстоко помстився на змовниках - їх було скатовано на смерть. Так само нещадно здушив Гакам і повстання Толедо й Кордови. Під кінець свого життя він зовсім збожеволів. Його наступником став його син, добрий але слабкий характером, А б д а р р а х м а н II /822-852/. Цей четвертий кордівський емір багато воював. Воював він і з Пипіном, який було впав до Каталонії. Ця війна була для Арабів успішною. Пізніше він воював з Норманами, які напали на південне побережжя півострова й захоплювали мусульманські володіння. В році 844 Нормани були відбиті. Довший час Абдаррахманові II довелося воювати також з королями Леонським й Астурським. Але владу в середині своєї держави цей емір випустив із своїх рук. Вплив і влада опинилися в руках його жінок та двірських елементів. До великого значіння в державі знову прийшли верхи духовенства. Абдаррахман II виявив себе великим прихильником науки й мистецтва. Він сам написав аннали Іспанії й дбав про переклад до арабської мови творів грецьких філософів, рукописи яких скуп-

вував на сході. За його правління в халіфаті появилися нові розкішні будівлі, розвинулося садівництво, він завів у Кордовій водовод, дбав про комунікацію й т.п.

Наступником Абдаррахмана II на престолі стає його син **М о г а м е д** /852-886/. Правління останнього було дуже бурхливим. Він не мав спокою ні серед рідні, ні в своїй державі, ні на зовні. Між 45 синами Абдаррахмана згоди не було! В державі, не зважаючи на переслідування влади, поширювалося християнство - кількість ворогів еміра зростала. Нарешті, на зовні Могамедові доводилося продовжувати тяжку боротьбу з новоповставшими християнськими державами. Боротьба ця була почата ще за Абдаррахмана II, але з особливою силою розвинулася за Могамеда. Останній визначився дуже гострою ненавистю до чужинців. Особливо жорстоко переслідували в його часи християн. Під цей час було знищено й архієпископа Толедського. В обстановці постійної боротьби й незгод Могамедові доводилося витрачати багато сил на ліквідацію різних повстань, що постійно піднімалися в його державі. Ні одно з цих підприємств не мало значнішого успіху, але кожне з них дуже непокоїло Могамеда. Серед боротьби та заколотів останній і помер. На його місце прийшов його син **М о н д і р** /886-888/. Правління цього еміра було недовголітнім - через два роки він наклав голову в боротьбі з повстаннями, що з новою силою спалахнули в державі. Продовження боротьби і владу після нього перебрав його брат **А б д а л л а г** /888-912/. Повстання проти цього еміра поширилося вже по цілій державі. Виступали все нові й нові вороги. Та Абдаллаг всеж із усма ними дав собі раду. В цій боротьбі він перший заключив союз із християнським володарем /Альфонсом III Овідським/. Своім наступником, поминаючи сина, Абдаллаг призначив свого внука, Абдаррахмана.

А б д а р р а х м а н III /912-962/ став найславнішим кордівським правителем. Він продовжував боротьбу свого діда, перемиг своїх ворогів і докінчив об'єднання арабських володінь на Піринейх. Він перший з кордівських правителів прийняв титул "князя вірних" /емір-уль-мумінін/. Цей володарь багато воював з християнськими королями, які тиснулися на південь Піринейського півострова, відбив їх і старався зовсім знищити їхні держави на Піринейх. Воював Абдаррахман III також і з мусульманами африканськими - в Африці він підбив короля мавританського.

По свідоцтву тогочасних хроністів кордівський двір за Абдаррахмана II був найбагатчим й найблискупішим у цілій тодішній Європі. При дворі халіфа осередилися вчені й поети, - всі вони були під протекторатом Абдаррахмана. Останній багато дбав про прикраси й розбудову столиці. За роки його правління Кордова надзвичайно зросла. Вона мала 113.000 домів, 300 мечетів, 900 лазень і 80 публичних шкіл. Кількість її населення перевищувала 1.000.000. Кордова за Абдаррахмана славилася як осередок науки й мистецтва. Тут повсталася перша справжня академія; була заснована бібліотека халіфів, що розрослася до 600.000 томів /Ця бібліотека була знищена в 1013 р. берберами/. Кор-

дова цілком оправдано вважалася тоді європейським центром. Сюди приходили звідусіль по науку; особливо для студій на медичній школі, що була в ті часи єдиною в цілій Європі. З Кордови ж ширився вплив арабської літератури. Під владою Абдаррахмана III розвивалися також торгівля, хліборобство й господарське життя взагалі.

Своїм наступником Абдаррахман III визначив свого старшого сина Гакама, але проти останнього ще за життя старого еміра почав снувати змову його молодший син. Абдаррахман не завагався скарати цього молодого змовника смертю. Наступником став таки визначений ним **Г а к а м II /962-976/**. Це був останній сильний володар з нащадків Абдаррахмана - еспанських Омейядів. Він виявив себе протектором наук та мистецтва; воював далі з африканськими мусульманами. Наступником його став син **Г і ш а м II /976-1009/**. На останнього від початку великий вплив мала його мати, яка передала опікування сином і владу своєму любимцеві. Цей випадковий володар, відомий в історії під іменем **М а н с у р а**, провадив боротьбу з християнами, які зазнали від нього болючих поразок. Воював він також і з африканцями. Мансур і вмер од ран, дістаних на полі бою. Після його смерті /в 1002 р./ влада перейшла до рук його сина **А б д е л ь м а л і к а**, який і панував аж до своєї смерті - певно насильної - в 1008 році. Справжній емір Гішам II увесь час зовсім не втручався в управління. Навіть після смерті Абдельмаліка він не перебрав влади до своїх рук, а призначив правителем другого мансурового сина Абдаррахмана. Таким чином, поруч із родом еміра почав виростати рід володарів-династія Мансура. Проти такого порядку повстав один з родичів еміра, Могамед. Після боротьби справа скінчилася на тому, що еміра /того ж таки Гішама II/ зовсім усунули від справ, ув'язнили й оголосили про його смерть. З найвищими почесностями було поховане тіло одного, подібного до Гішама, християнина, якого спеціально для цього було замучено. Новим еміром після цього став **М о г а м е д**. Та його мистифікацію з Гішамом було прозражено й проти нього почалося загальне повстання. Могамед кінець-кінцем був переможений і страчений, а влада знову була повернена Гішамові II. Після цього на троні в Кордовій змінилося ще багато нащадків Омейядів. Тільки за 18 літ /1013-1031/ перебуло там 8 емірів. Останній з них **Г і ш а м III /1026 - 1031/** сам зрікся влади. Тим самим припинилася й династія Омейядів у Кордові. Влада з 1031 р. перейшла до кордівського візира, який заложив тут нову династію й правив уже, як король.

Ще кілька слів про саму **К о р д о в у**. В зв'язку з занепадом кордівського халіфату Кордова перестає бути головним містом. В р. 1060 вона дісталася Аббадовцям севильським, р. 1091 - моравидам, р. 1148 - могадовцям, а р. 1236 піддалася Фердинандові II Святому, королеві Кастильському. Останнє було зв'язане з виселенням усього могамеданського населення до Гренади й з повним упадком Кордови. В 1589 році Кордова була ще до того спу-

стошена землетрусом. Але сліди арабського панування в Кордовій залишаються аж до останніх часів. Найтривалішою пам'яткою цього є старі арабські будівлі. Кордовська мечеть, перетворена р.1236 на християнський храм, руїни палацу емірів, красний міст через Гвадалквівір - все це яскраво свідчить про арабські часи на Піринецькому півострові й нагадує про роль Кордови в європейському житті.

Після перших моментів арабського завойовання, коли в країні панувала ще анархія, властива таким подіям взагалі - виявлялася вона грабунками, вбивствами й руїною цілих міст і місцевостей, життя продовжувалося, як і раніше. З м і н и, заведені завойовниками на Піринецькому півострові, не були дуже значними. До того ж, ці зміни не були на шкоду місцевому населенню, не порушували в масі його інтересів і не викликали серед нього відпору проти нової влади. Та й сама ця влада для маси населення ніскільки не була гіршою від влади Вестготського королівства. Араби й тут, як і в багатьох других завойованих ними країнах, не ламали місцевих звичаїв і обмежувалися найменшим втручанням, потрібним лише для збереження влади над країною. Ріжні державні функції доручалися ними місцевим людям. З посеред туземців вибиралися судді, адміністратори, фінансові урядовці й навіть намісники.

Досить значні зміни зайшли в з е м л е в о л о д і н н і. Багато великих землевласників рятувалося утечею поза межі країни - їхні земельні маєтності й добра діставалися завойовникам. Останні відбирали також і церковні маєтності. Все це розподілялося між новими власниками. Але все це не змінило ні господарської системи, ні соціальної структури. Самі завойовники не займалися хліборобством - тоді ще вони вважали це заняття недостойним для себе; та крім того, вони не були й знайомі з місцевими умовами обробки землі. Хліборобство було полишене тим, хто займався ним і раніше, себ-то в першу чергу кріпакам, і на тих же самих умовах - нові власники земель діставали собі готівкою певну частину врожаю.

Зміни в землеволодінні, запроваджені новими завойовниками в колишньому королівстві, мали для місцевих відносин досить позитивні наслідки. Перш за все, новий розподіл землі зменшив тут велику земельну власність і роздробив її між значно більшим числом нових власників. Це, в свою чергу, мало досить важливі наслідки: з одного боку, поліпшилося хліборобство взагалі, а з другого - зник виключний вплив привилеєйованих земельних магнатів /як світських, так і духовних/.

Завойовники запровадили значні полегчі й у становищі н и з ч и х с т а н і в с у с п і л ь с т в а взагалі, як прикріплених до землі, так і закріпаччених. Сталося так почасти в наслідок того, що Араби мали свої, відмінні від християн, погляди на невільників. За наукою ісламу, звільнення невільників вважалося боговгодним ді -

лом. У цьому відношенні мусульманські приписи значно ріж-
нилися від християнських - християнські єпископи королів-
ства Вестготського старалися виправдати невільництво, вжи-
ваючи для цього навіть цитат із творів античних філософів
і т.п. Шож торкається х л і б о р о б і в, прикріпле-
них до землі, то вони своїм становищем стали подібними
до самостійних фермерів. Їхньому усамостійненню особли-
во сприяв той факт, що самі араби - власники не втручали-
ся в їх господарські заняття. Все це мало певний вплив і
на становище кріпаків старих християнських власників. Ці
кріпаки тепер мали можливість тікати від своїх панів до
мусульман, переходити на іслам і таким способом звільня-
тися цілком од залежності своїх християнських власників.
Такого роду утеча й переходи вже з перших часів практику-
валися в дуже широких розмірах, а згодом стали звичайним
явищем.

Не погіршало також під арабським пануванням і ста-
новище с в о б і д н о г о м і й с ь к о г о н а -
с е л е н н я. Окремі мійські громади заключали з араба-
ми договори, в силу яких вони зберігали своє майно але
обов'язувалися до сплати певної контрибуції.

Що торкається р е л і г і й н и х с п р а в,
то в цьому відношенні мусульманські завойовники виявили
були спочатку досить значну толеранцію. Вони не переслі-
дували християн і не змушували їх до переходу на іслам,
так що ті на перших порах не мали підстав виявляти своє
невдоволення завойовниками. Арабів на Піринецькому пів-
острові не любили більше, як чужинців, а не як іновірців.
Мусульманство, само по собі, не викликало серед населен-
ня великого відпору. Про це свідчить, напр., той факт, що
одружіння вдови короля Родріґа з сином Муси не викликало
ненависти у хроніста, який у своїй хроніці записав про
цей факт.

Відношення арабів до християнської церкви на Піри-
неях визначалося їхнім власним становищем там. А станови-
ще це, принаймні на початку, не було дуже твердим. Кіль-
кість арабів у завойованому ними королівстві не була ве-
лика й вони весь час відчували непевність свого пануван-
ня. Цим у значній мірі й пояснюється той факт, що араби-
завойовники виявляли стільки толеранції до тамошнього хри-
стіянства. Вони не переслідували християн за їхню віру,
не змушували їх переходити на мусульманство. Загалом, це
відношення на початку зовсім не було таким ворожим, яким
воно стало пізніше.

І всеж с т а н о в и щ е х р и с т і я н с ь -
к о ї ц е р к в и вже від початку змінилося досить
помітно. В королівстві Вестготів християнська церква й ду-
ховенство займали пануюче, привілейоване становище. Остан-
не було освячене традицією й до нього вони вже звикли. Але
саме християнство там це не заглибилося й не закріпилося,
а змагалось з поганськими поглядами й звичаями населення.
Людність лишалась по своєму світогляду цілком поганською,
а духовенство до того ж дуже мало займалося перевихован-
ням її. Та серед темної маси й не легко було провадити та-

ного роду діяльність. Духовенство натомісць з більшою охотою віддавалося ріжного роду догматичним розумованням та переслідуванням різних еретиків і чужовірців, ніж своєю темною й відсталою паствою. Коли прийшли й запанували на Піринейх Араби, попередня діяльність духовенства виявила свої наслідки. Низи населення не бачили істотної різниці між християнством і мусульманством, але відразу ж побачили вигідність останнього й у значному числі стали переходити на іслам. Християнське духовенство не мало ні авторитету, ні засобів, щоб зупинити цей рух. Така мусульманізація ширилася також і серед верхів, які не багато більше розумілися в релігійних справах.

Зміна в стані церкви почалася з того, що та роля, яку раніше в церковних справах відігравали вестготські королі, перейшла тепер до арабських чинників - од останніх залежало скликання церковних соборів, призначення й усунення єпископів і т.п. Все це незабаром дало дуже негативні наслідки. На єпископські посади діставалися недостойні особи, що промощували собі шлях прислужництвом або грішми. Вони мали перед собою єдине завдання - збагатити! самі ж обов'язки християнських достойників інтересували їх дуже мало. В християнських догматах вони не були кріпкі, серед них не мало зустрічалось й зовсім невірних. Дехто з старих єпископів, з огляду на втручання арабів у справи християнської релігії, ухилився навіть од участі в церковних соборах. На місце таких арабські правителі призначали на собори мусульман або жидів. Чим далі, тим становище християнської церкви на Піринейх все більше гіршало. Незабаром дійшло вже й до того, що мусульмане почали відбирати християнські храми й повертати їх на свої мечеті. Старі гарантії й договори з містами тепер уже не додержувалися. Навіть у Кордовій мусульмане відібрали у християн спочатку половину собору, а через якийсь час змусили продати й другу половину. Ще пізніше почалися й справжні нагінки з боку мусульман на християнську людність. Правда, вони не носили одверто-релігійного характеру, але тим не менше були дуже тяжкими. На християн накладалися різні надзвичайні податки, у них одбиралася земля й т.п. Взагалі, християн притісняли. Справа доходила до того, що християн змушували навіть до обряду обрізання. Все це робило їхнє становище дуже прикрим і тяжким. Особливо тяжким було становище самого духовенства. Мусульманське населення ставилося до останнього вороже й цю свою ворожість виявляло при всякій нагоді. Мусульмане одверто переслідували християнське духовенство: на вулицях священників ляли, кидали на них камінням, плювали й т.п. - так, що навіть було небезпечно показуватися. Теж саме, лише в значно більшій мірі, мало місце при похоронах і різних християнських процесіях. Для духовних осіб, що пам'ятали своє недавнє пануюче становище в державі, ці нові відносини видавалися дуже тяжкими. Переслідування й фанатизм мусульман розвивав серед християнського духовенства страшну ненависть до ісламу й до всього мусульманського, яка потім вибухла з надзвичайною силою. На початку ж християнське

духовенство переносило все це з терпінням. Воно старалося як можна менше показуватися на вулицях, щоб уникати переслідувань. Хоча були й такі, що шукали мучеництва. Ці останні одверто висловлювалися проти Могамеда й ісламу й діставали за це кару смерті. Охочих постраждати від руки мусульман, не зважаючи на дуже жорстокі муки й смерть, чим далі ставало все більше, так що навіть сам уряд побачив потребу звернутися в цій справі до церковного собору.

П р і р в а між мусульманами й християнами далі все більше поглиблювалася. Араби й місцеве населення різнилися між собою й своїм світоглядом, і повагою, й станом. Вони не могли зблизитися й поєднатися між собою - в цьому полягала небезпека для завойовників.

П р і р в и цієї не могли загатити навіть і р е н е - г а т и. Так називалися християнські відступники, що переходили на іслам. Ренеґатство в Кордівському халіфаті згодом стало явищем досить поширеним. Ренеґати належали здебільшого до найнижчих верств суспільства - до рабів то що, - які таким чином сподівалися поліпшити своє становище, хоч було їх не мало й з вищих шарів населення. Деякі з них займали навіть досить видатні посади при дворі і в управлінні; та майже ніхто з них не користувався ні довірям, ні гарним відношенням з боку арабів. До ренеґатів усі ставилися з призирством і старалися усувати їх з посад. Багато ренеґатів властиво й переходило на іслам виключно з кар'єрних мотивів - щоб дістатися на посаду й здобути собі становище в суспільстві. Призирство й переслідування з боку арабів, разом із донорами власного сумління, робили життя таких нещирих ренеґатів нестерпимо-тяжким. Та виходу вже не було. Ренеґат не міг повернутися на християнство: хто раз проказав ісповідування віри Могамедової, той на завжди мусів лишитися вірним Аллагові. Цю віру він мав передавати й своїм дітям. У разі відступництва від ісламу, мусульманин, згідно законам останнього, підлягав смерті.

Не загачували прірви між пануючими й підбитими й ті християнські елементи населення, які переймали арабську культуру й звичаї, лишаючись християнами. Та таких і не було дуже багато. Вони засвоювали арабську мову, кохалися в літературі, заводили гареми. Стаючи по культурі арабами, ставлячись з призирством навіть до латини - тодішньої мови християнського світу - такі християне всеж дуже тяжко відчували панування Арабів-мусульман і ставилися до останніх з ненавистю.

Взагалі, коли арабське завойовання в багатьох відношеннях мало для населення Піринейського півострова значні позитивні наслідки, то у відношенні релігійному панування там мусульман скоро стало для тамошніх християн нестерпимо-тяжким і принижуючим. Ці ж релігійні утиски спричинялися й до повстань, що були самими небезпечними подіями в житті Кордівського халіфату. Повстання там піднімали різні елементи: християне й християнські ренеґати-мусульмане. Бувало, що повстанці спіралися й на зовнішні чинники.

П о в с т а н н я проти арабського панування на півострові почалися на початку IX ст. Підняли їх ренеґа-

ти, до яких згодом приєдналися й християне. Повстання супроводилися змовами й жорстокою боротьбою. З обох сторін лилося багато крові. Повстання чим далі, тим ставали все небезпечнішими для мусульманської держави - сили халіфату в цій боротьбі все слабли, а зовнішня небезпека для нього все зростала. Мусульмане не посідали цілого Піринеїського півострова - на півночі його були незалежні християнські королівства, які й служили опором для повстанців. Ці християнські держави й самі завзято воювали з Арабами й свою боротьбу з ними через сім століть таки й допровадили до повної перемоги над мусульманами в Європі. Крім того, в інших місцях півострова були ще незалежні володіння ренегатів / в Арагонії, Бадахосі, Бобастро й ін./, які ставилися вороже спеціально до Омейядів і тому також допомагали повстанцям. Всі вони об'єднувалися для боротьби з чужими завойовниками. Повстання піднімали звичайно туземні елементи - християне або ренегати-, які об'єднувалися на ґрунті спільної народності. Це були головні вороги Омейядів і їхнього панування на півострові. Але, крім цих чужих по крові ворогів, дуже небезпечними були також і вороги арабського походження. З цих останніх особливо треба згадати представників таких могутніх родів, як Х а д ж а д ж і Х а л д у н, та ще так званих ф а к і х і в - учених богословів, толкувателів Корану й мусульманських догматів, - які користувалися величезним впливом на масу вірних. Вплив цих мусульманських первосвященників на державні справи не був однаково значним, але при деяких емірах вони набували дуже великого значіння. Загалом, факіхи були значною політичною силою в державі - силою, що змагалася за впливи навіть із самою верховною владою. При одних - більш самовладних - правителях ця сила уступала, при других - набувала пануючого становища. Своєю роллю факіхи нагадували роллю християнських єпископів у Вестготському королівстві.

До всіх тих небезпек, що їх постійно доводилося відчувати кордівським монархам, приєднувалися ще й д в і р с ь к і і н т р и г и. Останні розвивалися на ґрунті боротьби за впливи й вигоди, за становище в державі й прихильність правителів. Найбільшою небезпекою була передача престоло. В мусульманській Кордовій, як і на сході, не знали законів про спадкоємне наслідування престолу. Після смерті монарха, а часто ще й за його життя, починалася боротьба між претендентами, яка часто захитувала самою державою. Претендентів завжди було багато - пояснювалося це мусульманським многоженством / у Абдаррахмана II було 45 синів!/. Свого заступника звичайно визначав батько, але, в самому наслідуванні нового монарха значна роль припадала різним двірським чинникам і військовій силі. Передача престолу супроводилася звичайно двірськими інтригами, змовами, вбивствами, підступами й насильством. Все це підривало мусульманську державність в Європі й вело її до занепаду.

ІХ. А Р А Б С Ь К А К У Л Ь Т У Р А.

Могутність і світове значіння халіфату ґрунтувалися не лише на його військовій силі, а ще може в більшій мірі - на г о с п о д а р с ь к і й п р а ц і його населення та на його к у л ь т у р н і й р о л і.

З усіх семитських народів Араби останніми вийшли на історичну сцену. Інші семитські народи, що були славними попередниками Арабів, уже давно уступили своє місце другим - їхня історична місія, раніше чи пізніше, була скінчена. Зникли такі світовладні народи, як А с и р і й ц і й В а в и л о н я н е, що залишили після себе стільки пам'яток мистецтва й літератури; виконали свою славу торговельну місію Ф и н і к і й ц і; стратили своє значіння Ж и д и - вони передали св. книги до чужих рук, а самі стали народом-космополітом; можна було б згадати ще Е ф і о п і в, та вони дуже рано відпали від семитського коріння. Біля У ст. по Р.Хр. ні один з семитських народів не подавав уже надій на буйне історичне майбутнє. Здавалося, що Семити історично вимерли. І от у VI-VII ст. несподівано виявляють себе Араби.

До цього часу Араби були оточені в своїх пустелях чужим, ворожим до них, живлом. Од свого вікового сну, що здавався справжнім нежиттям, вони прокидаються раптово й відразу виявляють себе надзвичайно сильно: вони ніби надганяють те, що протягом минулих століть прогаяли й згубили. Їхня творчість була надзвичайно продуктивною, хоч і не завжди одинаково оригінальною. Особливо багатими наслідками виявилася вона в галузі культурній. А р а б с ь к а к у л ь т у р а протягом п'яти століть стояла на чолі світового культурного життя. Вона стала тим лучником, що з'єднав старовинну культуру греко-римську з культурою європейського ренесансу. В ті часи, коли в Західній Європі панувала темрява й варварство, Араби визначилися надзвичайно високою ученістю й освіченістю. У них тоді вже були розвинені науки й філософія. Свої знання вони ширили й серед інших народів, так що халіфат служив культурним джерелом для багатьох країн і держав. Через Арабів же дізналися й європейці про працю старовинних Греків; за посередністю ж Арабів розпочалася й нова європейська наука. Вплив Арабів на європейську культуру й ученість був дуже визначний. Про цей вплив найочевидніше свідчать численні арабські терміни, що їх ми зустрічаємо в самих ріжноманітних галузях європейського знання, - вони певно вказують на походження самого цього знання, на запозичення його з арабських джерел.

У культурному відношенні халіфат не був однородним. На його культурному обличчі легко було прослідити попередню культурну приналежність окремих його частин. У західно-азіатських і єгипетській країнах мусульманської держави панували старі византийські впливи; в північній Африці, Сицилії й Піринеях - впливи культури римської й римсько-іспанської; на сході ж були сильними впливи культури сасанідської.

ської й старо-перської взагалі. Єдине, що було спільним для цілого простору халіфату й що служило культурним лучником, була арабська мова. Чужі впливи й культурні запозичення в багатьох галузях арабського життя не розвинулися й лишилися такими, якими вони були засвоєні від інших народів; зате на ґрунті цих впливів у халіфаті розвинулася й своя власна - арабська - культурна творчість, яка майже в усіх галузях дала дуже видатні наслідки.

Свій огляд арабської культури почну знайомством з культурою духовною, щоб перейти потім до культури матеріальної.

Відношення до науки у мусульман на початку було цілком ворожим. Ворожість ця оправдувалася самим Кораном. По вислову Ренана, Коран є на тисячу миль віддалений од усього, що звичайно прийнято називати раціоналізмом або наукою. Сам Могамед, як знаємо, не був освіченим, але він вважався найученішим серед мусульман. Ученими й авторитетними в усіх справах уважалися й нащадки пророка. Місцями, правда, Коран виявил певну прихильність і навіть своєрідне меценатство до науки, але не треба забувати, що останню він розумів по своєму. Сам Коран уважався у мусульман матіррю книг, але книг не всіх - лише згідних з ісламом. Поняття науки й учености у правовірних спочивало таким чином на релігійній основі: наука мусила бути згідною з приписами мусульманської віри.

Та не зважаючи на таке відношення, наука в мусульманській державі всеж розвинулася досить значно. Пояснюється це двома моментами: 1/ участю чужих, не-арабських, елементів у науковій праці халіфату й 2/ ослабленням мусульманських строгостей, що згодом настало в халіфаті й тим відкрило можливости для свободної думки. Самий розвиток одбувався в умовах запеклої боротьби науки з мусульманським правовіррям. Мусульманські теологи вживали кожної нагоди для боротьби з ученими. В цій боротьбі вони піднімали проти останніх, як "невіруючих", населення й тим часто змушували їх або палити, або кидати до води свої книги. Становище "невіруючих" у халіфаті було дуже небезпечним, особливо в ті часи, коли ще панував правовірний фанатизм. Їх цькувало населення й переслідували уряди. Останні, щоб догодити масам, часто навіть карали їх смертю. Кожне нещастя в халіфаті вороги науки пояснювали як кару Аллага за мусульманську вченість. Ученим, яких загалом уважали невіруючими, небезпечно було навіть появлятися на вулицях. Для викорінення шкідливої науки нищили учені книги й самих учених. На щастя, таке негативне відношення до науки в халіфаті тривало лише на початку. Пізніше самі Араби виявили інтерес до науки. Дуже важливим моментом у розвитку мусульманської науки було вже перенесення столиці халіфату до Дамаску. Особливо велике значіння мало це перенесення для арабської мови, яка з цього часу стала мовою культурної держави.

До розвитку арабської науки на початку спричинилися в найбільшій мірі чужоземні впливи.

Наука до халіфату заносилася й тут плекалася майже виключно чужинцями. Найголовнішим науковим джерелом у ці часи для мусульман служила Византия, що посідала багаті запаси старовинної освіченості. Учені з Византиї приходили до Дамаску й тут знаходили для себе притулок при дворах дамаських халіфів. Останні ставилися до них досить доброзичливо й щедро, а що головне - не змушували їх до переходу на іслам.

Спочатку такі переходи византийських учених до халіфату були випадковими; згодом же халіфи й самі почали виписувати цих учених до себе: з Византиї закликалися учителі на новозасновані школи, закликали різних спеціалістів - медиків, землемірів, будівничих і т.п. Византийські учені охоче відгукувалися на ці заклики, у великому числі прибували до халіфату й приносили з собою різні наукові твори, що їх розмножували тут в арабській мові. Переклади ці відіграли пізніше дуже велику роль і в історії європейської культури. Значіння їх було подвійне. Вони доховали до нас багато з тих грецьких творів, оригінали яких загинули майже без сліду: коли б не ці арабські переклади, не було б з чого зовсім поповнити втрату; по-друге, багато арабських перекладів грецьких авторів перекладалося потім на латину й поширювалося в Європі.

Значно більшого розвитку, ніж у Дамаську за Омеядів, досягло наукове життя в халіфаті за перших Аббасидів. Помимо деяких інших причин, цьому дуже сприяло також збільшення державних прибутків в халіфату. Вже за халіфа Магдія /775-785/ прибутки державної скарбниці досягали 411 мільйонів дігрем річно. З них тільки 60 мільйонів витрачалися на військо; значні суми видавалися також на піднесення хліборобства, торгівлі, промисловості та на потреби двірські. Але всі ці, хоч і як великі, витрати всеж не вичерпували й половини колосальних прибутків - багато ще лишалося в державній скарбниці. Завдяки цьому халіфи мали повну можливість наслідувати культурних володарів у протегуванні вченим та розвитку науки й мистецтв. З цього часу особливо численна кількість учених починає з'осереджуватися при дворах мусульманських володарів. Не зважаючи на жорстокість одних і скарність других з цих Аббасидівських халіфів, їхнє правління все ж позначилося досить значним культурним поступом. Досить згадати хочаб такого халіфа Мансура /754-775/, який, при всій своїй скупості, тим не менше, не шкодував грошей для справ культурних. Двірське мекенатство мало й свої темні сторони, розвиваючи серед учених та поетів сервілізм і підлабузювання до володарів, - та ці негативні риси всеж не зменшують значіння самої справи. Арабська освіченість досягла такого розвитку, що своїми впливами сягала значно далі політичних впливів халіфату.

В розвиткові мусульманської культури велику роль відіграла ще й та ріжниця, що відділяла перших правдивих фанатиків од пізніших мусульманських правителів. Цьому у значній мірі й завдячує халіфат тим, що він на довший час став найкультурнішою державою на цілому світі. Пізні-

ше мусульмане - особливо еспанські маври - також виявили не мало релігійного фанатизму, але вони не були вже такими варварами, якими виявляли себе сучасники перших халіфів. Згодом змінилися значно й самі відносини. Практичний дух Арабів стремів тепер до того, щоб набути як найбільше відомостей. Прийшовши до близьости й зносин із іншими - культурними-народами, Араби переймали їхнє знання, засвоювали уміння й розвивали їх далі. Пізніше вони вже й самі стали поширювати культурні цінності серед інших народів. Значомство з культурно-історичною роллю Арабів виявляє, що вони заслужилися більше як посередники в поширенні чужих культурних цінностей, ніж як творці своїх власних. Особливо великі культурні заслуги мають вони супроти Європи. Поява Арабів не безпідставно прирівнюється деякими істориками до появи ранньої зірниці, що перша кинула своє культурне проміння в безпросвітну темряву тодішнього європейського варварства.

А р а б с ь к а н а у к а розвивалася в окремих гуртках, які утворювалися звичайно в більших осередках халіфату. Розвитку її не мало сприяв також і дехто з халіфів. Тільки за допомогою останніх учені могли довершити дуже важливу справу, а саме - переклади різних наукових творів з грецької та інш. мов на мову арабську.

Головним джерелом для арабської науки були Греки. При всій своїй фанатичности й виключности мусульмане не чужалися цього джерела. В цьому відношенні вони ніби керувалися правилом халіфа Алія, який прирівнював світову мудрість до блудної вівці - "правовірний втратив її й мусить повернути, хоча б і з рук невірних". У наслідок такого відношення майже вся грецька наука олександрійських часів за якийсь час стала відомою Арабам, а через них і багатьом іншим народам.

Розвиток науки в Арабів ішов у парі з організацією ш к і л ь н и ц т в а. Арабські школи повставали в зв'язку з тою наукою, що її голосили правовірним різні мусульманські учені в мечетях. У час вільний від богослужень у мечетях відбувалося й саме навчання. Процедура його була досить простою: долі на килимі, спіраючись на колону, сидів учений і навчав своїх слухачів. Згодом, коли число бажаючих учитися збільшилося, появилася потреба в справжніх школах і вчителів, а саме навчання потребувало більшої систематичности. З цієї потреби й розвинулося арабське шкільництво. Навчання в мечетях було випадковим і безплатним, шкільних же учителів треба було утримувати; арабське шкільництво утримувалося в значній мірі на кошти самого населення. Не всі школи були однаково великими, але звичайно при школах мешкали й професори та учні, там же перебували часом й подорожуючі учені та письменники; при школах же містилися й книгозбірні.

Розвиткові науки в халіфаті сприяли в значній мірі численні н а у к о в і з а к л а д и - обсерваторії, лабораторії, книгозбірні й т.п. Останніх особливо багато було в часах розквіту Кордівської держави. Поруч з тодішньою Європою, халіфат у культурному відношенні стояв

без порівняння вище. В той час, коли в цілій Європі було всього два університети, в одному Кордівському еміраті було 17 високих шкіл і 70 публічних бібліотек. Деякі книгозбірні до того ж були дуже значними. Так, напр., одна Кордівська книгозбірня мала 600.000 свитків. Оснільки численною була кількість шкіл на Піринеійському півострові й оснільки поширеною була там культура, можна бачити з того, що в Кордівському еміраті неграмотних серед мусульман майже що не було зовсім.

Арабські школи користувалися також великою популярністю й у самій Європі. За Піринеї в часи розцвіту там арабської культури йшли вчитися з усіх країн Європи. Йшли одинаково християне й жици. Оснільки це захоплення мусульманською наукою з боку християнської Європи було значним свідчить той факт, що в IX ст. чуються голосні нарікання духовенства з приводу того, що християне забувають св.отців і латину та йдуть учитися до невірних.

Зовнішнім виявом арабських упливів і поширення арабської культури в Європі може служити хоча би загальне уживання в культурному суспільстві арабської мови. В приватних книгозбірнях Європи старанно громадили твори писані по арабському. Арабська мова в суспільстві вважалася ознакою вищої елегантії.

У халіфаті, в часи розцвіту арабської культури, крім численних бібліотек, було по містах також багато книгарень і книгарів. У одному Багдаді налічувалося до сотні окремих продавців книжок. Книгарі були досить важливими посередниками в наукових заняттях. Вони не тільки що торгували рукописами, а також і замовляли переписування різних праць, в яких відчувалася потреба.

Араби цікавилися всіма науками. Вони перекладали твори філософів, математиків, географів, медиків і т.д. Але при цьому вони здебільшого не були ученими професіоналами, - вони були практичними діячами: торгівцями, ремісниками, хліборобами й т.д. Тому все, що тільки знаходили вони в старіших наукових працях, вони старалися прикладати до життя, використовувати його. Вони звичайно не вдовольнялися лише засвоєнням чужих наукових вислідів, а й самі продовжували наукову працю. Для цього вони й будували свої обсерваторії, лабораторії, закладали книгозбірні й т.інше; всі ці заклади вони обставляли відповідними приладами.

Своєю науковою діяльністю Араби заслужилися в багатьох галузях. Вершок їхньої наукової чинности творить філософія, що її вони сполучували з науками математичними й астрономією, та медицина з науками фізикальними. Дуже багато зробили Араби і в інших наукових галузях, особливо в географії.

Арабське поняття географії не покривається нашим сучасним розумінням географічної науки. Географічні відомости Арабів до Могамеда основувалися здебільшого на повіррях і фантастичних переказах. Останніх не мало засвоїв також і сам Могамед, який почасти закріпив їх і в Корані. Це значно загальмувало на якийсь час розвиток географічних відомостей і науки. Географічна наука почала ро-

звиватися в Арабів пізніше, коли релігійний фанатизм уступив місце розумові. У VIII ст. Араби почали перекладати індійських авторів, на основі яких появилися незабаром і самостійні студії арабських географів та почала розвиватися й арабська географічна наука взагалі. В галузі географії в Арабів на початку працювали переважно астрономи. Головним завданням арабських географів уважалося означення землеписного положення місцевостей. На основі цього матеріалу складалися мапи неба й землі. Поруч з цим, незабаром в арабській географії повстав і новий напрям - о п и с о в и й. Запанувало переконання, що географічні відомості мусять ґрунтуватися на спостереженнях. Це ще більше підкріпило значіння п о д о р о ж і в, яким арабська географічна наука так багато завдячує у своєму розвитку. До подорожувань Араби звинили дуже рано. Вже по самій природі свого непосидючого життя їм доводилося багато переходити з місця на місце. Подорожі були звязані також і з торгівлею, що нею Араби займалися так багато. Подорожами ж фактично були й арабські проці до Мекки. Взагалі, подорожування для Арабів дуже рано стало звичайною справою; пізніше в своїй просторій державі вони мали ще більше нагод для подорожувань - подорожували купці, військо, правовірні, учені й т.д.

Завдяки новому напрямку в географічній науці, що спірався головню на описи й спостереження, в Арабів дуже поширилися п р о в і д н и к и для подорожей. Спочатку це були головню офіційні твори, пізніше появляються й приватні подорожні записки. Старші твори цього роду були здебільшого компіляціями, але мали в собі не мало й елементів власного спостереження. Незабаром у Арабів розвинулася вже й чиста географічна наука; при чому, географічні твори стали самими популярними в арабській літературі. Географія тішилася значною протекцією й декого з халіфів. Як перші географи середньвічча, Араби вславилися своїми г е о г р а ф і ч н и м и к о м п е н д і я м и, в яких вони зібрали географічні відомості різних подорожніх, і своїми мапами, що довгий час були одинокою основою мап європейських; їхня географічна праця не стратила свого значіння й для новіших часів. */

У розвиткові арабської географії особливе місце належить М а с у д і /+ 956 р./, який вважається найславнішим з арабських географів. Він походив з Багдаду, але за своє життя побував у багатьох далеких країнах, що їх і описав на підставі свого знайомства. В Єгипті він випустив

*/ Критичних видань творів арабських географів досі було зроблено порівнюючи небагато. Самою видатною публікацією є *Bibliotheca Geographorum Arabico-rum*, що почала виходити в Голландії р.1870. До 1894 р. появилася 8 томів цього видання. На жаль, користування ним є приступним майже виключно для самих арабистів, бо тільки в одному VI томі до арабського тексту додано французький переклад - решта ж видана без перекладу.

свій великий твір "Історію часу", з якого робить витяг під назвою "Золоті Лукки".

Не менш заслуженим і дуже вславленим був Мақдісі, що його вважають найліпшим арабським географом. Жив він трохи пізніше Масуді - у другій половині X століття. Як і Масуді, Мақдісі також багато подорожував і виявив себе добрим спостерігачем.

Крім цих двох найвидатніших географів, арабська географічна наука нараховує ще більше ста видатних імен. З них подаємо тільки двох, які представляють великий інтерес для української науки. Це були ибн-Фодлан і Абуль Фарадж Могамед. Ибн-Фодлана р. 921 посилав халіф Моктадір на Волгу до Болгар. Відраження це відбулося на прохання болгарського володаря - останній прохав багдадського халіфа прислати до нього спеціаліста, що міг би допомогти Болгарам при будівлянні фортеці й проповідувати іслам. На цей заклик і було вислано ибн-Фодлана. Останній тоді побував у Болгар і не мало подорожував по східній Європі. Повернувшись пізніше до Багдаду, він списав свої враження й спостереження в окремій книзі, яку назвав Різале. В цій книзі особливий інтерес для нас представляють його відомости про стародавню Русь-Україну, українські звичаї й Слов'ян. Був на Україні й другий з названих географів-подорожніх, Абуль Фарадж Могамед. Він також подає про це деякі відомости, з яких найбільший інтерес представляють його уваги про мову наших предків.

Арабська наука, як уже й говорилося, розвивалася головню на ґрунті практичної діяльності й практичних потреб людности. Теоретичний інтерес до знання в цьому розвитку відігравав на початку дуже незначну роль. Цим пояснюється і той факт, що в Арабів найвищого ступня розвитку досягли як раз ті науки, що мали в їхньому житті найбільше прикладне значіння. Навіть часто теоретичні відомости розвивалися в них у зв'язку з практичними потребами. Особливо яскраво виявилось це в медицині. Остання в Арабів була розвинена досить значно, так що вона займає поважне місце навіть і в історії розвитку медицини взагалі. Як і в багатьох інших галузях, так і в медицині, Араби насамперед за своїли здобутки грецької, а частково й римської культури, а пізніше розвивали науку вже й самостійно, на підставі власних дослідів. Правда, останні довший час дуже утруднювалися релігійними моментами. Річ у тому, що Коран забороняв мусульманам анатомізувати трупи. Не зважаючи на це, медицина в Арабів усеж розвивалася й принесла дуже блискучі результати. В цьому відношенні особливо заслужною була діяльність арабських університетів у Іспанії, де в цій галузі, поруч з Арабами, інтензивно працювали також християне й жиди.

Про високий розвиток медичної науки в Арабів дуже яскраво свідчать ті школи, що повстали у Багдаді, Єгипті й особливо у Кордовій. Ці школи послужили основою й для утворення в Європі середньовічної школи лікарів-арабістів. Ці лікарі дуже заслужилися перед європейською людністю поширенням арабських відомостей з медицини, чого вони досягли сво-

їми перекладами арабських авторів. Останні в наслідок цього взагалі стали основою медичної науки для Європи. Праці арабських авторів з медицини довгий час служили підручниками на європейських університетах. Взагалі, в порівнянні з тодішньою Європою, Араби в галузі медичної науки стояли надзвичайно високо. В той час, коли в Європі в повній силі панувало чарівництво, коли європейська людність не мала навіть поняття про людські хвороби, в халіфаті були вже видатні лікарі й добре влаштовані лічниці. Арабські медики знали багато ліків, яких ми уживаємо й досі, і лікували багато таких хвороб, про які в старовину не знали. Найвидатнішим арабським лікарем вважається Авіценна /Ібн-Сінна/ /980-к.1036/. Він з ранніх літ займався медициною, був потім особистим лікарем халіфа й написав науковий твір "Канон лікування", у якому змістив багато відомостей з грецької медицини. Цей твір Авіценни в середньовічній Європі був дуже поширений і протягом довгих століть служив цінним підручником.

Що торкається окремих галузів медичної науки, то не всі вони розвивалися в Арабів однаково інтензивно. А н а т о м і я й ф і з і о л о г і я, з огляду на релігійні приписи ісламу, розроблялися досить слабо. Зате п а т о л о г і я, д і е т е т и к а, наука про ліки, про хвороби й лікування очей розроблювалися з великим успіхом. Своїми знаннями про хвороби очей і умінням лікувати останні арабські учені в середньовіччі взагалі дуже прославилися. Зате х і р у р г і я в них майже зовсім не була розвинена - арабські хірурги, між іншим, не мали оперативної зручності. Арабські лікарі вживали різних способів лікування: практикували водяне лікування, лікування потогонне, приписували стриманність у їжі, користувалися гарячим залізом для припікання ран і т.д. Вони мали також певні приписи й про лікарську практику - останньою мали право займатися лише ті лікарі, які склали певний іспит.

При арабських лічницях були звичайно медичні школи, а при деяких там навіть і справжні поліклініки. Л і в а р с ь к е ш к і л ь н и ц т в о особливо розвинулося після того, як Омейяди перенесли столицю халіфату до Дамаску. Саме тоді Араби ближче зійшлися з сирійцями, византійцями та жидами й познайомилися з їхнім шкільництвом. Останнє розвивалося в Арабів під впливом грецьким. Досить інтензивно розвивалося арабське шкільництво й за перших Аббасидів. Тодіж почали появлятися вже й оригінальні твори арабських учених з медицини, які пізніше були переложені до латини й служили для вжитку цілої Європи протягом середніх віків. З арабських медичних шкіл, що були розкидані по всьому халіфаті, особливе значіння для Європи мали школи в К о р д о в і й та Т о л е д і.

Ріжні практичні потреби медичної науки не мало сприяли й розвиткові п р и р о д о з н а в с т в а. І в цій галузі Араби були учнями Греків та Індусів, твори яких і послужили основою для арабської науки. Почавши з перекладів, Араби досить рано перейшли й до самостійних дослідів у всіх галузях природознавства. Висліди праці арабських природників по декуди зберігають своє значіння в нау-

ці ще й дотепер.

І природознавством Араби цікавилися переважно з огляду на практичні потреби. Цим головню й пояснюється той факт, що їхнє знання природи не було систематичним: де що вони розробили дуже докладно, а дечим ніби не цікавилися зовсім. Дуже багато дізналися Араби з ботаніки, визнавалися також у мінералогії й геології; в зоології ж, якою вони цікавилися значно менше, дотримувалися здебільшого Аристотеля. До розвитку природознавства не мало спричинилися й відомі снажиння алхіміків знайти камінь мудреців, яким можна було б перетворювати все в дорогоцінності, та живу воду чи еліксир, що ним можна було б продовжувати людське життя. Алхімія в Арабів довгий час була дуже популярною. Та при всьому бажанні й стараннях арабські вчені не знайшли ні каменя мудреців, ні живої води. Зате на ґрунті їхніх дослідів і спроб у цьому напрямі вони досягли багатьох чисто наукових винаходів, висліди яких пізніше були перенесені й до Європи. З цих же ненаукових занять алхімістів розвинулася в Арабів і хемія. Остання вже у VIII ст. мала досить значні висліди. Арабські хеміки винайшли певні кислоти, навчилися добувати алкоголь, винайшли спосіб приготувати фосфор. При кінці того ж таки VIII ст. Араби навчилися вже приготувати порох /з сірки, деревляного вугля й кислоти/, штучний лід, соду, знали дестіляцію води й багато дечого іншого.

У фізиці Араби особливо розвинули механіку й оптику. В Кордівському еміраті було винайдено прилад для літання. Ще на початку X ст. арабські вчені пробували установити товщу повітряної атмосфери й т.д.

Математика в Арабів також розвинулася на ґрунті науки грецької та індійської /з Індії вони перенесли десяткову систему/. Засвоївши чужі знання, Араби почали творити самостійно й сягнули в цьому відношенні далеко вперед. Особливо багато зрабили вони в алгебрі. Вже біля 820 р. арабський математик Могомед ибн Муза на пропозицію халіфа Мамуна склав підручник алгебри, що ним користувалися на європейських школах протягом усього середньовіччя. Араби ж винайшли й алгебраїчні формули та приклали алгебру для рішення алгебраїчних проблем; їм же належить і витворення сферичної тригонометрії. Висліди своїх математичних занять Араби прикладали і в астрономії. Останньою вони почали займатися дуже рано - астрономією Араби цікавилися ще до Могомеда. Зорі й небесні світила були для них одинокими провідниками в їхніх безкраїх пустелях. Початки астрономії в Арабів зв'язуються з караванною торгівлею та ріжними іншими подорожами.

Астрономія в Арабів у значній мірі повсталала з астрології. Астрологічному знанню Араби надавали дуже великого значіння. Як і всі семитські народи, вони були переконані, що зорі небесні мають вплив на долю окремих людей. Віра в це довгий час відігравала велику роль й у розвиткові астрономічної науки: арабська астрономія довгий час була фактично астрологією. Тільки згодом із скептицизм-

му до астрологічного знання розвинулася вже й справжня наукова астрономія, - повстали цілі астрономічні школи, були побудовані обсерваторії. Особливо значними були обсерваторії в Багдаді, Самарканді, Каїрі й деякі інш. Разом з розвитком астрономії удосконалювалися й астрономічні прилади, для чого було побудовано спеціальні майстерні. В останніх, між іншим, з міді й срібла виробляли величезні моделі земної кулі й небосхилу. Праця арабських астрономів багато в дечому наближається до тих вислідів астрономічної науки, що були здобуті значно пізніше /як Ньютонів закон тяжіння й т.інш./.

Ф і л о с о ф і я також розвинулася в Арабів до значної висоти й пізніше принесла досить поважні наслідки. Філософічна творчість Арабів виявилася значно вищою, ніж у інших семитських народів. У останніх філософія, як відомо, не піднялася дуже над чисто народньою творчістю - приказками й параболами. Так само і в Арабів філософічна творчість спочатку виявлялася майже виключно в народніх висловах. На початках арабської філософії дуже позначилися чужі впливи та своя власна релігія, так поганська як і мусульманська. З чужих, особливо значними були впливи грецькі. За посередністю сирійських християн-несторіян, що жили між арабами як лікарі, до арабської мови було переложено багато творів грецьких філософів, особливо Аристотеля; при чому, вони найбільше цікавилися творами природознавчими. Твори Аристотеля з арабської мови були переложені потім до латини й поширилися в Європі. Цим арабська філософічна праця зробила великий вплив на розвиток християнської схоластики. Праця Арабів у філософічній галузі на початку обмежувалася майже виключно коментуванням перекладених творів, особливо Аристотеля й Платона. Арабські коментарі ґрунтувалися на коментарях новоплатонівських, тому й Аристотелем арабський не був чистим, а скоріше якимсь новоплатонівським. Новоплатонівський вплив позначився й на деяких арабських філософах. З часом в арабській філософії виявилися й свобідніші напрями, а пізніше постав уже й справжній р а ц і о н а л і з м. Арабські раціоналісти зважувалися критикувати навіть і Коран, зовсім не оглядаючись на приписуєме йому божеське походження. Цей початковий раціоналізм став вихідним пунктом і навіть джерелом для мусульманського сектанства й поклав свій політичний відтиск на пізнішу арабську філософію. З мусульманських сектантів особливої уваги заслуговують т.зв. М о т а з и л і т и /роскольники/, що вважали Коран ділом людським; вони стояли на ґрунті свободи духа й розуму й відкидали мусульманський догмат про передопреділення.

З арабських аристотеликів особливо визначилися Алкенді, Альфарабі, Авіценна й Аверроес. А л к е н д і /нар. 870 р. на сході/, прозваний "філософом Арабів", найбільше займався науками природничими й математикою, яку вважав основою всякого філософування. А л ь ф а р а б і жив у X ст. і вславився головню своїми коментарями аристотелевої логіки й метафізики. А в і ц е н н а, про якого вже згадувалось у зв'язку з арабською медициною, найбільше

заслужився з'єднанням новоплатонізму з філософією аристотеля.

Аристотелівська філософія дуже рано викликала проти себе великий відпір з боку правовірних мусульман. В цій боротьбі з аристотелізмом виявили себе як окремі філософи, так і цілі теологічні школи чи секти /напр. А с х а р и т и/. З окремих філософів, що виступили проти аристотелізму, особливо вславився Г а з а л і й чи Альгазель /† IIII р./. Останній стояв на ґрунті правовірного ісламу. Філософію взагалі Газалій уважав лише підготовчим матеріалом для теології. Твердження Аристотеля й деяких других філософів цей автор спростовував у творі, що зберігся в жидівському й латинському перекладах /"Destructio philosophorum"/, а свої позитивні філософічні погляди він виклав у творі "Обновлення релігійної науки".

Аристотелівська філософія розвинулася в Арабів особливо за перших Аббасидів, які підтримували її заснуванням численних шкіл і книгозбірень у халіфаті. Осередком арабського філософічного життя був тоді Багдад. Але при останніх Аббасидівських халіфах становище філософії дуже змінилося. Уже в XII ст. філософічна наука не тішилася прихильністю багдадських халіфів. Релігійна нетерпимість сприяла перемозі нефілософічної ортодоксальності. Твори великих філософів палилися на кострах, при чому ці спалювання супроводилися дуже пристраетними промовами проти філософів і філософії взагалі. Філософічна творчість наслідком цього перенеслася на захід, де й розвинулася в Іспанії й Андалузії. Релігійна толеранція уможливила там розвиток різних наук і мистецтва й тим самим підготувала ґрунт для філософічної спекуляції. З цих арабських філософів особливо визначилися А в е м п а ц е чи и б н Б а д д ш а /† II38 р./, А б у б а ц е р чи А б у - Б е к р /II00-II85 р./, прозваний арабським Руссо, і А в е р р о е с чи и б н Р о ш д /II26-II98/. Аверроес заслужено вважається найбільшим арабським періпатетиком. Аристотель був для Аверроеса безпомилковим авторитетом. На думку Аверроеса, сам бог обрав Аристотеля для того, щоб через нього виявити людству правду. Наука Аристотеля є найвищою правдою, тому Аверроес уважав своїм завданням лише представити дійсний зміст аристотелевої філософії. Аверроес найбільше заслужився своїми коментарями до творів Аристотеля. У своїх власних поглядах він вияснив головню взаємовідношення філософії й релігії. Його філософія пізніше досить негативно вплинула на схоластику. Послідовники Аверроеса особливо виявили себе на артистичному факультеті парижського університету, де вони викликали в XIII ст. досить значну філософічну боротьбу. Філософічна діяльність Аверроеса у XII ст. піднесла філософічну науку до такої вишини, на якій вона не була з часів старовини. Та Аверроес був фактично й останнім арабським філософом. Після нього занепадає й сама арабська філософія. Головною причиною цього занепаду було відношення тодішньої філософії до ісламу, відношення виразно негативне. В творах філософів у цей час переважають як раз протирелігійні моменти. Це спричинилося до того, що й філосо-

їм й сама філософія викликала проти себе загальну неприязнь і навіть переслідування. Цим пояснюється також і той факт, що й сам Аверроес, який своєю славою в часах схоластики дорівнювався самому Аристотелеві, серед своїх арабських сучасників не користувався ні особливою популярністю, ні повагою.

Говорячи загалом про заслуги Арабів у галузі філософського знання перед Європою, треба признати, що ці заслуги були величезними. Полягають вони в тому, що Араби перенесли й передали європейським народам твори грецьких філософів, особливо Аристотеля. Філософські твори арабською мовою були переложені до латини й відіграли певну роль в розвиткові європейської філософії.

Іслам виявив себе згубливим не лише для науки й філософії, а також і для поезії та мистецтва. В літературному відношенні поетично наділені від самої природи, Араби були найталановитішими з усіх семитських народів. В арабській поезії переважає лірика, так що решта творів фактично зникає в порівнянні з їх ліричною продукцією.

Початки арабської поезії спадають ще на добу до-ісламську. В тих до-могамеданських часах поезією займалися головне араби-бедуїни; при чому бедуїнська поезія найбільше оспівувала природу й кохання. Бедуїни склали свої поетичні твори й виспівували їх подібно, як небесні пташки, ні найменше не дбаючи про заховання їх для потомства. Кожен бедуїнський рід мав свого найліпшого співця. Ці найліпші співці виступали з своєю продукцією в свого роду змагання під час річних торгів і свят у Мецці. Поетичні твори, що були визнані особливо видатними, вигантовувалися потім золотом на тканинах і вивішувалися в Каабі. Такі поетичні турніри відбувалися в Мецці що-року й були для Арабів тим, чим були Олімпійські гри для Греків. Вибір і вивішення поетичного твору в Каабі вважалися для його автора надзвичайною честью. Як рідко така честь виказувалася можна бачити з того, що в часи Могамеда таких вивішених у Каабі творів було всього 7-м.

Арабська поезія старіших часів, як і самі Араби, розділялася на дві частини - північну й південну. Ріжнилася вона досить значно своєю формою, а ще більше своїм змістом. У південних арабів виспівували переважно старих південних королів з їхнім багатством, війнами й т.п. Ця південна поезія, епічна своєю формою, розвивалася пізніше й на дворі дамаських халіфів. Північні араби в своїй поезії захоплювалися головне описами природи. Вони майже не зносилися з зовнішнім світом - жили замкнено, й тому були віддані на природу. Джерелом їхньої поезії було спостереження, а словесною формою - короткі співи ритмічної прози. Особливо вславилася арабська метрика, яку спеціалісти ставлять поруч з метрикою класичною.

Виступ Могамеда мав дуже далекосяглий політичний вплив на Арабів, при чому цей вплив був для них корисним. Але на духову чинність арабського народу іслам не мав сприятливого впливу. Духове життя мусульман відказувалося цілком на Коран - "Матір Книг", як він називався. Арабсь-

на поезія ще до Могамеда в значній мірі завершила свій розвиток, мова її виявила велике багатство й могутність. З того часу, як ця мова стала мовою Корану, аж до наших часів вона не виявила майже ніякого поступу. Іслам не признавав жадної літератури, яка б не виходила з Корану. Своє неприхильне відношення до всього, що не було зв'язане з Кораном, мусульмане виявляли й у чужих країнах. Розвиток науки й культурного життя взагалі серед мусульман став можливим лише пізніше, коли зник первісний фанатизм. Так сталося найбільше аж за Аббасидів, коли фактично й почала розвиватися наука, особливо в Єгипті й Іспанії.

У правовірних мусульман Коран уважається можливим вершком поезії. Відношення самого Могамеда до поезії й до поетів не було прихильним. Серед його вироків про поезію зустрічаємо такі, в яких говориться, що поезія є "псалмом з псалмів диявольських"; у другому місці Могамед висловлює погляд, що "наповнити своє черево гноєм є ліпше ніж наповнити порожню голову поезією".

В цих вироках Могамеда про поезію відбилосся його особисте становище супроти сучасних йому поетів. Останні не хотіли визнавати "божеського післаництва" Могамеда й переслідували його своїми сатирами. Крім такої образливості, Могамед боявся також і конкуренції з боку поетів - боявся, що вони прихилять до себе людність і тим пошкодять його проповідництву. Щоб рішуче поразити цю конкуренцію, яка й справді, мабуть, була небезпечною для Могамеда, останній призначає всім поетам місце в пеклі.

В своїх вироках про поетів і поезію Могамед всеж не виявив повної витриманості й послідовності. Поруч з такими негативними вироками, зустрічаємо у нього й вироки протилежні, де він, напр., твердить, що "поезія є мудрість". Ці, здається, несподівані в устах Могамеда признання, пояснюються тим, що він хотів дужче приєднати до ісламу тих поетів, які вже були прийняли його науку й навіть виявили правовірність, - такими прихильними до поезії вироками він ніби хотів тих поетів винагородити.

Загалом же іслам негативно вплинув на арабську поезію, хоч і не змінив останньої так ґрунтовно, як інші галузі арабського життя й творчості. Стара поезія, що в ній співалосся про пустелі, жила й розвивалася ще протягом двох століть в устах народу. Ця поезія супроводила й мусульманських воєнків у їхніх походах; перед боями спеціальні співці співали воєнкам поетичні твори старовинних Арабів - правда, в ісламській обробці - й цим заохочували їх до бою. Загалом же, в наслідок ісламу, арабська поезія, цей найбуйніший виквіт арабського духа, віддалилася до арабських пустель, а коли іслам досяг і туди - зазмерла зовсім. Частково вона перенеслася до володарських дворів Іспанії, Сирії, Персії, - але це вже була інша - двірська творчість, яка поволі переходила в аффектацію й потім занепадала зовсім. Замість природи вона виспівує придворне життя, оспівує й вихваляє могутність мусульманських халіфів і візирів. Ця нова двірська поезія затрачує вже безпосередність старої народньої творчості, стає аффектованою.

В своєму змісті вона виявляє ознаки підхлібництва й навіть продажности. Нові поети живуть при дворах, дістають утримання й творять; вони складають і на замовлення різні сатиричні твори. Часто бувало й так, що вони загинули від отрути з рук візирів й інших впливових чинників дворських інтриг. Ця доба дворської поезії виявляє вже всі ознаки занепаду.

Стара поезія не відразу уступила своє місце новій. Цей перехід відбувався протягом цілої доби Омейядів і закінчився лише за Аббасидів. За перших Аббасидів — у IX ст. — появились перші збірники арабської поезії. Останні відбивали все багатство поетичної творчості Арабів і надзвичайне поширення поезії. Перший такий збірник містив твори до 600 авторів. У других збірниках, що також містили твори сотень авторів, додано ще й життєписні відомості про самих поетів.

Поруч чистої поезії в Арабів розвивалися й інші форми літератури: оповідання, повісті й навіть романи. Початок свій вони беруть у тих же бедуїнів, які дуже кохалися в різного роду оповіданнях. Діставшись на двір халіфів, цей вид літературних творів розвинувся. Деякі халіфи дбали про переклади на арабську мову забавної літератури. Особливо багато перекладалося з грецького, перського й індійського. Варто зауважити, що Могамед свого часу не сприяв запозиченням з чужого, а рекомендував вдовольнятися своїми арабськими оповіданнями про дії предків. З різних оповідань про пригоди повстала й знаменита збірка "1001 ніч". Початків її треба шукати в Персії; за халіфа Мансура /754-775/ вона була переложена до арабської мови. Значно розвинулася в Арабів також і література сатирична та гумористична.

Ще до Могамеда Араби мали своє письмо, хоч воно було дуже примітивним. Чинність Могамеда висунула нові потреби, в наслідок чого це старе арабське письмо було значно доповнене й удосконалене. Всеж воно не дорівнювалося ясному й певному письму Греків, хоч ним можна було писати й наукові твори. До своєї мови Араби ставилися від початку дуже дбайливо. Між арабськими племенами визначилися такі, що справно висловлювали по арабському. В арабів був навіть звичай віддавати своїх дітей у науку мови саме до цих племен. Справна арабська мова в поняттях правовірних покривалася з мовою Корану. Мусульмане вірили, що Могамед був найкрасномовнішим з арабів. Другим взірцем — поруч з Кораном — досконалої мови служила мова старих арабських поетів. Араби вже в досить ранніх часах мали й свої філологічні чи граматичні школи.

Арабська мова поширилася — головню через Іспанію — й до Європи. На європейських школах студіювали арабську мову й арабські твори. За посередністю Арабів європейці, як уже згадувалося, познайомилися і з більшістю класичних письменників /Аристотель, Евклід, Птоломей і баг.інш./, так що арабські переклади оправдано вважаються джерелом класицизму.

Як у інших народів, так і в Арабів, з поезією спо-

чатку була тісно сполучена музиком. Замилування музикою було властивим усім семитським народам, але особливо-го розвитку воно досягло в Арабів. Ціла арабська поезія с-лужила насамперед для співів. Ще задовго до Могамеда в Арабів було звичаєм забавляти гостей в час гостини співами. Пізніше з цього у багатих арабів витворився звичай тримати у себе спеціальних співців - невольників. Останніх купували або у Візантії, або в Персії. Спочатку такі невольники - співці співали арабам своєю рідною /грецькою або перською/ мовою. Але вже з I ст. Гіджри засновується й чисто арабська співоча школа - спочатку в Мецці, потім у Медині. Пізніше в Арабів розвивається й теорія музики; розвивається не як самостійна галузь, а в зв'язку з математичними науками - арифметикою, геометрією й астрономією. Музику араби взагалі вважали наукою математичною. Співам і музиці вони віддавалися дуже охоче. Мистецтво це у них сполучувалося з танцями. Співи, музика й танці були поширені так в пустелях, як і в двірських палацах.

Вплив ісламу на розвиток малярства й різьбарства був негативним. До малярів Коран ставився як до найбільших грішників. Гріхом маляра, як і різьбаря, на думку мусульман є те, що вони творять тілесну подобу людини, але не дають їй - та й дати не можуть - живої душі. Релігійні приписи забороняють мусульманам входити до будинків, де є картини; серед вироків у цій справі подибується й такий: "Янголи не входять до дому, де є пси й образи". Такі приписи Могамеда й погляди мусульман стоять у повному зв'язку з наївним реалізмом семитських народів взагалі - останні вважали образи й статуї живими створіннями. Як відомо, вже старим заповітом всі образи й статуї були заборонені. Забороняючи людські образи й статуї, Коран тим самим мав на увазі запобігти идолопоклонству. З огляду на ці приписи, Араби в своїх прикрасах задовольняються рослинною орнаментикою. Найбільше, що дозволяє собі правовірний мусульманин, це повісити картину півня, оточеного курями, яка служить умотивуванням мусульманського мно-гоженства й символізує становище глави мусульманської родини.

З пластичних мистецтв у Арабів розвинулося до певної міри лише будівництво. Розвиток арабського будівництва був зв'язаний з релігійними потребами, а саме з будівництвом храмів. У до-ісламські часи й навіть у перші віки Гіджри будівництво в Арабів не було розвинено зовсім. Найстарші мусульманські храми будувалися по взірцю Кааби й уявляли собою дуже примітивні будівлі. Виключенням з цього була лише одна Омарова, чи власне Абдельмалікова, мечеть у Єрусалимі. Тільки пізніше мусульмане почали будувати більш по мистецькому; при чому, будували вже не лише храми, а також і різні світські будинки. Треба зауважити, що розвиток арабського будівництва не припинявся й пізніше, навіть і в часи політичного занепаду халіфату.

Особливо сильно, як світське, так і церковне будівництво, розвинулося на Піринецькому півострові в еспанських маврів. Там Араби почали наподоблювати Візантійський

стиль. Найвизначнішою пам'яткою цього маврського будівництва була грандіозна мечеть у Кордовій.

В арабському будівництві характерними є два моменти - оздоба й склепіння. Склепіння є головною властивістю арабського чи маврського стилю. Своєю формою це розіпнуте між стовпами склепіння нагадує підкову, яка часом загострюється на горі. Часто буває так, що над першим склепінням спинається ще одно або й два. Цим арабські будівничі хотіли ніби наподобити вигляд хмар. Внутрішність мусульманських храмів надзвичайно простора й досить освітлена; стіни й стеля з середини були прикрашені мозаїкою, головне майоліковими таблицями.

Коран, як уже говорилося, забороняв мусульманам прикрашувати їхні храми образами та статуями. Заборона ця повстала з огляду на небезпеку ідолопоклонства. Цей припис, що його мусульмане строго додержувалися, сильно вплинув і на спосіб внутрішньої прикраси їхніх храмів. Останні вони прикрашували виключно орнаментами, т.зв. а р а б е с к а й и, Мотиви арабесок були рослинні, звіринні й інші, але найчастіше - листя й квіти. Крім арабесок, на стінах мусульманських храмів ще вимальовувалися та виписувалися й різні тексти з Корану. Останніми часто були вкриті не тільки стіни, а й стеля.

Середина мусульманських храмів була надзвичайно утульною й красивою. Цілком протилежне вражіння справляв зовнішній вигляд. Голі, нічим не прикрашені стіни, не мали чим задержувати на собі очі. Вся краса, навіть розкіш, будови ховалася в середині, ніби символізуючи цим той факт, що й приватне життя арабів було заховане все в середині дому.

В світському будівництві Араби дбали головне про грандіозні розміри своїх будівель та про внутрішні прикраси й комфорт. Про це свідчать рештки їхнього будівництва - палаців, літоградків і т.п. Прикладом світського будівництва в стилі старо-маврському може служити севильський альказар, будований у першій половині X століття.

Такому - як у яких галузях, то й дуже високому - розвитку культури Араби завдячують своєму м а т е р і я л ь н о м у д о б р о б у т у, якого вони досягли на господарському ґрунті. Особливо високо стояла їхня аграрна культура, а також промисловість і торгівля.

Населення Арабського півострова майже не знало х л і б о р о б с т в а. Воно займалося головне полюванням, скотарством і подекуди садівництвом. Тільки пізніше, поширивши межі своїх володінь - підбивши нові країни Персії, Сирії, Єгипту й Месопотамії, де відавна була високо розвинена хліборобська культура, - Араби дуже скоро засвоїли останню й пристосувалися до нового заняття. Незабаром хліборобство в халіфаті набуло, поруч з торгівлею й промислом, дуже поважного значіння.

Знайомство арабів з хліборобством почалося в Персії, яка в часи завойовання її Арабами уявляла справжній горді

в квіту. В Персії Араби познайомилися з господарськими машинами, звідти ж запозичили вони й складні конструкції водоводів. Проведення водоводів відіграло в розвитку арабського хліборобства дуже значну роль. Водоводи були побудовані Арабами і в Іспанії, де рештками їх користуються ще й досі. Долини річок Гвадалквівіру та Гвадіани під арабським пануванням стали справжніми садами.

В хліборобстві, як і в різних галузях духової культури, Араби не лише засвоювали чуже знання, а старалися й розвивати та удосконалювати його. Їхнє хліборобство пізніше спіралось навіть на певні агрономічні теорії.

Поруч з хліборобством не занедбували вони й садівництво. Арабські садівники найбільше кохалися в щепленню різних щеп на одно дерево, яке в наслідок цього давало різні овочі. Особливо це було поширено у виноградарстві, де з одної лози мали різної барви грозна. Виноградарство обслуговувало майже виключно внутрішні потреби халіфату. Хоч Коран і забороняв мусульманам уживати вино, його всеж випивалося - головно на дворі халіфа й вельмож - стільки, що свої внутрішні запаси не вистарчали й треба було привозити ще й з чужини. Імпорт спиртових напоїв до халіфату провадився потай. Щоб якось обійти приписи Корану й управнити вживання вина, араби у великому об'ємі приготували різні сорти вина пальмового та різне пиво. Виріб горілки та вживання алкоголю теж беруть свій початок у Арабів. Горілка появилася на світ, як вислід праці арабських алхіміків, що шукали "живої води".

В арабських садах можна було зустрінути самі різноманітні породи дерев, і то різних сортів - груші, жерделі, персики, помаранчі, цитрони, яблуні, пальми, шовковичне дерево й багато інших. У своїх городах араби культивували різні рослини. Там можна було знайти мак, індійську коноплю, риж, індіго, шафран, бавовну, льон і т.п. Деякі з цих рослин, як напр. шовковичне дерево, було на території халіфату ще до приходу Арабів, деякі ж були принесені туди ними. З маку араби добували опій, а з молодих конопляних зерняток добували різні екстракти. Розводили араби також і лікарські рослини, які культивувалися поруч з декоративними. Згодом розвинулася в Арабії й культура кави, що тепер служить найнеобхіднішим напоєм мусульман. Кавові плантації культивувалися особливо в південній Арабії, де каву знали ще за довго до Могамеда. Там ростуть найліпші кавові сорти, особливо в околицях м. Мокки.

В розвитку хліборобської культури халіфату досить помітну роль відіграла й державна влада, особливо за перших Аббасидів. Держава своїми різними підприємствами /меліорація, штучне зрошення й т.п./ дбала про піднесення хліборобської культури, маючи на увазі свої фіскальні інтереси, а не безпосередньо народній добробут. Але розвиток хліборобства й садівництва мав величезне значіння й для добробуту населення. В одному Кордівському еміраті в наслідок розвитку хліборобства та садівництва прибутки з 600.000 таларів піднялися до 13.000.000. Крім того зростала кількість людности, збільшувалися й множилися міста. Життя на-

селення ставало багатчим. Свій вияв це мало й у розкошах двірського життя.

Аграрній культурі Арабів багато чим завдячує й Європа. Араби не тільки культивували те, що вони находили в завойованих країнах - вони переносили сюди все, що тільки можна було, з інших країн. Так, до Іспанії вони принесли різні рослини з Азії й Африки, а ці звідти поширилися й по цілій Європі. Назви тільки деяких з них творять цілу низку: шафран, індіго, перець, риж, гірчиця, тростниковий цукор, бавовна, кукурудза, фініки, помаранчі, персики, жерделі, льон, конопля, шовковичне дерево, пальма і т.д. Крім того, Араби культивували багато овочевих дерев, що їх вони знайшли на Піринецькому півострові в дикому стані. До Європи арабська аграрна культура поширювалася головню через їхні іспанські володіння, в меншій мірі й через інші пункти, особливо Сіцилію.

Поширюючи свої володіння, Араби поширювали й свою рідну рослину - п а л ь м у, так що появилися цілі пальмові ліси. Особливо розвиненим ставало садівництво в містах, де воно мало не лише утилітарний, а також і декоративний характер. Вулиці міст халіфату були прикрашені рядами струнких дерев - кипариси, пальми, цитронові й померанчові дерева, - клумбами роскішних троянд, лотосів, лілій, левкоїв і кущами олеандрів, жасминів, миртових та лаврових дерев.

Не менших успіхів, ніж у хліборобстві, досягли Араби також і в торгівлі та промисловості.

Арабська т о р г і в л я була дуже розвиненою. Араби торгували досить широко ще в часи до-ісламські й ще тоді вславилися, як добрі купці. До торгівлі їх спонукувала так бідна природа їхньої країни, що не могла прогодувати свого населення, як і вигідне положення півострова між хлібородним Єгиптом і багатю Індією. Розвиток арабської торгівлі пізніше йшов рівнобіжно з розвитком халіфату. Свою торгівлю до світового значіння Араби піднесли особливо за Аббасидів, коли обширні простори халіфату були об'єднані й організовані й коли мирні відносини з сусідами особливо сприяли торгівлі зовнішній. Розвиткові торгівлі за Аббасидів не мало сприяло також і осередкове положення столиці халіфату, Багдаду, який став торговельним вузлом світового значіння. З Багдаду, як з осередку, розходилися торговельні шляхи на всі боки.

Сфера торговельних зв'язків і впливів арабських була дуже широкою. Торговельна діяльність халіфату зв'язувала економічно далеку Індію й Китай з Іспанією, Африку на півдні з Скандинавією на півночі. Торговельні шляхи з'єднували Арабію з берегами Каспійського моря. Відси арабські каравани розходилися по всім напрямкам - на північ і захід. Арабські монети при розкопках були знайдені навіть у Швеції. Араби мали досить жваві торговельні зносини з Воджськими Болгарами й Україною/через Хозарське царство/. Торгівля халіфату відбувалася одинаково по морю й по суші, вона мала добре розвинені морські й караванні шляхи. Перші мали величезні пристані, другі - свої сухопутні осередки.

Торговельні факторії Арабів укривали собою весь західний берег Індії. Торгівля халіфату, в часи свого розцвіту централізувала в собі торговельну діяльність трьох частин світу - Європи, Азії й Африки; головними осередками її були Багдад на сході й Єгипет на заході.

В арабській торгівлі були одинаково добре розвинені обидва її види - внутрішня, що провадилася між окремими провінціями просторої держави, й зовнішня; при чому, ця остання мала значно більше значіння. Розвинулася вона частково ще в часи Омейядів, але тоді Араби провадили торговельні зносини головню з країнами Західної Європи. Провадилися ці зносини через Середземне море. Такий напрям арабської торгівлі пояснювався тоді перевагою й у самій державі впливом західних арабів. Пізніше, в часи Аббасидів, коли запанували східні Араби й сама столиця халіфату була перенесена на схід - до Багдаду, більшого значіння в торгівлі набули зносини з східними та північно-східними країнами Європи. В цей час вони сягали аж до країн далекої Скандинавії. Зносини ці провадилися через Каспійське море й Волгу. Осередком середневолжської торгівлі було м. Булгар - там, де Кама вливається в Волгу. В цих місцевостях ходили арабські гроші, чути було арабську мову й тут були мусульманські мечеті / у Булгарі/. М. Булгар було головним пунктом зустрічі арабських купців із слов'янськими і норманськими, що привозили сюди крам з Балтики. Та торговельні зносини не обмежувалися тільки цим - багато слов'янських і норманських купців подорожувало в саму арабську державу, досягали столиці халіфату й провадили там торговельну діяльність.

Т о р г і в л я з З а х і д н о ю Е в р о п о ю провадилася головню через Африку за посередністю Єгипта, хоч були й самостійні морські шляхи для арабської торгівлі з Європою. Цей шлях з'єднував Багдад із сирійськими портами Середземного моря. Товари доставлялися сюди Єфратом через Антіохію й Алеппо. В середземно-морських портах ці товари збувалися італійським купцям, які й доставляли їх у Європу. Але цей шлях мав менше значіння, ніж посередній, через Єгипет. З Єгиптом Багдад сполучався двома шляхами: один проходив через Палестину, Синай і Дамаск; другий - долиною Ніла, караваном і Червоним морем. Інший безпосередній зв'язок з Європою відбувався через Арменію, на Трапезунд. Трапезунд відігравав роль посередника у торгівлі з Візантією.

В торгівлі Арабів дуже велику роль відігравав ф л о т. Останній мав першорядне комерційне значіння. Розвинуто його було особливо за Аббасидів. Сама столиця Аббасидів, Багдад, положений на Тигрі - великій річці, що вливається в море - був дуже важливим портом. Значіння Багдаду збільшувалося ще й тим, що Араби прокопали багато каналів, які улегчували Багдадові зносини з околицями. Цими каналами доставлялися до Багдаду різні продукти з близьких країн. Завдяки такому положенню столиці, а також тому, що Араби взагалі дуже дбали про морську торгівлю, Багдад став важливою гаванню. В Багдадському порті можна було за-

вжди бачити кораблі й купців із різних країн - як з близьких до Арабії, Сирії та Персії, так і з далекого Китаю, Індії та Єгипту.

Розвиткові арабської торгівлі дуже сприяло **п р и р о д н е б а г а ц т в о** самого халіфату, його високо розвинена промисловість та хліборобство. Арабські завойовання, що провадилися протягом віків, з'єднали в халіфаті просторі провінції, які ніби конкурували між собою своїм багатством. Кожна провінція мала щось своє, дуже корисне й цінне для держави. Головним предметом вивозу були фініки, різноманітні тканини, килими, залізні й сталеві вироби, парфюми і папір. Продавали Араби також шовк, індіго, шафран, бавовну, льон, коноплю, риж, олію, різні масти й т.п. Арабські каравани привозили індійські товари до Сирії, а звідти вони доставлялися до Європи. На зовнішніх ринках Араби купували головню сировину, потрібну їм для виробів. Предметом **в в о з у** були хутра, вовна, шкіри й раби. **Т о р г і в л я р а б а м и** була досить розвиненою й для Арабів дуже вигідною. Рабів до халіфату привозили велику кількість; постачала їх головню Європа. Торгівля рабами провадилася різними способами. В ті часи часто бувало навіть так, що арабські купці купували дітей у європейських батьків, а потім продавали їх у неволю; другим способом здобуття невільників були договори арабських купців з різними розбійницькими організаціями, які орудували в європейських країнах і продавали арабам захоплених ними людей. Найбільше рабів продавалося в Багдаді, хоч було не мало й других значних невільничих ринків.

Торговельна діяльність у халіфаті вважалася дуже вигідною. Арабські богачі взагалі не вкладали своїх капіталів у земельні маєтки, а найохотніше повертали їх на різні торговельні підприємства. Але разом з тим умови торгівлі в ті давні часи не були для арабських купців такими вже й безпечними. Торговельні осередки були значно віддалені між собою, а переїзди між ними - дуже небезпечними. Скрізь треба було сподіватися нападу розбійників чи піратів. Для далеких торговельних переїздів арабські купці з'єднувалися й відбували їх спільно. Арабські ж купці не мало спричинилися й до поліпшення торговельних зносин, які тоді були ще досить недосконалими, - це вони, між іншим, завели в своїх зносинах векселеву оплату. В ті часи, коли гроші були виключно металеві, а торговельні операції провадилися між віддаленими пунктами, вексель безперечно робив велике полегчення - він давав можливість обходитися без дуже незручного й небезпечного перевозу металевих грошей. Та не тільки в цьому виявився культурний вплив арабської торгівлі. Можна з певністю твердити, що широко розвинені торговельні шляхи халіфату були одночасно й **ш л я х а м и к у л ь т у р н и х в п л и в і в**. Для культурного значіння арабської торгівлі досить буде пригадати лише деякі наслідки її. Завдяки своїм торговельним зносинам з Китаєм, Араби запозичили звідти **к о м п а с**. Цей важливий прилад вони удосконалили в себе, вживаючи його не лише в своїх подорожах по морю й на суші, а навіть і

під час молитви. Завдяки торговельним зносінам поширили Араби далеко за свої межі й уживання пороку. Останній, можливо, був винаходом арабських хемиків, можливо ж, був занесений до халіфату з Китаю. В Китаї ж, певно, Араби набули свої відомості й про друкарську справу, яку вони в себе також значно удосконалили й знайомство з якою поширили далі. Арабам же належить і винахід цифер, якими тепер користується Європа й які відомі під назвою арабських. Завдяки ж Арабам у Європі поширилося вживання папіру, що його занесли сюди Араби з Єгипту. З Індії до Європи Араби перенесли цукор, якого спочатку вживали лише як ліків. У зв'язку з арабською торгівлею стоїть і поширення в Європі перських музичних інструментів, як напр. лютні. Такий різноманітний культурний розвиток і впливи Арабів були можливі головню завдяки їхній розвиненій торгівлі й торговельним зносінам.

Поруч з торгівлею в Арабів розвивалася й промисловість. Про значне поширення в халіфаті торгу й промисловости свідчить той факт, що головними героями арабських казок є купець і промисловець. Арабська промисловість спочатку перебувала майже цілком у чужих руках. Так сталося головню тому, що самі Араби вважали промислову працю понижуючою для себе. Тільки пізніше, коли розвинулося мійське життя й коли араби почали змішуватися з чужинцями, вони взялися також і за промислову діяльність. В останній перед тим не було властиво й необхідности, бо всі господарські потреби населення задовольнялися невилітниками. Але, раз почавшись, промисловість почала розвиватися з великою скорістю.

Розвитку арабської промисловости та ремесл, які в значній частині працювали для двору та багатих, особливо сприяв дамаський період халіфату, коли за прикладом Греків і Персів на дворі халіфів і вельмож запанувала надзвичайна розкіш. В цей час халіфи ціною величезних затрат будували розкішні палаци, робили в них казкові прикраси, збирали різні рідкі речі й дивовижі. Розвиток арабської промисловости позначився в різних галузях, перш за все надзвичайним люксом в одязі. Що до убрання, старі араби, як пригадуємо, були дуже скромними. Могамед мав усього два плащі. Тепер кількість одягів стає ознакою заможности їх власників. Часто тільки для показу, без всякої іншої потреби, одягали на себе двойний і тройний одяг. В цьому відношенні найбільше визначилися арабські жінки, які одягали, як свідчать - може й перебільшено! - казки 1001 ночі, на себе стільки, що без помочи слуг не могли зробити і кроку. Для одягу тепер уживали різних дорогоцінних тканин, що вилискували всіма барвами веселки.

Поруч з такою розкішшу в одязі вживали й різних прикрас. Могамед свого часу дуже енергійно висловлювався проти штучних прикрас, якими на його думку лише псується майстерний твір Бога. Та на його вироки в цьому відношенні пізніше дуже мало зважали. Як звичайне явище, арабські жінки малювали собі очі, губи, нігті, приплітали й барвили волосся. Теж саме траплялося навіть і серед

чоловіків. Арабські жінки вживали багато різних золотих прикрас - перстенів, обручок і т.п. Звичай цей був занесений пізніше й до Іспанії, де він розвинувся ще з більшою силою. Золоті вироби Арабів були надзвичайно майстерними й доскональними.

Арабська промисловість була дуже різноманітною. Араби уміли робити скло й різні скляні речі, шліфувати скло й барвити його. Знаменитим було арабське виробництво сталі, званої дамаською, тому що виробництво це вперше почалося в Дамаску. Дамаська сталь відзначалася надзвичайною кріпкістю, пружністю й зовнішньою красою. Новіші підробки під дамаську сталь далеко не дорівнюють властивостям старих арабських виробів, особливо що до пружності. В Дамаску ж розвинувся й ткацький промисел. Останній спірався в Арабів на розвинене скотарство. Для потреб свого ткацького промислу Араби розводили верблюдів, кіз, коней, буйволів і ослів. Тканини вироблялися також з бавовни й шовку. Ткацькі вироби Арабів - шовкові, полотняні й бавовняні - відзначалися кріпкістю й красними узорами. Араби ж уміли чудово прикрашувати свої ткацькі вироби вишивками золотом і дорогоцінними каміннями та перлами. Своїми тканинами араби прикрашували стіни й дивани, часто на тканинах вишивалися цілі сцени й навіть географічні мапи. Арабські вишивки славилися на цілому світі. Ткали араби також чудові намети, часто з шовку й атласу, й дуже красиві килими. Вироба останніх, як і тканин взагалі, була ними запозичена з Персії, килимарські вироби якої славляться й досі. Як тканини, так почасті й коври, були одними з головних предметів експорту; ці речі вважалися взагалі найкращими з східних виробів.

Розвинувся в Арабів також і папіровий промисел. У цій справі великий вплив мало завойовання Єгипту, де вже перед тим вироблявся папірус. Своє виробництво папіру Араби спочатку провадили по взірцю єгипетському - навіть центром виробу для цілого халіфату служила дельта Нілу. Пізніше, під впливом Китаю, Араби змінили матеріал виробу - стали робити папір із льону та бавовни. Центром папірової промисловості став тоді Самарканд на сході.

Ця зміна мала великі культурні наслідки: завдяки їй араби могли удешевити свої рукописні книги. Арабська торгівля папіром дуже поширилася - арабський папір продавався на Пириннях і в Індії. В Європі арабський папір скоро витіснив уживання старого папірусу.

Переписка книг та їх переплітання також були в Арабів розвиненим промислом. Цим займалися книгарі. Книгарень було багато, особливо в Багдаді й Кордовій. Рідкі книги купувалися за великі гроші; закладалися величезні бібліотеки.

Дуже високо стояло в халіфаті вироблення та барвіння шкір. Розвинено було також виробництво парфюмів. Вживання парфюмів було властивим для виниженого сходу взагалі. В парфюмах надзвичайно кохався ще сам Могамед, для якого,

крім молитви, наймилішими були жінки й парфюми. Коран приписував мусульманам уживання парфюмів у п'ятницю. Спочатку араби вживали майже виключно природніх парфюмів, пізніше почали виробляти й штучні. Виробництво парфюмів, як і добування ріжного роду рослинної олії, спиралося на добре розвинене садівництво.

Арабська промисловість мала великий вплив і на Європу. Тодішня Європа в промисловому відношенні стояла значно позад Азії. Вона постачала Азії сировину, а звідти діставала готові вироби. Промисловість особливо була розвинена в Кордівському халіфаті, звідки через Піринеї поширювалися в Європу різні вироби. Арабські ж вироби славилися й на далекому сході - в Китаї та Індії. Європа в ті часи була ще остільки некультурною, що спочатку навіть відкидала арабські вироби, але згодом всеж почала вживати їх, а разом з ними переймати й різні арабські звичаї. Все це було для тодішньої Європи надзвичайно корисним. Особливо значного культурного впливу з боку Арабів зазнала Франція й Італія.

Визначним проявом арабських впливів було заведення в Європі арабських л а з е н ь. Приписами свого Корану Араби були обов'язані дотримуватися чистоти - перед кожною молитвою вони мусіли митися. Відси й надзвичайне поширення в халіфаті лазень. Щоб уявити, оскільки значним було це поширення, досить буде нагадати, що в одній Кордовій, напр., було 900 лазень. Почасти в зв'язку з цим був і нахил арабів до люксусу в одязі, який вони міняли дуже часто. Тодішня Європа на ці справи дивилася цілком інакше. Християнські угодники, навпаки, в бруді добачали певну ознаку скромності чи святости. Досить пригадати одну св. Сильванію, яка протягом цілих 60 літ не милася, щоб уявити звичаї тодішньої християнської Європи. Почасти під впливами халіфату ці звичаї почали поволі мінятися.

Було багато й інших річей, що прийшли до Європи від Арабів - перські килими, рогожки, матраци й багато інш. При чому, всі арабські вироби відзначалися дуже високими якостями.

Торкаючись питання про впливи Арабів на Європу, деякі автори йдуть так далеко, що ставлять у певний зв'язок з цими впливами навіть такі явища, як лицарську галантність, поезію трубадурів і готику. Та хоч як не перебільшеними є такі твердження, всеж лишається безперечним величезний вплив Арабів на Європу в багатьох культурних галузях. Про культурне значіння Арабів для Європи див., м.інш., в габілітаційному викладі Проф. д-ра Рудольфа Дворжака /*R. Dvořák: O kulturním vyznamu Arabů pro Evropu.* - Відбитка з пражського "Lutera" за 1884 р./

З М І С Т .

I. ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД ст.3-16

Завдання автора й обсяг цього розділу. Історичні праці мусульманських авторів. Показчик Надима. Легенди про Могамеда та присвячена йому біографія. Розвиток історичних занять у зв'язку з виступом Могамеда. Джерела старої до-мусульманської історії. Табарі. Історична й географічна література. Масуді. Історики-урядовці. Ибн-Міскавейх і Гілаль-Сабі. Провінціальні історики. Ибн-аль-Асир; Кіфті. Праці сирійських істориків. Ибн-Халлікан і Абулфіда. Автобіографічний твір Усами-ибн-Мункіда. Історичні праці єгипетських авторів. Ма-крізі. Історіографія західно-мусульманських країн. Ибн-Хал-дун. Ибн-аль-Гатіф. Занепад мусульманської історіографії в XVII і XVIII та її відродження в XIX ст.

Європейська історіографія ісламу. Розвиток її в середньовіччі й у часи Гуманізму. Збірники фактичного матеріалу. Публікація д'Ербело. Праця Гіббона. Вільям Мур. Густав Вейль. Алоїз Шпренгер. Кре-мер. Дозі. Гольдціер. Снук-Хюргронье. Публікація історич-них джерел. Праці Вельгаузена про початки мусульманської історії. Східній факультет у Бейруті й праця патера Г.Дам-менса. Видання гр.Каєтані кн. ді-Теано. Періодичні видання з історії мусульманського світу. Енциклопедія ісламу. Пу-блікації з історії мусульманських розділи в них. Кембріджська історія середньовіччя. Всесвітня історія Т. Лінднера. Нарис Генриха Шурца. Підручник Авг. Мюллера. Російські публікації по історії ісламу. ЗВО. Мір' Ислама. Праці В.В.Бартольда. Праці П. Цветкова і С.Глаголева. Бро-шура Вл. Соловйова. Твори українських авторів з історії мусульманського середньовіччя. Праці Аг.Кримського. Популя-рні українські видання.

II. АРАБІЯ Й АРАБИ ДО МОГАМЕДА ст.17-29

Арабський півострів - батьківщи-на Арабів. Границі Арабії. Великість півострова й недослі-дженість його. Природний поділ Арабії та її окремі части-ни: Наджд, Іємен і Гіджаз. Клімат. Флора й фауна. Населе-ння півострова.

Араби, їх походження й історія до Могамеда. По-діл Арабів по заняттю. Араби осілі й кочові. Бедуїни як чистий арабський тип; їх суспільний устрій - поділ на пле-мена, коліна, роди й родини. Раніші спроби державної орга-нізації у бедуїнів. Родовий зв'язок. Управа й суд бедуї-нів. Звичай кривавої пімсти. Повага, фізична природа та побут бедуїнів. Хліборобсько-торговельне населення Іємену та Гіджазу і його різниці від бедуїнів. Торговельна діяль-ність Арабів. Гіджаз - центр арабської торгівлі. Напади

бедуїнів на торговельні каравани. Об'єднання й організація купців для захисту. Зв'язок торговельної діяльності з релігією. Релігійні свята в Мецці й заінтересовання ними бедуїнів. До-могамеданська релігія Арабів. Чужі впливи в ній. Поганство й фетишизм. Аллаг Арабів. Релігійний центр Арабії - Мекка. Головна святиня Арабів - Кааба. Чорний Камінь. Колодязь Зем-Зем. Охорона Кааби. Релігійна терпимість Арабів. Арабські секти. Ханіфи.

III. МОГАМЕД ст.30-47

Походження Могамеда. Ранне сирітство. Дитинство. Життя в Абу-Талиба. Пастухування й далекі торговельні подорожі. Служба в Хадіджі й подружжя з нею. Зміна умов життя. Релігійні розмисли. Впливи на Могамеда з боку ханіфів, жидів і християн. Формування ним свого релігійного світогляду. Виступ Могамеда з проповіддю. Відношення до науки Могамеда в його родині й поза нею. Вороже відношення Корайшитів. Переслідування могамедан і наслідки цього. Приєднання до ісламу Абу-Бекра, Гамзи й Омара. Дальніші відносини з Корайшитами. Бойкот Могамеда й Гашимидів. Становище Могамеда після смерті Хадіджі й Абу-Талиба. Переговори й умова з Ятрибом. Ятриб та його населення. Гіджра. Діяльність Могамеда в Ятрибі-Медині. Реформа суспільного життя там. Заміна племінного принципу на державний. Мединська громада віруючих. Матеріальні клопоти Могамеда. Опікування могаджирами. Установлення зекату. Відносини з жидами. Монафіки. Боротьба з Меккою. Війни 624, 625 і 627 р.р. Умова з мекканцями. Поширення влади Могамеда в Арабії. Військові невдачі у Византиї. Вислід могамедових воєн — об'єднання Арабії й утворення мусульманської держави. Смерть Могамеда. Особа Могамеда - його зовнішній вигляд і повага. Женолюбство Могамеда. Аїша - найлюбиміша жінка Могамеда. Нервова хвороба. Росходження в поглядах на Могамеда. Необхідність розрізняти два періоди в його житті. Секрет впливу Могамеда.

IV. ІСЛАМ ст.48-64

Назва ісламу. Його джерела. Головні основи ісламу. Мусульманський бог- Аллаг. Єдиність Аллага. Його атрибути. Росходження в поглядах на Аллага. Віра в янголів. Представлення янголів та їх поділ. Віра в диявола й бісів. Віра в духів. Віра в книги. Пророцькі книги. Коран. Його повстання. Сури. Поетичність Корану. Зміст Корану. Приписи про світські справи й різні закони в Корані. Сунна. Відчитування та коментарі Корану. Переписування та друкування Корану. Мусульманська віра в пророків. Могамед - печать пророків. Віра в суд божий. Представлення останнього. Рай. Пекло. Пекельні муки для невірних і для мусульман. Віра в передопреділення та її значіння. Мусульманський фаталізм. Релігійні повинності мусульман. Обрядовість. Визнання віри. Молитва. Очищення. Мусульманські храми. Піст. Рама-

дан. Милостиня. Проша до св. міст. Не-релігійні приписи ісламу. Мусульманська мораль. Гріхи й карі за них. Многоженство. Становище жінки в родині. Становище дітей і невільників. Приписи про їжу й питво. Політика Корану. Мусульманський півмісяць. Іслам як релігія. Значіння ісламу.

У. ПЕРШІ НАСТУПНИКИ МОГАМЕДА /ОРТОДОКСАЛЬНІ ХАЛІФИ/ ст.65-79

Справа наступництва Могамедові. Порядок вибору халіфів /всенародність і двохступенність/. Джерело влади халіфів. Чужі впливи й нові погляди на верховну владу. Періодизація історії халіфату: ортодоксальні халіфи, Омейяди й Аббасиди. Права Алія на халіфат. Вибір Абу-Бекра. Біографічні відомости про нього. Його відданість Могамедові. Завдання Абу-Бекра - замирення країни й повернення влади. Роля Халіда в здійсненні цього. Війни Абу-Бекра з Візантією й Персією та їх наслідки. Культурно-релігійна діяльність першого халіфа. Омар I. Його характеристика. Значіння переходу Омара на іслам. Діяльність Омара як халіфа. Війни з Візантією й Персами. Завойовання Персії й поширення ісламу на схід. Поширення арабських завойовань на заході - здобуття Єгипту й Александрії, Барки й Триполісу. Причини військових успіхів Арабів. Роля арабських виселенців. Взаємна боротьба Персів із Візантією. Непокій у Візантії. Поширення ересей. Зручна політика Арабів у підбитих місцевостях. Арабське військо та його організація за Омара. Вигоди від завойовань. Омарова організація держави. Фінансове управління й податки. Військово-організаційна діяльність Омара. Укріплення халіфату. Заснування нових міст -кріпостей. Ізольованість мусульманського населення. Доба Омара та її значіння. Дочасна смерть Омара. Халіфат Османа. Характеристика Османа. Дальніше поширення мусульманських володінь. Внутрішнє життя халіфату під кермою Османа. Непотизм. Панування Омейядів. Непопулярність Османа серед населення. Редакція Корану й закиди з приводу неї Османові. Непокій в халіфаті й смерть Османа. Останній правовірний халіф - Алі й. Повстання проти нього - Аїші й Моавії. Знищення Алія. Його властивости та партія. Вибір Гасана й прихід до влади Омейядів.

УІ. ОМЕЙЯДИ ст.80-92

Зміни в халіфаті. Перенесення столиці до Дамаску. Заснування династії Омейядів. Моавія I халіфом. Його попередня діяльність. Політична зручність та військові успіхи Моавії. Поширення халіфату. Боротьба з внутрішніми ворогами. Спадкоємець Моавії I - Езід I. Друга міжусобна війна /680-692/. Повстання Гусейна, рух хариджитів, конкуренція Абдаллага-ибн-Зобейра. Безоглядність Езіда I. Погром Медини й обстріл Мекки. Моавія II. Мерван I - правитель держави. Абдальмалік. Світські усобиці й релігійні суперечки в халіфа-

ті. Замиріння внутрішнє й зовнішні війни за Абдалмаліка. Валід I. Продовження завойовань. Межі халіфату. Сулейман. Його нікчемність і марнотратство. Військові невдачі. Омар II, його релігійність. Езід II і нові заколоти в державі. Гішам. Занепад Омейядів; розпад халіфату. Валід II. Езід III. Поділ халіфату. Наступник Езіда III Ібрагим-емір. Мерван II. Виступ Аббасидів. Кінець династії Омейядів і вимордування їхнього роду.

Поширення мусульманської держави за Омейядів. Військова організація халіфату - армія й флот. Піддані халіфа - правовірні й невірні, різниця між ними в правах і обов'язках. Податкове урівняння населення за Омейядів. Незадоволення з приводу цього мусульман. Світський характер влади Омейядів. Політика халіфів у релігійних справах. Пишноти двірського життя. Будівництво палаців. Захоплення християнських храмів для мусульманських потреб. Іновірці на державній службі. Зникнення мусульманської виключності. Відношення до цих змін з боку правовірних. Делегація медичців до Дамаску. Виступ Медини проти Езіда I. Погром і спустошення Арабії. Опозиція супроти Дамаску й перемога Аббасидів.

VII. АББАСИДИ ст.93-113

Панування Аббасидів. Росквіт і занепад халіфату. Засновник династії Абуль-Аббас. Перенесення столиці на схід. Жорстокість перших Аббасидів. Абуль-Аббас - "Кровопродивець". Геніальний організатор держави й фінансів Мансур. Централізація в управлінні. Заложення нової столиці халіфату - Багдаду. Перевага перських живлів у державному житті. Ненависть з боку населення до Аббасидів. Магдій, Гадій. Гарун ар-Рашид. Легенди про останнього й дійсність. Перські впливи, розгром Бармеків і наслідки цього. Відділення пиринейських володінь і повстання Агльабівської держави. Успіхи в справах зовнішніх. Зносини Гаруна з двором Карла Великого та з Китаєм. Поділ халіфату між Гаруновими синами. Амін. Мамун. Заложення династії Тахиридів. Мотасим. Васик. Друге століття Аббасидівської династії. Зміна влади халіфів. Унезалежнення провінцій халіфату. Відпад Персії. Повстання нових династій. Ослаблення й занепад халіфату. Релігійні відносини як одна з причин цього явища. Релігійні моменти в політиці халіфів. Мотаз, його смерть. Могтадій. Мотаид. Моктафій. Моктадір. Емір-аль-умар. Господарська руїна й повстання населення. Кінець Моктадіра. Кадхір. Радій. Моттакій. Мостафій. Кінець світської влади багдадських халіфів. Султанат. Династія Буїдів. Взаємовідносини між халіфами - Аббасидами й султанами - Буїдами. Махмуд Газневидський. Турки-Сельджуки і їхній султанат в Багдаді. Боротьба Аббасидів із Сельджуками. Покликання Монголів, наслідки цього. Останні Аббасиди.

Завдання Аббасидів - консолідація внутрішнього життя. Еволюція в поглядах на владу халіфа, перехід од виборного до спадкоємного принципу. Зміни в державній організації халіфату. Халіф і найвищі урядовці держави. Дівани. Дер-

жавна канцелярія. Фінансове управління. Начальник пошти - око халіфа. Візирі та їх влада. Провінційальне управління в халіфаті. Губернатори провінцій, їх влада й функції. Охорона суспільного порядку. Поліція й суд. Податки - головне джерело державних прибутків. Види їх - зекат, джізіє, харадж. Призначення податків. Їх тягар. Військова справа в халіфаті та зміни в ній за Аббасидів. Суспільна структура халіфату. Переможці й переможені, мусульмане й невірні. Клієнти. Ускладнення суспільного поділу. Сільська й міська людність.

УІІІ. МУСУЛЬМАНСЬКА ДЕРЖАВА В ЕВРОПІст. 114-126.

Арабські володіння на заході. Завойовання Піринейського півострова. Знищення Вестготського королівства. Слабкість останнього та її причини: перевага великого землевласництва, суспільні антагонізми, жидівська справа й непевність армії. Початок військових відносин між Арабами й королівством Вестготів. Експедиція 710 і 711 р.р. Військові успіхи Арабів на Піринейському півострові, поширення сюди влади халіфа.

Унезалежнення піринейських мусульман і повстання Кордівського емірату. Кордівські еміри. Абдаррахман I, засновник династії піринейських Омеядів. Його наступник Гішам I. Гакам I. Абдаррахман II, його війни й діяльність. Могамед. Мондір. Абдаллаг, його союз з християнським володарем. Абдаррахман III, найславніший кордівський емір. Гакам II. Гішам II. Правління Мансура й початок його династії. Виступ Могамеда. Останні еміри, припинення династії Омеядів у Кордовій. Кілька слів про Кордову.

Арабське панування на Піринейському півострові. Запроваджені там зміни. Зміни в землеволодінні та їх наслідки. Становище низчих шарів суспільства під арабською зверхністю. Відношення Арабів до християн. Християнська церква й духовенство. Їхнє становище в колиш. королівстві і теперішньому еміраті. Прірва між мусульманами й християнами. Ренегати. Християне арабської культури. Повстання та їх небезпека для мусульманської держави. Факіхи. Двірські інтриги. Занепад мусульманської держави в Європі.

ІХ. АРАБСЬКА КУЛЬТУРАст. 127-149

Семитські народи. Виступ Арабів на історичну сцену. Культурна роля Арабів. Культурне обличчя халіфату.

Культура духова. Наука, відношення до неї Корану. Становище вчених у халіфаті. Чужоземні наукові впливи. Византийське джерело науки. Переклади грецьких творів. Протегування вчених за Омеядів і меценатство за Аббасидів. Розвиток культури й релігійний фанатизм. Шкільництво. Популярність арабського шкільництва в Європі. Наукові заклади. Арабська практичність у науках. Географічна наука, її розвиток, зв'язок із астрономією. Подорожі та провідники для них. Масуді й Макдісі. Ибн-Фодлан і Абуль Фарадж Могамед.

Арабська медицина та її заслуги перед Європою. Авіценна. Розвиток анатомії й фізіології, патології й дієтики, хірургії. Лікування в Арабів. Лікарське шкільництво. Природознавство. Розвиток ботаники, мінералогії й геології та зоології. Алхемія й початки хемії. Фізика. Математика. Астрономія, її зв'язок із астрологією. Розвиток філософії в Арабів. Аристотелівська філософія й рух проти неї. Аверроес. Занепад арабської філософії, причина його. Вплив ісламу на розвиток поезії й мистецтва. Арабська поезія, її початки, поділ на південну й північну. Відношення Могамеда до поезії й поетів. Двірська поезія. Інші форми арабської літератури. Переклади з чужих літератур. Арабське письмо й мова. Музика. Малярство й різьбарство. Будівництво.

Господарська культура Арабів. Хліборобство. Садівництво. Агрикультурні підприємства держави. Вплив арабської агрикультури на Європу. Торгівля халіфату. Торговельні шляхи й пункти. Торгівля внутрішня й зовнішня. Флот і морська торгівля. Предмети вивозу й увозу. Торгівля рабами. Умови торговельної діяльності. Торгівля й культурні впливи. Розвиток арабської промисловости. Люксус в одязі. Ріжні прикраси. Шклярство, вироба сталі. Ткацтво. Папіровий промисел, переписування та переплітання книг. Вироблення та фарбування шкір. Вироба парфюмів. Про культурні впливи Арабів на Європу взагалі.

U 6821b

3186244192